

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського

На правах рукопису

БОРОВЦОВА МАР'ЯНА СЕРГІЇВНА

УДК 159.922.1 : 37.018.1

**СТАНОВЛЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
ХЛОПЦІВ У НЕПОВНІЙ СІМ'Ї**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Науковий керівник

Каліна Надія Федорівна,

доктор психологічних наук,

професор кафедри глибинної

психології та психотерапії

Сімферополь – 2013

ЗМІСТ

	С.
ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ХЛОПЦІВ.....	4
1.1 Теоретичний аналіз основних підходів до проблеми гендерної ідентичності.....	11
1.2 Становлення гендерної ідентичності особистості як наукова проблема.....	11
1.3 Становлення гендерної ідентичності чоловіка в онтогенезі..	29
1.4 Неповна сім'я як агент становлення гендерної ідентичності хлопчика.....	56 76
Висновки до першого розділу.....	87
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ХЛОПЦІВ РІЗНОГО ВІКУ, ЩО ЗРОСТАЮТЬ У НЕПОВНІЙ СІМ'Ї.....	
2.1 Організація і методика емпіричного дослідження.....	91
2.2 Обробка та порівняльний аналіз результатів дослідження гендерної ідентичності хлопчиків 7-8 років із повних та неповних сімей.....	91
2.3 Обробка та порівняльний аналіз результатів дослідження гендерної ідентичності хлопців 13-14 років із повних та неповних сімей.....	102
2.4 Обробка та порівняльний аналіз результатів дослідження гендерної ідентичності юнаків 17-18 років із повних та неповних сімей.....	123 143
Висновки до другого розділу.....	159

РОЗДІЛ 3. МАТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ПРОВЕДЕНОГО ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ХЛОПЦІВ У НЕПОВНІЙ СІМ'Ї.....	
3.1 Обрахунки та обговорення результатів дослідження становлення гендерної ідентичності хлопців із повних сімей.....	162
3.2 Обрахунки та обговорення результатів дослідження становлення гендерної ідентичності хлопців із неповних сімей.....	162
Висновки до третього розділу.....	169
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	181
ДОДАТКИ.....	187
Додаток А.....	
Додаток Б.....	213
Додаток В.....	215
Додаток Г.....	217
Додаток Ґ.....	219
Додаток Д.....	221
Додаток Е.....	223
Додаток Є.....	225
Додаток Ж.....	226
Додаток З.....	228
Додаток И.....	229
Додаток І.....	231
Додаток Й.....	232
	234

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні публікації в галузі психології, філософії, соціології та педагогіки, присвячені проблемі ідентичності та її становлення, закидають суспільствам XXI століття чимало докорів стосовно їхнього розототожнення самим собі в етнічному, національному, релігійному аспектах, вказують на кризу провідних соціальних інститутів (в першу чергу – сім'ї), констатують виродження традиційної чоловічності та жіночності, знецінення усталених гендерних ідеалів. Особистість знаходиться під тиском нестабільної, невизначеної, хиткої соціальної реальності, що вносить тривогу й до переживання нею власної ідентичності, навіть тієї, що об'єктивована статтю – гендерної. Разом з тим актуальна культура повсякчас пропонує індивіду «купити» ілюзію ідентичності та дезорієнтує його численними фантазматичними ресурсами її досягнення, що часто суперечать одне одному, у зв'язку з чим гендерне смислотворення утруднюється.

Однак, на наше переконання, функціонально повноцінна сім'я здатна наділити дитину усім можливим психічним ресурсом для її нормального гендерного розвитку і здійснення, оскільки саме взаєностосунки з батьками детермінують зміст тих внутрішніх об'єктів, які в подальшому трансформуються в гендерні образи й уявлення, що підтверджено в роботах зарубіжних (А. Адлер, Д. Берлінгейм, Е. Еріксон, М. Кляйн, Р.Л. Тайсон, Ф. Тайсон, В. Техке, Дж. Франкл, А. Фрейд, З. Фрейд, Н. Чодороу, К.Г. Юнг, P. Blos, R. Brannon, S. Juni, E. L. Rahamim, S. Mchale, A. Crouter, S. Whiteman та ін.) та вітчизняних дослідників (А. Алексеєва, Ю. Альошина, Г. Бевз, Т. Говорун, П. Горностай, Н. Городнова, С. Дев'ятих, Ю. Денисенко, Т. Зелінська, Б. Іваненко, Д. Іванов, О. Кікінежді, Л. Клочек, М. Малкович, А. Палій, Н. Пилат, В. Порядіна, Л. Семенова, О. Сорокіна, І. Стахів, Н. Харламенкова, А. Чекаліна, Л. Шустова, Т. Яценко та ін.). Вказаними авторами розкрито ідентифікаційну роль матері та батька на різних етапах психосексуального розвитку дитини, прояснено механізм формування почуття

ідентичності, зокрема гендерної, в процесі батьківсько-дитячих стосунків. Однак постає питання про змістово-динамічні характеристики гендерної ідентичності особистості в умовах відсутності одного з батьків.

Варто зазначити, що проблема становлення особистості в неповній сім'ї є предметом широкого кола міждисциплінарних досліджень, у тому числі – робіт психологів: А. Аблітарової, О. Асадуліної, О. Левицької, А. Новаковської, Б. Нусхаєвої, Л. Рось, Е. Смірної, В. Собкіна, Дж. Шаллера, А. Honig та ін. Особливості тих чи інших аспектів гендерного розвитку в умовах виховання в неповній сім'ї розглянуто в роботах В. Васютинського, Н. Городної, О. Калини, А. Холмогорової та ін. Однак, на наш погляд, дані дослідження оминають дві ключові проблеми: проблему динамічних аспектів гендерної ідентичності в онтогенезі та проблему особливостей її глибинної компоненти. З огляду на зазначене, ми вважаємо проблему становлення гендерної ідентичності особистості в неповній сім'ї вирішеною фрагментарно, що тим більш актуально стосовно хлопців.

Психосексуальному та власне гендерному розвитку чоловіка присвячені роботи К. Герінгтон, Д. Гілмора, Р. Джонсона, М. Кіммеда, А. Козлова, І. Кона, Ж. Курню, К. Сільверман, Р. Тимошенко, С. Ушакіна, Дж. Холліса та ін. У них розглянуто проблему тиску маскулітності як міфічної чоловічності на особистість чоловіка, а також викладено типові проблеми в переживанні ідентичності чоловіками на етапі зрілості, пов'язані з їхнім раннім гендерним досвідом, у тому числі з проблемою фактичної або функціональної відсутності батька. Проте ретроспективний аналіз особистісної історії клієнта відтворює світ переживань його минулого у викривленому, спотвореному вигляді внаслідок аутотерапевтичних процесів у несвідомому, тож багато особливостей його гендерного розвитку не потрапляють до поля зору дослідника. У зв'язку із зазначеним, актуальним є дослідження ходу становлення гендерної ідентичності чоловіка на різних вікових етапах, перш за все впродовж виховання в батьківській сім'ї.

Наявність об'єктивного протиріччя між сучасним запитом психологічної теорії та практики щодо прояснення особливостей процесу становлення гендерної ідентичності хлопців в умовах виховання в неповній сім'ї та теоретико-емпіричним матеріалом з цього питання обумовила вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема нашого дисертаційного дослідження тісно пов'язана з науковими розробками кафедри глибинної психології та психотерапії Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського в рамках наукової теми «Дослідження самодетермінації життя особистості в нормі і патології» за номером державної реєстрації – 0106U008675. Тему дисертації затверджено вченою радою Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (протокол № 1 від 27.01.2011 року) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук при НАПН України (протокол № 7 від 27.09.2011 року).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні особливостей становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї (без батька).

Відповідно до поставленої мети визначено низку таких теоретичних і прикладних **задач дослідження**:

- 1) на основі теоретико-методологічного аналізу основних підходів до розуміння проблеми гендерної ідентичності, уточнити сутнісний зміст та динаміку становлення гендерної ідентичності хлопця;
- 2) з'ясувати можливості неповної сім'ї як агента становлення гендерної ідентичності хлопчика, пов'язані з відсутністю батька;
- 3) розробити програму емпіричного дослідження особливостей процесу становлення гендерної ідентичності хлопців, що зростають в неповній сім'ї (без батька);
- 4) дослідити особливості гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей на різних етапах онтогенези;

5) визначити особливості становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї, в порівнянні з хлопцями, що зростають у повній.

Об'єкт дослідження – чоловіча гендерна ідентичність.

Предмет дослідження – становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї (без батька).

Гіпотези дослідження: 1) становлення гендерної ідентичності хлопця в неповній сім'ї (без батька) динамічно та змістово відрізняється від становлення у повній; 2) гендерна ідентичність хлопців, що виховуються без батька характеризується вищим рівнем розузгодженості між поведінковим, когнітивним та глибинним рівнем її функціонування.

Для реалізації поставлених завдань та з метою перевірки висунутого припущення нами було обрано такі **методи дослідження**:

- *теоретичні*: ретроспективний і системний аналіз філософської, педагогічної, психологічної, соціологічної літератури з обраної теми, що дозволило уточнити понятійний апарат дослідження; систематизація, узагальнення;

- *емпіричні*: опитування, експертне оцінювання, аналіз серії психомалюнків;

- *статистичні*: описовий статистичний аналіз даних, ранжування, порівняння емпіричних даних за допомогою U-критерія Манна-Уїтні, H-критерія Крускала-Уолліса, ϕ^* -критерія кутового перетворення Фішера, χ^2 -критерія Пірсона, встановлення взаємозв'язків між показниками за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена, точкового бісерального коефіцієнта кореляції Пірсона. Відповідні математичні обрахунки здійснювались із використанням стандартних пакетів статистичних програм STATISTICA 10.0 та SPSS 17.0;

- *інтерпретаційні*: психологічний аналіз, синтез та тлумачення отриманих емпіричних даних з позицій глибинної психології.

До діагностичного комплексу увійшли такі методика: для визначення когнітивної складової гендерної ідентичності – статоворольовий опитувальник

С. Бем (BSRI), поведінкової складової – експертне оцінювання піддослідних третьою особою на основі опитувальника С. Бем (BSRI), глибинної складової – порівняльний аналіз серії із трьох психомалюнків: «Я», «Чоловік», «Жінка».

Дослідження проводилось на вибірці загальним обсягом у 240 осіб, яку склали хлопці 7-8, 13-14 та 17-18 років, що виховуються в повних та неповних сім'ях. Дослідно-експериментальною базою дослідження стали загальноосвітні заклади м. Кривого Рогу (гімназії №91 та №24, ЗОШ №57, ЗОШ №123), ДОТ «Парус» у смт. Лазурне Херсонської обл., ДНВЗ «Криворізький національний університет» і ДНЗ «Хмельницький центр професійно-технічної освіти торгівлі та харчових технологій».

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- *вперше* представлено теоретико-емпіричні дані про особливості динаміки становлення гендерної ідентичності хлопців в умовах виховання в неповній сім'ї без батька у період з молодшого шкільного по юнацький вік стосовно відношення репрезентацій Самості до репрезентацій статі у глибинному, когнітивному і поведінковому вимірах;

- *вперше* уточнено зміст ключових понять гендерної психології (гендер, гендерна ідентичність) з урахуванням глибинного виміру психіки та з позицій генетичної теорії; узагальнено особливості неповної сім'ї як агента становлення гендерної ідентичності хлопця;

- *вперше* засвідчено семантичні, структурні та динамічні особливості гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей; встановлено вплив чинника відсутності батька в родині на змістові характеристики та хід становлення гендерної ідентичності хлопців на різних етапах онтогенезу;

- *дістало подальший розвиток* уявлення про обумовленість ідентичності, зокрема гендерної, досвідом взаємостосунків з матір'ю та батьком.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у створенні діагностичного комплексу, застосування якого уможливило дослідження гендерної ідентичності на поведінковому, когнітивному та глибинному рівнях без апеляцій до маскуліності-фемініності особистості; в

забезпеченні індивідуального підходу до психологічного обстеження особистості, що зростає у неповній сім'ї; у можливості використання отриманих результатів для надання психологічної допомоги чоловікам, які мають проблеми, пов'язані з втратою чи порушенням почуття ідентичності, та у психологічному консультуванні матерів-одиначок.

Результати проведеного дослідження впроваджено у: діяльність психологічної служби гімназії № 91 м. Кривого Рогу (довідка №1 від 21.12.2012 р.); навчальний процес на факультеті психології Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (довідка № 92/55 від 13.09.2012 р.); навчальний процес на психолого-педагогічному факультеті Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (довідка № 02/23-01/3 від 09.01.2013 р.).

Апробація результатів дисертації здійснювалася на міжнародних науково-практичних конференціях: «Современная психология: теория и практика» (Москва, 2011), «Actual problems and modern trends of development of psychology and pedagogic» (Київ-Лондон, 2011), «Психолого-педагогічні виклики сучасності: шляхи розв'язання та новітні перспективи» (Львів, 2011), «Педагогіка і психологія: наука, освіта, інновації» (Одеса, 2011), «Социально-психологические проблемы и исследования детства: ребенок в семье, институтах образования и группах сверстников» (Пенза, Вітебськ, Москва, 2012), «Людина і сучасне суспільство: проблеми педагогіки та психології» (Львів, 2012), «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (Рівне, 2012), «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2012), «Основні парадигми педагогіки та психології в ХХІ столітті» (Одеса, 2012), «Актуальные проблемы психологии и педагогики в условиях глобализации социума» (Харків, 2012), «Гендерные аспекты гуманитарных наук» (Новосибірськ, 2012), «Badania naukowe. Teoria i praktyka» (Вроцлав, Польща, 2012), «Прогрессивное развитие мировой науки» (Донецьк, 2012); на Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Соціум. Наука. Культура» (Київ, 2011), «Психолого-педагогічні та політичні проблеми у

трансформаційних процесах українського суспільства» (Кременчук, 2012); на науково-практичній конференції «Педагогіка та психологія: наука, реальність, застосування» (Харків, 2012); на Всеросійській конференції з міжнародною участю «Гендер, права человека, историческое знание: актуальные проблемы и перспективы исследований» (Ліпецьк, 2012); на щорічних загальноуніверситетських конференціях «Дні науки ТНУ ім. В.І. Вернадського» (Сімферополь, 2011-2012); на засіданнях кафедри глибинної психології та психотерапії Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (2010-2012).

Публікації. Основні результати дослідження відображені у 25 одноосібних публікаціях, серед яких 7 – у провідних наукових фахових виданнях України, 18 – у матеріалах конференцій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧОЛОВІКА

1.1 Теоретичний аналіз основних підходів до проблеми гендерної ідентичності

Теоретико-методологічному й емпіричному аналізу психічної репрезентації статі – гендеру – та переживання її відношень з Я – гендерної ідентичності – нині присвячене широке коло філософських, психологічних, педагогічних і соціологічних досліджень. Відносна нещодавність введення категорії «гендерного» до термінології зазначених наук і безумовна багатоаспектність феномену, який вона позначає, стали причиною надзвичайної об'ємності та неоднорідності предметного поля її вивчення. Значну частку цього поля складають поняття, безпосередньо пов'язані із дослідженням проблеми змісту і становлення гендерної ідентичності, а саме: стать, гендер, психологічна стать, психічна стать, статева ідентичність, статеворольова ідентичність, статові ролі, гендерні ролі, сексуальність, гендерна культура, гендерний дискурс, гендерні ідеали, гендерні стереотипи, гендерновідповідна поведінка, гендерна суб'єктність, статева соціалізація, статеворольова соціалізація, гендерна соціалізація, статеворольовий розвиток, гендерний розвиток, статева ідентифікація, статеворольова ідентифікація, гендерна ідентифікація, гендерне виховання, маскулінність, фемінінність, андрогінність, жіночність, чоловічність, порушення гендерної ідентичності, нарешті, власне *гендерна ідентичність*. Таке понятійне розмаїття в межах предметного поля нашого дослідження, з одного боку, забезпечує нас багатим теоретичним та емпіричним матеріалом, проте з іншого – викриває актуальну проблему гендерної термінології. Окремі групи зазначених понять у науковій літературі вживаються переважно синонімічно (наприклад, «стать» і «гендер»,

«психологічна стать» і «гендер», «психологічна стать» і «гендерна ідентичність», «статеворольова» і «гендерна ідентичність»), рідше – між феноменами, означеними даними поняттями, дослідники припускають певний структурний та динамічний зв'язок (наприклад, «біологічна стать» як складова «гендеру», «статева ідентичність» як першооснова «гендерної»), однак часто сутності досліджуваних об'єктів збігаються і вживання терміна автором залежить від того, який саме аспект гендеру чи гендерної ідентичності він прагне підкреслити (наприклад, вживається «гендер» замість «гендерні стереотипи», «гендерна ідентичність» замість «гендерна самооцінка»).

Поглиблене розуміння сутнісного та динамічного аспектів проблеми становлення гендерної ідентичності особистості розкрито також у дослідженнях, предметом яких виступає психосексуальний розвиток індивіда, конституювання суб'єкта та особистісна ідентичність у цілому, генеза розвитку особистості, зокрема – у роботах А. Адлера, Е. Еріксона, А. Зупанчич, Дж. Кемпбела, М. Кляйн, Ю. Крістєвої, Ж. Лакана, Р. Лейнга, М. Малера, Дж. Мак-Девітта, М. Ніколчиної, В. Техке, Дж. Франкла, М.-Л. фон Франц, З. Фрейда, А. Фрейд, Н. Чодороу, К.Г. Юнга, S. Stryker, а також – Г. Дьяконова, Н. Каліної, М. Кубаєвського, С. Максименка, Е. Труфанової, В. Хьосле, Т. Яценко та ін.

Ретельний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з досліджуваної проблеми дозволив виділити основні теоретико-методологічні підходи до розуміння сутності гендерної ідентичності; уточнити на їх основі зміст гендерної ідентичності особистості та визначити її структурний зв'язок з гендером; систематизувати типології гендерної ідентичності.

Серед теоретико-методологічних підходів до тлумачення гендерного становлення особистості, які співіснують у науковій літературі [239; 263 та ін.], ustalеними є психоаналітична теорія, теорія соціального наочіння, теорія когнітивного розвитку та теорія гендерних схем (теорія гендерних лінз культури). Однак у сучасних дослідженнях гендеру та гендерної ідентичності, зокрема вітчизняних, зазначені теоретичні напрямки (окрім першого) у чистому

вигляді практично не застосовуються. Нині автори схильні використовувати новітні, інтегративні теоретичні концепції для прояснення змісту та динаміки гендерної ідентичності. Опрацювання різних позицій щодо визначення статичних аспектів гендерної ідентичності дозволило нам сформулювати такі теоретико-методологічні підходи до розуміння змісту гендерної ідентичності: *свідомісний, статусно-рольовий та самісний*.

Свідомісний підхід (В. Elliot, Р. Carver, S. Kessler, С. Martin, D. Perry, D. Ruble, J. Szkrybalo, J. Yunger, Ю. Белікова, М. Бороденко, С. Бутковська, Т. Говорун, Н. Городнова, В. Добреньков, С. Дев'ятих, О. Кікінежді, І. Кириллова, В. Козлов, М. Коляснікова, А. Кравченко, Т. Лень, О. Морозова-Ларіна, В. Новицька, В. Петровський, Н. Смелзер, Н. Шухова та ін.) передбачає тлумачення гендерної ідентичності як аспекту самосвідомості або ж певного ступеня усвідомлення своєї статі/гендеру. Так, на думку Н. Смелзера, гендерна ідентичність є одним з чотирьох компонентів статевої самосвідомості (поряд з біологічною статтю, гендерними ідеалами і сексуальними ролями) та «пов'язана з нашим уявленням про свою стать – з тим, чи відчуваємо ми себе насправді чоловіком або жінкою» [183, с. 63]. Автор підкреслює, що усвідомлення людиною своєї статі не завжди узгоджене з її біологічною статтю, адже загальноприйняті гендерні ідеали можуть не влаштовувати конкретного індивіда. Дослідники розвитку гендерної ідентичності у дитячому віці – Р. Carver, D. Perry та J. Yunger – вважають доречним розцінювати її як багатовимірний конструкт, сутність якого – «сукупність думок і почуттів стосовно своєї гендерної категорії і свого членства в ній» [245, с. 95]. У публікаціях В. Elliot гендерна ідентичність визначається як «усвідомлення приналежності до однієї із двох статей, усвідомлення-осягнення, яке з часом стає досить складним» [249]. S. Kessler розглядає гендерну ідентичність в аспекті «відчуття себе як приналежного до жіночої або чоловічої категорії» [255, с. 6]. С. Martin, D. Ruble і J. Szkrybalo ототожнюють гендерну ідентичність з гендерним маркуванням (gender labeling), яке виступає організатором гендерного розвитку в структурі базового гендерного розуміння [258].

С. Дев'ятих, застосовуючи поняття «статева ідентичність» у значенні гендерної, тлумачить її як «аспект статевої свідомості, що описує переживання себе як представника статі» [61, с. 29]. Дослідники М. Бороденко, М. Коляснікова та В. Петровський, що розвивають підхід до статі як до гетерогенної цілісності, розуміють гендерну ідентичність в аспекті психологічних характеристик статі, які «представлені в самосвідомості і виражені в індивідуально-специфічній статевої ролі поведінці» [24, с. 181]. С. Бутковська тлумачить гендерну ідентичність як «усвідомлення свого зв'язку з культурними визначеннями чоловічності і жіночності» [29, с. 34], що безпосередньо стосується категоризації себе як представника певної статевої групи. В. Козлов та Н. Шухова визначають гендерну ідентичність як «аспект самосвідомості, представлений багаторівневою системою співвіднесення особистості з тілесними, психофізіологічними, психологічними і соціокультурними значеннями маскулітності і фемінітності як незалежних вимірів» [104, с. 18]. Соціологи В. Добренков та А. Кравченко тлумачать гендерну ідентичність як «ступінь, у якому кожен індивід ідентифікує себе в якості чоловіка, жінки або деякого поєднання того та іншого» [68, с. 42], підкреслюючи її значення для дії механізмів гендерної мотивації, покликаних стимулювати відповідну поведінку. У педагогіці свідомісний підхід до розуміння гендерної ідентичності впроваджує І. Кириллова, розглядаючи її як «цілісну структуру осмислення себе як представника чоловічої або жіночої групи» [95, с. 16].

Серед українських дослідників свідомісний підхід до розв'язання проблеми гендерної ідентичності розробляє, зокрема, Н. Городнова, яка підкреслює, що «гендерна ідентичність як усвідомлення і переживання індивідом своєї позиції Я по відношенню до певних взірців-еталонів статі є одним з основних стрижнів свідомості особистості» [54, с. 36]. Т. Говорун та О. Кікінежді ототожнюють гендерну ідентичність зі статевою [49] і розглядають її як «ідентичність, яка характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої чи жіночої статі, усвідомлене прийняття нею взірців мужності і жіночності в культурі» [46, с. 302]. У складі гендерної ідентичності в такому

разі, на думку О. Кікінежді, представлено різні рівні індивідуальної і колективної свідомості, тож вона має водночас і онтогенетичні, і філогенетичні корені [97]. Як «усвідомлене переживання індивідом своєї позиції «Я» по відношенню до соціальних канонів – еталонів статі» визначає гендерну ідентичність особистості О. Морозова-Ларіна [144, с. 57], вказуючи на особливе значення соціокультурних детермінант у її становленні. Відповідно до поглядів Д. Гошовської, гендерна ідентичність – це «один із фундаментальних компонентів і механізмів розвитку статевого самоусвідомлення» [57, с. 88], неоцінено важливий для здобуття подальших ідентичностей, зокрема фахової. Дослідниця гендерної освіти Т. Дороніна розглядає гендерну ідентичність як «усвідомлення особистістю свого типу гендеру ..., засвоєння відповідних рис, якостей, моделей поведінки, яка вибудовується в процесі гендерної соціалізації під впливом референтних груп і соціальних інститутів» [70, с. 126]. На думку Т. Лень, «гендерна ідентичність – це усвідомлення індивідом своєї статевої приналежності, суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, яке виявляється в єдності статевого усвідомлення та поведінки» [125, с. 109]. За поглядами В. Ключикової-Цобенко, гендерна ідентичність – це «усвідомлення й прийняття моделей мужності або жіночності, що є прийнятими в рамках певної культури» [100, с. 206]. Український соціолог В. Новицька припускає, що «гендерна ідентичність пов'язана з нашими уявленнями про представників відповідної статі, і ці уявлення являють собою сукупність знань, стереотипів, норм і цінностей, які формуються у свідомості індивіда в процесі гендерної соціалізації» [151, с. 8]. Відповідно до соціологічних розробок Ю. Белікової, гендерна ідентичність як соціальна репрезентація статі – це «конструювання значення на основі культурного атрибута гендера, якому віддається пріоритет перед іншими джерелами значень» [20, с. 7]. У вітчизняному посібнику з «Основ теорії гендеру» (2004) гендерну ідентичність також визначено як «усвідомлення своєї належності до певної статі та готовність дотримуватись відповідних суспільних гендерних норм» [157, с. 519], що підкреслює аспект прийняття у її досягненні.

За свідомісного підходу гендерна ідентичність слушно виступає інстанцією рефлексії гендеру та конституювання гендерновідповідної поведінки. Усвідомлення своєї приналежності до однієї з двох статей, яке класично йменують «*статевою ідентичністю*», безсумнівно, відіграє чільну роль як у структурі, так і в генезі гендерної ідентичності. Однак, на наше переконання, дана позиція не достатньо відображає багатоаспектну сутність гендерної ідентичності особистості, оскільки остання є лише частково представленою у свідомості і, у цій представленості, не може повною мірою репрезентувати себе. Потенційну можливість такої репрезентації стримують, зокрема, механізми психологічного захисту. Аргументом на користь цієї тези можуть стати результати дослідження І. Романова, у яких було засвідчено відсутність факторів, що поєднують когнітивні (в даному контексті – явні, усвідомлювані) та емоційні (скриті) елементи ідентичності. Автор відзначив, що за структурою одного компонента статевої ідентичності не можна зробити валідних висновків про структуру іншого [172].

Відповідно до статусно-рольового підходу (С. Бем, Дж. Батлер, І. Бондаревська, П. Горностай, Т. Данильченко, С. Іванченко, Є. Ільїн, В. Москаленко, Т. Надвична, В. Романова, Т. Склярчук, А. Фурман та ін.) гендерна ідентичність є способом і умовою організації поведінки з відтворення жіночності чи чоловічності, статусом оволодіння гендерною роллю. Так, Дж. Батлер зазначає, що «не існує гендерної ідентичності до і окремо від проявів гендеру; ця ідентичність перформативно конституюється тими її «проявами», які вважаються результатами її існування» [12, с. 329]. Авторка розуміє під гендерною ідентичністю результат освоєння гендерної ролі, а відповідно – наслідок ідентифікації з роллю. В аспекті сказаного І. Бондаревська узагальнює, що гендерна ідентичність не має сенсу поза гендерними стосунками [22]. Подібну думку висловлює також Є. Ільїн, пов'язуючи здобуття гендерної ідентичності із прийняттям хлопчиками і дівчатками чоловічої або жіночої ролі [85]. Розробниця теорії гендерних схем С. Бем тлумачить гендерну ідентичність як ступінь інтерналізації соціальних

тисків з метою досягнення гендерної відповідності [15], підкреслюючи тим самим значення гендерних експектацій суспільства як агентів її становлення. В. Москаленко та В. Романова розглядають зрілу гендерну ідентичність як «статус людини, яка на основі самостійного рішення й висновків досягла стабільного визначення й усвідомлення себе як чоловіка або жінки, прийняла себе цілком через гендерну поведінку, яка відповідає її біологічній статі» [145, с. 109]. Український розробник рольової теорії особистості П. Горностай переконаний, що «гендерна ідентичність полягає у переживанні своєї відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм та стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або приписаних представникам певної статі суспільно-історичною або соціокультурною ситуацією)» [56, с. 122]. До рольових гендерну ідентичність відносять також А. Фурман і Т. Надвинична [210]. Т. Данильченко визначає гендерну ідентичність як «суб'єктивне переживання статевої ролі і усвідомлення своєї статі, відчуття себе чоловіком чи жінкою» [59, с. 109], ототожнюючи її з ідентичністю статево-рольовою. Автор багатовимірної моделі гендеру С. Іванченко, тлумачачи гендерну ідентичність як психологічний рівень функціонування гендеру, також ототожнює її зі статево-рольовою ідентичністю, вживаючи ці поняття синонімічно [82]. Причому роль у рамках даного підходу, на думку Т. Складарук, виступає «як матриця, як сукупність «прийнятого» (інтеріоризованого) і «сконструйованого» (саморефлексія, самоконтроль), як символічне зчеплення «об'єктивно заданих» і «суб'єктивно значущих» характеристик» [181, с. 117].

Теоретичні розробки проблеми гендерної ідентичності, виконані у статусно-рольовому підході, якнайповніше відповідають принципу єдності свідомості та діяльності, оскільки наголошують на необхідності зовнішнього вираження як ознаки досягнення ідентичності. Зазначені автори слушно відзначають, що роль у певному сенсі передує ідентичності: дитина опановує «експресію статі» [50] через наuczіння задовго до того, як їй відкриваються культурні смисли чоловічого і жіночого (тим паче, що останні спочатку є лише

інтерпретаціями виконання ролі Іншим). Пізніше, як влучно порівнює Н. Смелзер, «подібно до акторів, які намагаються відшукати різні інтерпретації ролі, діти відтворюють поведінку хитрих, грубих, щедрих людей» [183, с. 65] і коригують її відповідно до реакцій ровесників у відповідь. Однак ідеї існування «жіночої», «чоловічої» чи «статевовідповідної» ролі або поведінки в цілому поза умовами традиційного суспільства є, на наш погляд, вкрай спірними: сучасні досягнення психології реклами описують цілі системи методів з розробки, впровадження і збуту щоразу нової (прибуткової) «статевовідповідної ролі» та її атрибутів [20; 27; 91; 179 та ін.]. Нині, як слушно зазначають О. Здравосмислова і А. Тьомкіна, можна говорити про «виробництво гендерної ідентичності» [76, с. 45] – умисне продукування певних варіантів відношень чоловічності і жіночності. Отже, для суспільств ХХІ століття концепти «чоловіча роль» та «жіноча роль» є поліваріантними змінними, далекими від колись константних, що, на наш погляд, дозволяє застосовувати їх у науковому контексті лише у якості метафор, а не нормативів.

Проблеми засвоєння ролі як акту відчуження (на противагу досягненню ідентичності) торкаються J. Waters і G. Ellis: «багато індивідів вчаться успішно симулювати гендерновідповідну поведінку задля досягнення або підтримання членства у конкретній референтній групі» [266, с. 95]. Як підкреслює G. Rekers, «рольова гнучкість є більш адаптивною, оскільки вона максимізує можливість прийняття групою» [262, с. 56], тож досягнення тотожності із деякою очікуваною роллю ймовірно сприятиме дезадаптації особистості. З огляду на зазначене, підкреслюючи рольовий, поведінковий, дієвий аспект гендерної ідентичності, вважаємо доцільним звертатись до усталеного поняття «*статеворольова ідентичність*».

У межах *самісного підходу* (J. Ross-Gordon, Н. Бурлакова, С. Діденко, О. Козлова, Ф. Леонтіу, Л. Ожигова, І. Романов, О. Соколова, А. Чекаліна та ін.) гендерна ідентичність розглядається як аспект, прояв або умовний компонент Самості, Власного Я, особистісної ідентичності. Самісні уявлення про сутність гендерної ідентичності викладають, зокрема, О. Соколова, Н. Бурлакова та

Ф. Леонтіу, визначаючи її як «окремий випадок особистісної самоідентичності, завдяки якій виникає суб'єктивне «почуття статі», розвиваються моделі поведінки за маскуліним або фемініним типом і реалізуються бажані вибори сексуального партнера» [187, с. 4]. На думку А. Чекаліної, гендерна ідентичність – «це суттєве, постійне Я, суб'єктивне поняття про себе, відчуття власної приналежності до чоловічої або жіночої статі» [216, с. 107]. Близьким до поданого є визначення J. Ross-Gordon, відповідно до якого гендерна ідентичність – це «особистісний концепт самого себе як чоловіка або жінки (male or female – прим. М.Б.)» [263, с. 29], що підкреслює її чільне місце в універсумі суб'єктивної психічної реальності. Досліджуючи особливості статевої ідентифікації у підлітковому віці, І. Романов зазначає, що гендерна ідентичність – це «внутрішня динамічна структура, що інтегрує окремі сторони особистості, пов'язані з усвідомленням і переживанням себе як представника певної статі, в єдине ціле без втрати своєї своєрідності» [172, с. 39-40]. Під окремими сторонами, в свою чергу, І. Романов, розуміє когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти гендеру [там само]. На координаційній функції гендерної ідентичності наголошують Л. Шнейдер та О. Чекмарьова: «гендерна або статева ідентичність – це складна інтегративна особистісна структура, завдяки якій відбувається усвідомлення людиною приналежності до певної статі і вибудовування нею у відповідності до цього своєї поведінки» [226, с. 65]. С. Діденко та О. Козлова тлумачать гендерну ідентичність як «індивідуальне, особистісне відчуття себе чоловіком чи жінкою, своєї належності до певної статі» [65, с. 177]. Виконаним у самісному підході також є дослідження смислових механізмів реалізації гендерної ідентичності Л. Ожиговою, в якому гендер та гендерна ідентичність постають як об'єктивний та суб'єктивний простори особистісної буттєвості, де останній справедливо пов'язаний з «виробленням певних способів соціокультурної презентації своїх організмних властивостей у тій формі, яка відповідає власним особистісним смислам» [155, с. 14].

Самісний підхід слушно підкреслює, що гендерна ідентичність є умовно виокремленим аспектом особистісної ідентичності в цілому, який виражає її статеву, сексуальну природу. Дослідники, які розробляють самісний підхід, не відкидаючи ідей свідомісного та статусно-рольового компонентів гендерної ідентичності, справедливо вказують на їх вторинність по відношенню до інтегральної індивідуальної неповторності особистості. Розвиваючи самісні ідеї, ми приходимо до висновку, що гендер як неповторна багатоаспектна психічна репрезентація статі є перш за все *реальним*, яке лишень у подальшому піддається вербальному та поведінковому означенню. Оскільки реальне апріорі не може бути висловленим сповна, воно формує інтенцію, відповідно до якої особистість невтомно конституює систему його означень, намагається наповнити себе як текст символічним контекстом реального (або псевдореального) з метою бути *прочитаним* Іншим. За такого розуміння гендерна ідентичність, відповідно, є цілісним переживанням автентичності означення гендеру, відповідності знака реальному смислу. Так, наприклад, можна навчитися вдало відтворювати текст «мачо»: бездоганно виконувати відповідну роль, мислити себе як текст «мачо», проте не *бути* ним, а отже – не бути ідентичним, самовідповідним, в буденному сенсі – щасливим.

Зазначені підходи до розуміння змісту гендерної ідентичності, на наш погляд, апелюють до значущих, проте часткових аспектів гендерного, тож їх варто розглядати як єдину систему позицій, що найповніше розкривають цілісну сутність гендерної ідентичності через такі взаємопов'язані виміри:

- глибинне: реальне, тілесне, несвідоме, чуттєве, статеве, сексуальне, хтивне;
- когнітивне: пізнаванне, доступне свідомості, стереотипне, уявлене, уявне;
- поведінкове: активне, дійове, рольове, діяльнісне.

Вказана система дозволяє розглядати гендерну ідентичність через її твірну основу – гендер, тлумачений нами як цілісна психічна репрезентація статі, сповнена неповторним динамічним глибинним, когнітивним та поведінковим смислом жіночого та чоловічого, здобута індивідом у результаті

набуття індивідуального досвіду. Гендер виконує індивідуально-нормативну функцію у генезі здійснення особистості та має «фундаментальне значення для ідентичності, для відчуття упізнаваної індивідуальної та колективної сутності у світі» [240, с. 115]. Отже, на наше переконання, аналіз гендерної ідентичності слушно обґрунтовувати саме з позицій сутності гендеру взагалі.

Коли йдеться про стать, визначену як чоловічу або жіночу – йдеться про певну категорійну абстракцію, що апелює до генетико-анатомічних способів побудови організму відповідно до його місця у процесі відтворення, тобто, яка «пов'язана з внутрішньовидовою репродукцією» [249]. Проте поза цією абстракцією індивід не мислить стать саму по собі: він має справу із переживанням, перцепцією та інтерпретацією статі – гендером. При цьому гендер в якості репрезентанта є двостатевим, він містить багатоаспектні смисли і жіночого, і чоловічого, оскільки останні існують у психічній реальності лише завдяки взаємоозначенню. Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі пишуть у «Анти-Едипі»: «в двох статей немає нічого спільного і в той же час вони безупинно поєднуються одна з одною в тому трансверсальному режимі, в якому кожен суб'єкт наділений двома статями, але відділеними одна від одної» [62, с. 98]. Хоча автори у своєму дослідженні не використовують поняття гендеру, проте найбільш точно ілюструють наш погляд на його подвійний зміст. Увесь індивідуальний досвід індивіда свідомо або несвідомо розщеплюється ним на «жіноче» та «чоловіче», що дозволяє йому структурувати межі свого Я, заповнюючи змістом простір того, «чим Я не є». Саме внутрішнє розщеплення, на думку А. Зупанчич, що здобувається шляхом відділення від Іншого та є, у кінцевому підсумку, розщепленням по відношенню до самої людини, «дає нам ідентичність і відносну автономію, так само як і дозволяє нам мати стосунки з іншими» [79, с. 15]. Таким чином, проблема ідентичності, зазначає Е. Труфанова, перетворюється на «проблему організації багатогранного індивідуального досвіду» [197, с. 105] в межах культури, яка «не може розвиватися без відмінностей між чоловіками і жінками» [94, с. 11]. І надалі, як підкреслює Р. Bourdieu, «намагаючись зрозуміти той чи інший об'єкт, ми

включаємо себе – як чоловіків і жінок – до складу цього об'єкта» [242, с. 5], відтворюючи тим самим несвідомі схеми сприймання й оцінювання.

Оскільки гендер функціонує у трьох взаємопов'язаних вимірах, ми пропонуємо розглядати його структуру в єдності трьох компонентів:

1) *гендерного концепту* – тих аспектів гендеру, що є доступними свідомості та виражають індивідуальну семіотичну структуру статево-маркованих якостей, властивостей і подій реальності, яка дозволяє особистості мислити стать і породжуватись як текст певної статі. У психічній реальності особистості гендерний концепт функціонує за правилами «мовного каркасу» (у розумінні Р. Карнапа), властивого певній культурі, який надає ресурси гендерної семантики. Гендерний концепт є продуктом гендерної ідентифікації як процесу розпізнавання й інтерпретації безстатевих подій і об'єктів у термінах статі, тож може бути розглянутим у найзагальнішому вигляді як система уявлень про «чоловіче» і «жіноче» та способи їх здійснення.

2) *гендерного образу* – чуттєвого (в тому числі – допорогового), дознакового, реального сприймання своєї та іншої статі, напрочуд тілесного, пов'язаного перед усім із потягом-відразою, і тільки потім – із більш складними емоціями, що значною мірою стосується попереднього (в тому числі – перинатального, раннього) досвіду статі, є динамічним та вимагає означення особистістю: у поведінці, в нарації або ж – у вигляді симптому.

3) *гендерних практик* – способів конкретного поведінкового здійснення, що мають потенціал реалізації особистістю себе як чоловіка або жінки завдяки своєму статево-маркованому смислового навантаженню. Гендерні практики як окремі випадки поведінкового означення (від мікропрактик: міміки, інтонацій – до макропрактик: вчинків, діяльності) обслуговують гендерне здійснення особистості – процес самозасвідчення власної чоловічності чи жіночності.

Незважаючи на відоме обмеження мовною картиною світу, культурою, тиском гендерних стереотипів і гендерних експектацій, які створюють умови для засвоєння певного типажу гендеру, властивого конкретному суспільству,

особистість здобуває неповторний, унікальний досвід статі. Відповідно, як влучно зазначає В. Менжулін, у той час, коли існує лише дві статі, «гендерів стільки, скільки людей взагалі» [141, с. 68]. І, відповідно, оскільки «сенса гендеру кожної особистості є індивідуальним утворенням, тож існує багато маскулінностей і фемінінностей» [247, с. 70].

Підсумовуючи сказане, ми прагнемо обґрунтувати явище гендерної ідентичності, по-перше, як аспекту особистісної ідентичності і, по-друге, як похідної від гендеру особистості. Як аспект особистісної, гендерна ідентичність відповідає усім її ознакам та властивостям, тож є інтегративним поняттям, «яке охоплює всі складові особистісних утворень та детерміноване великою кількістю біологічних, психологічних, соціальних та культурних факторів» [4, с. 11] та виражає «стан і водночас здатність людини інтегрувати себе у собі на основі самовизначення, самоцінності, самоусвідомлення в контексті всього навколишнього» [115, с. 61]. Відповідно до класичного визначення ідентичності Е. Еріксоном, вона ґрунтується на двох спостереженнях: «на відчутті тотожності самому собі і неперервності свого існування в часі та просторі і на усвідомленні того факту, що твої тотожність та неперервність визнаються оточуючими» [229, с. 58-59]. За змістом, як слушно пропонує Т. Ткаченко, ідентичність можна розглядати як «характеристику узгодження і постійності репрезентацій Самості» [194, с. 149]. Відповідно до філософських міркувань В. Хьосле, «проблема ідентичності в будь-якому випадку є проблемою ототожнення, ідентифікації Я і Самості» [213, с. 114], де ключову роль відіграє відношення реальної Самості до її нормативного образу в свідомості індивіда. У систематизованому вигляді гендерну ідентичність наділено тими ж сутнісними аспектами, що й ідентичність у цілому: самототожністю, цілісністю, стійкістю, безперервністю, динамічністю, схожістю/відмінністю [114]; непересічністю, тотожністю, окремішністю, стабільністю, самоцінністю [115]; незавершеністю і здійсненістю [36]; актуальністю, вираженістю, валентністю [112].

Розглядаючи гендерну ідентичність як похідну від гендеру, ми розуміємо її як переживання неперервної самототожності, справжності себе як чоловіка або жінки на різних рівнях відношень гендеру до Самості. Йдеться про відчуття відповідності Самості гендеру у глибинній, когнітивній та поведінковій площинах, яке в більшості дорослих індивідів є латентним, самоочевидним і стає доступним свідомості переважно в період кризи ідентичності, коли зазначену відповідність порушено. Графічно структуру гендерної ідентичності можна представити так (див рис. 1.1):

Рис. 1.1. Структура гендерної ідентичності особистості

У контексті зазначеного хочемо наголосити, що гендерні уявлення особистості можуть частково або й повністю перечити усталеним середньостатистичним профілям маскулінності та фемінінності, що, однак, не свідчить про порушення, розлад чи відхилення гендерної ідентичності (як, у свою чергу, вважають Ю. Василькова, Н. Городнова, Р. Масагутов, В. Москаленко та ін.). Якщо хлопчик, інтерпретуючи *чоловіче* через означення врівноважений, терплячий, розсудливий, чуйний, виважений, турботливий, приймає його як проект Я і не переживає відчуження у зв'язку з виконанням відповідної ролі, – ми схильні констатувати в нього не порушену, а здорову, гармонійну гендерну ідентичність, незважаючи на те, що зазначений перелік

рис є переважно фемінінним. Слідом за М. Бороденком, М. Колясніковою та В. Петровським ми розвиваємо «ідею можливості і природності «некласичного» поєднання рис фемінінності і маскулінності у конкретних індивідів – ідею гетерогенності статі, що, на наш погляд, виключає оціночно-нормативний підхід до інтерпретації проявів статевої індивідуальності людини» [24, с. 183]. На думку Н. Смелзера, «чоловік може почуватись комфортно як біологічна особина чоловічої статі, однак його можуть не влаштовувати зразки поведінки, що відповідають соціальним очікуванням» [183, с. 63]. Невідповідність реальної ролі статевої ролі стереотипам, у такому разі, так само не є індикатором втрати чи розладу гендерної ідентичності, навпаки – вона може бути ознакою збереження цієї ідентичності на протигагу конформному «розчиненню» в експектаціях соціуму. Прикладом порушення гендерної ідентичності може стати випадок, коли мати-одиначка «з виховною метою» зацькувала свого сина провинами його батька настільки, що той, інтерналізуючи руйнівний образ, замість чоловічої гіперкомпенсації, протестує бути чоловіком. Гендер, що склався в хлопчика, засновує чоловічне як перманентно винне і неохоче без шансів на прощення, а отже – унеможливує його прийняття, бо ототожнення з ним є нищівним для психічного здоров'я.

Таким чином, гендерна ідентичність фіксує переживання неперервності та тотожності відносно власно здобутого гендеру, а не відносно суспільних гендерних норм. Адже, як зауважує Л. Гаркавенко, «розуміння понять «жіночності» та «мужності» як психосоціальних моделей поведінки жінки та чоловіка часто не відповідають фактичному змісту» [41, с. 17], і ані самокатегоризація, ані знання гендерних стереотипів, як зазначили свого часу А. Bandura та К. Bussey, «автоматично не мотивують досягнення моделі поведінки тієї ж статі» [238, с. 697].

З метою розв'язання проблеми якості, рівня або характеру гендерної ідентичності особистості дослідники традиційно виділяють її окремі типи. Аналіз сучасного розмаїття типів та типологій, застосованих до різних аспектів

гендерного розвитку, дозволив нам об'єднати їх у дві групи за критеріями, покладеними в основу типології: *нормативно-рівневі* та *порядково-структурні*.

Нормативно-рівневі типології систематизують рівні, види або характеристики гендерної ідентичності та широко застосовуються при інтерпретаціях діагностичних даних. Так, А.Чекаліна вказує на адекватний, амбівалентний, індіферентний та неадекватний рівні сформованості гендерної ідентичності, пов'язані зі ступенем чіткості та глибиною усвідомлення дитиною своєї статевої приналежності [216]. І. Романов у ході дослідження особливостей становлення гендерної ідентичності в підлітковому віці, виділив адекватний, інвертований (переважно у хлопчиків), недиференційований, віковий диференційований та інфантильний (лише у хлопчиків) типи гендерної ідентичності [172]. О. Труфанова розглядає нормальний та кризовий типи ідентичності, де перший «являє собою збалансовану систему Я, де всі Я-образи правильно пов'язані між собою», а другий «виражається у порушенні зв'язків між різними Я-образами, у тому, що деякі Я-образи більше не вписуються в існуючу систему і потрібна реформація, переструктурування Я» [197, с. 105]. І. Кириллова виділяє такі рівні сформованості гендерної ідентичності особистості: стереотипний, хаотичний і цілісний [95]. В. Романова досліджує зрілу гендерну ідентичність як певний тип, досягнення якого відповідає таким ознакам:

- «наявність гетеросоціальності як здатності взаємодіяти з індивідами гендерної аутгрупи на основі зіставлення з нею і пошуку позитивних відмінностей;
- відповідність біологічній статі та гендерній ролі;
- адаптованість особистості до трансформацій у гендерній культурі суспільства» [173, с. 14].

Найбільш поширеною серед нормативно-рівневих типологій гендерної ідентичності до сьогодні залишається концепція маскулінності-фемінінності, відповідно до якої зазвичай виділяють 2 (маскулінний та фемінінний), 3 (маскулінний, фемінінний та андрогінний) або 4 (маскулінний, фемінінний,

андрогінний та недиференційований) типи ідентичності. Нині фемінінність і маскуліність розглядаються як «конструкти, що формуються у просторі соціокультурних і соціально-психологічних координат, структура і зміст яких не є постійними і містять комплекс внутрішніх і зовнішніх характеристик, ступінь взаємодії яких визначається формами ідентичності, представленими в орієнтаціях особистості, в її установках, відношеннях, спрямованості у сфері діяльності і спілкування, в тих якостях особистості, які є значущими з точки зору гендерних ролей» [121, с. 178]. Послідовники теорії гендерних схем, запропонованої С. Бем, переважно ототожнюють здорову гендерну ідентичність із андрогінною, вважаючи останню найбільш адаптивною у порівнянні з вираженим маскуліним або фемініним типом. Проте, незважаючи на широку популярність та зменшення колишньої категоричності, уявлення про маскуліність та фемінінність як типи гендерної ідентичності, на наш погляд, нехтують індивідуальною неповторністю особистості та засновують жорстку нормативність у бажаних рисах представника певної статі. Так, у світлі сучасності, Б. Алексєєв, досліджуючи статево-рольову поведінку хлопчиків, навіть вказує на фемінінний, маскуліний та гіпермаскуліний типи акцентуацій як випадки надмірної («крайньої») вираженості відповідних рис у структурі особистості [3]. Тож ми підтримуємо ідею Л. Великанової, яка обґрунтовує доречність мультиполярного підходу до вивчення гендерної ідентичності особистості на противагу біполярному чи андрогінному. Авторка слушно підкреслює, що ієрархію життєвих цілей, цінностей та уявлень, які утворюють складну структуру гендерної ідентичності, неможливо звести до «маскуліності-фемінінності» [35].

Порядково-структурні типології розглядають послідовні форми або компоненти гендерної ідентичності та застосовуються при аналізі її становлення і структури. Так, А. Bandura та К. Bussey у процесі гендерного становлення розглядають догендерну і власне гендерну ідентичності, де перша є досвідомою формою другої та передує їй у розвитку [238]. С. Martin, D. Ruble і J. Szkrybalo також розглядають довербальний і вербальний типи гендерної

ідентичності як спадкоємні [258]. Порядково-структурні типології, присвячені виділенню компонентів гендерної ідентичності, дозволяють розглянути різні теоретичні підходи до розв'язання проблеми структури гендерної ідентичності.

Дослідники Р. Carver, J. Yunger і D. Perry у структурі гендерної ідентичності дитини середнього дошкільного віку виділяють три компоненти: гендерну типовість, гендерну вдоволеність і відчутний тиск, підкреслюючи, що те, «наскільки певні компоненти гендерної ідентичності налаштовані відносно одне одного у дитячій психіці, здійснює вагомі імплікації на психічне здоров'я» [245, с. 107]. На три компоненти, за якими розвивається гендерна ідентичність дошкільника, також вказують S. Egan та D. Perry, виділяючи міжгрупову упередженість, відчутний тиск і гендерну вдоволеність [248]. Відповідно до буттєвої психології гендерної ідентичності особистості, запропонованої Л. Ожиговою, структура гендерної ідентичності представлена у «гендерних уявленнях про себе, гендерній самооцінці, гендерних планах і структурах поведінки» [155, с. 15].

Найбільш уживаними компонентами гендерної ідентичності, покладеними в основу психоаналітичного підходу до розуміння її становлення, систематично описаного Ф. Тайсон та Р. Тайсоном, є статєва та статєворольова ідентичність [190]. У вітчизняній традиції поняття статєвої та статєворольової ідентичності часто вживались як синоніми гендерної або ж як незалежні феномени, не поєднані у структуру. У світовій практиці статєву ідентичність прийнято тлумачити як усвідомлення своєї належності до певної статі, що формується разом зі здобуттям так званої «гендерної константності» [147]. О. Соколова, Н. Бурлакова та Ф. Леонтіу припускають, що деякі компоненти, а саме: статєва роль і психосексуальна орієнтація – є більш пізніми твірними гендерної ідентичності [187, с. 5], у порівнянні, скажімо, із усвідомленням статі – ідентичністю статєвою. Н. Харламенкова стверджує, що «розмежування понять статєвої і гендерної ідентичності є досить умовним, оскільки соціальні стереотипи, що асоціюються з гендером, засвоюються при розумінні суб'єктом своєї статєвої приналежності і її прийнятті-неприйнятті» [212, с. 57], проте ми

переконані, що ця умовність дозволяє вважати статево-їдентичність компонентом гендерної, який відіграє важливу роль у її становленні, а отже – завжди іманентно присутній у ній.

Поняття статево-рольової ідентичності має більш неоднорідне поле застосувань: від ідентифікації з конкретною статевою роллю – до багатоаспектного феномену статевої самосвідомості; це пов'язано перш за все з тим, що даний термін ввійшов до вжитку психології значно раніше, ніж термін «гендер», тож позначав свого часу усе те, що зараз ми об'єднуємо у понятті гендерна ідентичність. Нині ми вважаємо доцільним визначення «ланцюжкового» взаємозв'язку зазначених понять, де кожне наступне й у змістовому, й у динамічному сенсі містить усі попередні: статева ідентичність – статево-рольова ідентичність – *гендерна ідентичність* – особистісна ідентичність.

Порівняльний аналіз нормативно-рівневих та порядково-структурних типологій гендерної ідентичності вказує на умовність та супідрядність виділених типів, які завжди обслуговують певне цільове дослідження. У ході наших теоретико-емпіричних пошуків ми утримаємось від визначення типів гендеру і гендерної ідентичності особистості з метою неупередженого вивчення становлення цих феноменів в онтогенезі. Ми зорієнтовані сприймати усю множину виявлених явищ як нормальну та таку, що виражає специфічні взаємозв'язки між репрезентаціями статі і Самості, обумовлену чинником зростання у повній або неповній сім'ї.

1.2 Становлення гендерної ідентичності особистості як наукова проблема

Розв'язуючи питання становлення гендерної ідентичності, дослідники звертаються до різних обґрунтувань детермінант цього процесу. Переважно їх розглядають в аспекті агентів та механізмів, що уможливають гендерний розвиток.

Оскільки гендерний розвиток і функціонування є соціально обумовленими і поліконтекстуалізованими [239], то значний внесок до його ходу роблять агенти становлення гендерної ідентичності – зовнішні по відношенню до індивіда чинники, що здійснюють цілеспрямований або ж нецілеспрямований вплив на його гендерний розвиток. Усю множину зазначених агентів ми об'єднуємо у дві групи: а) особистісні риси та ставлення значущих осіб обох статей і б) мовленнєві репрезентації феноменів культури (гендерних стереотипів, норм, експетацій, приписів тощо). Серед основних першу когорту чинників складають: сім'я, батьківська пара, особистості матері й батька, тип виховання, материнське і батьківське ставлення, однолітки, кумири, інші референтні особи; друга ж є представленою культурою взагалі та її носієм – мовою, втіленою у особистих наративах, дискурсі літератури, мистецтва, ЗМІ тощо. Ми припускаємо, що зазначені агенти діють на гендерну ідентичність опосередковано, оскільки, за рахунок нового знання про стать і нових вимог до її прояву, вносять зміни до гендеру особистості. Уточнення, змістове доповнення гендеру зумовлюють переживання невідповідності між зміненою репрезентацією статі і попередньою репрезентацією Самості (тобто, образом, проектом, концепцією Я), унаслідок чого індивід здійснює зусилля над відновленням втраченої відповідності – гендерної ідентичності – через зміну самого себе. Іншими словами, дія агентів спрямована на порушення гендерної ідентичності особистості з тим, щоб остання змінилась у своїх проявах і когніціях статі з метою відновлення втраченої відповідності. Окрім того, вплив агентів становлення гендерної ідентичності може бути цілеспрямованим та нецілеспрямованим. Якщо вплив агентів є цілеспрямованим, то разом із порушенням ідентичності вони забезпечують особистість простором можливостей для її здобуття (наприклад, в умовах виховного, освітнього чи терапевтичного процесі). У разі нецілеспрямованого впливу особистість застосовує ті способи інтеграції, які доступні її рівню організації: витісняє, заперечує або іншим чином захищається від нового знання чи вимог статі; переймає найлегші способи самозмінення (наприклад, підкріплює

репрезентацію Самості матеріальними чи поведінковими атрибутами статі, трансльованими у рекламі, кіно); застрягає у стані втраченої ідентичності або вдається до девіантних форм пригнічення цього стану тощо. Розглянемо детальніше основні агенти становлення гендерної ідентичності, подані у дискурсах науки:

Найбільшого значення серед агентів гармонійного становлення особистісної ідентичності, зокрема – гендерної, більшість дослідників надає *сім'ї* – родині, батьківській парі, окремо матері та батьку. Так, П. Горностай наголошує, що «існує багато агентів гендерної соціалізації, серед яких на першому місці знаходиться сім'я, система батьківських впливів на дитину, стиль сімейного виховання» [55, с. 145]. Як зазначає В. Васютинський, дитина «повинна перебувати під постійним впливом обох статей, насамперед матері й батька» [31, с. 2]. Підкреслює значення родини для гендерного становлення особистості також Ю. Бохонкова: «чоловіче та жіноче начала формуються, переважно в сім'ї, де копіюють почуття до батьків, почуття батьків стають базою, матрицею, що формує чоловіка або жінку» [25, с. 14]. А. Денисенко вказує, що вплив батьків не є пасивним: «засвоєння дітьми гендерних ролей відбувається з раннього дитинства в процесі виховання, тобто батьки стимулюють діяльність дитини, передаючи явні або несвідомі уявлення про чоловіків і жінок, долучаючи їх до культури, виконання обов'язків і різної діяльності, характерних для конкретної статі» [63, с. 63]. Як зазначає О. Лопухова, сім'я забезпечує дитині також і трансльований, почасти неусвідомлений вплив етнокультурних традицій, який дитина здобуває «уже в ранньому дитинстві, через сімейне виховання і наслідування батьків і близьких тієї ж статі, в результаті чого формуються ядерні структури психічного складу особистості» [127, с. 79].

За результатами емпіричних досліджень, Ю. Денисенко виділяє основні детермінанти формування особистісної ідентичності в сім'ї батьків: стосунки; ціннісно-символічний дискурс батьківського впливу; особистість дитини та її батьків; вплив генотипу і фенотипу, соматопсихічних і психосоматичних

характеристик, відхилень чи фізичних вад, алкогольної залежності батьків; психологічний клімат у сім'ї, гедонія / ангедонія як характеристика родинного життя [64]. Г. Бевз виділяє три напрямки перенесення батьківського досвіду на дитину: «повторення батьківського сценарію, створення антисценарію та раціоналізація отриманого травматичного досвіду» [13, с. 29]. Н. Харламенкова наголошує, що «комплементарність діади «матір-батько» створює основу для розвитку самостійно мислячої особистості, здатної використовувати досвід батьків в ході прийняття і реалізації самостійних рішень» [212, с. 61]. На думку авторки, порушення внутрішньосімейного балансу на користь материнської лінії (за відсутності чи пасивності, байдужості батька) приводить до наростання надкомпенсаторних реакцій внаслідок підвищення індивідуального рівня фрустрації. У зв'язку з означеною проблемою нині набуває все більшої актуальності питання ролі батька у становленні гендерної ідентичності особистості.

Так, І. Кон доходить висновку, що «в залежності від особливостей того чи іншого суспільства, нормативний образ батька включає в себе декілька іпостасей: а) персоніфікацію влади; б) годувальника; в) вищого дисциплінатора; г) прикладу для наслідування сину, а іноді і безпосереднього його наставника в суспільно-трудовай діяльності [110]. Соціологи В. Добренєков та А. Кравченко виділяють такі усталені ролі, які виконує батько як агент становлення:

- «годувальника, тобто гаранта матеріального благополуччя сім'ї;
- дисциплінатора;
- компаньйона;
- «владної фігури» – персоніфікатора влади;
- вихователя;
- еталона поведінки» [68, с. 41].

На особливе значення батька для становлення гендерної ідентичності хлопчика вказує Д. Берлінгейм, пояснюючи його тим, що батьки ставляться до своїх синів як до продовження своєї маскулітності [18], тож підтримують їхню чоловічість задовго до того, як остання стає дійсною.

Аналіз наявних теоретико-емпіричних досліджень батька як агента становлення гендерної ідентичності особистості дозволяє нам зробити висновок, що він впливає на гендерний розвиток дитини щонайменше трьома своїми ролями: по-перше, він є неповторною особистістю, носієм унікального гендерного досвіду, що транслюється дитині у ході інтимно-особистісного спілкування з ним; по-друге, він є елементом сімейної системи, батьківської діади, тож є взірцем інтерактивного означення чоловічності у природній моделі міжстатевих відносин; і по-третє, він є символом забороненого та дозволеного, втілюваного у відповідному типі виховання.

Тісно пов'язаним із сім'єю та власне батьківською парою є тип виховання, який у низці теоретико-емпіричних досліджень гендерної ідентичності особистості постає як окремий агент її становлення. Так, А. Купріянова визначає три стратегії гендерного виховання у сім'ї: авторитарну, партнерську та стратегію потурання [117]. А. Галичанська також розглядає три типи розподілу сімейних ролей, які мають вплив на гендерний розвиток дитини: авторитарний, автономний, демократичний [40]. Дослідники психології сексуальності – С. Діденко і О. Козлова – виокремлюють типи ставлення батьків щодо сфери статевого виховання: репресивний, уникливий, нав'язливий та експресивний [65]. Здійснивши систематизацію стилів виховання відносно їхнього впливу на формування гендерних уявлень у дітей, М. Малкович виділяє: партнерський стиль (демократичний, авторитетний, кооперація тощо), дитиноцентричний стиль (гіперопіка, «кумир сім'ї», симбіоз тощо), жорсткий стиль (авторитарний, гіперсоціалізація) і нейтрально-заперечуючий стиль (індиферентний, ігноруючий, бездоглядність та ін.) [135]. Емпіричні дослідження типів виховання, які застосовують сучасні батьки, демонструють невтішну картину. Я. Мяктінова зазначає, що «більшість батьків не розуміють статевих тривог і вікових проблем життя своїх дітей, натомість, діти не довіряють компетентності батьків» [146, с. 193]. У ході дослідження неспроможності батьків відверто спілкуватися з підлітками на сексуальні теми О. Сорокіна виявила, що 25% опитуваних вважають, що їхні батьки просто

«соромляться»; 28% – що «батьки побоюються, що знання спровокують експерименти»; 22% відповіли, ніби «батьки не знають, у якому віці й у якому обсязі необхідно розмовляти з дитиною про секс»; а 10% підлітків вважають, що «батькам бракує знань стосовно репродуктивної сфери людини» [189]. Тож бачимо, що компетентність сучасної сім'ї, принаймні – української, у питаннях гендерного виховання є недостатньою, зважаючи на масштаби її впливу на становлення гендерної ідентичності особистості, а в межах соціологічного дослідження Г. Махмадамінової взагалі констатовано «соціальну атрофію інституту сім'ї» в українському суспільстві [139, с. 9].

З іншого ж боку, як переконують Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі, «сім'я ніколи не є мікрокосмом в сенсі певної автономної фігури, нехай навіть і вписаної в більш обширне коло, яке вона буцімто опосередковує і виражає» [62, с. 157]. Автори обґрунтовують ідею, що для дитини мати і батько представлені лише в уривках, які постійно розсипаються на фрагменти і не є здатними організуватися в деяку фігуру або ж структуру. У зв'язку з цим особливо доречними стають дослідження *альтернативних агентів* становлення гендерної ідентичності.

Так, J. Ross-Gordon фокусує увагу на трьох найбільш значущих джерелах впливу на розвиток гендерної ідентичності в дитячому віці: батьківсько-дитячих стосунках, шкільному середовищі і статеворольових стереотипах [263]. S. Golombok і R. Fivush досліджують значення однолітків як агентів становлення гендеру та гендерної ідентичності: «оскільки маленькі діти є ригідними у своїх переконаннях стосовно гендеру і оскільки вони застосовують ці переконання найбільш сильно по відношенню до інших дітей, друзі здатні відігравати критичну роль у розвитку ідей дитини про гендер» [250, с. 30]. Опосередковано, на три агенти становлення гендерної ідентичності вказує А. Чекаліна, наголошуючи, що для повноцінної гендерної ідентичності «по-перше, потрібно, щоб людина сама вважала себе приналежною до цієї спільноти, по-друге, щоб спільнота була з цим згодна, і, по-третє, щоб це визнавали сторонні «не члени спільноти» [216, с. 107], тобто йдеться про взаємодію щонайменше трьох

суб'єктів. Звертаючись до поняття колективного несвідомого, запропонованого К.Г. Юнгом, В. Ключкова-Цобенко до значущих агентів гендерного становлення відносить і архетипи. На ґрунті цієї тези авторка досліджує вплив образів слов'янської міфології на становлення гендерної ідентичності українців [100]. В. Козлов та Н. Шухова розширюють плеяду агентів гендерної соціалізації, виділяючи серед ключових такі: «сім'я з її характером виконання ролей матері і батька в вихованні, дитячі іграшки, заклади освіти, література, засоби масової інформації, мова, робота, клуби за інтересами, церква та ін.» [104, с. 129]. В. Порядіна зауважує, що вплив на становлення гендерної ідентичності особистості здійснюють не лише реальні, але й ідеальні «значимі інші»: кумири, кіно-, теле- чи літературні герої [163]. Задля систематизації такого розмаїття агентів гендерного становлення К. Сьмородова пропонує вивчати три групи агентів гендерної соціалізації: освітні установи, сімейні чинники та позасімейні чинники [185]. Як бачимо, кількість агентів, що визначають хід становлення гендерної ідентичності особистості, є значною. Зокрема, нині низка дослідників активно вивчає особливості реклами та ЗМІ як агентів гендерного становлення [20; 27; 91; 179 та ін.]. Оскільки питання реєстрації усіх можливих впливів на гендерну ідентичність не є предметом нашого дослідження, ми б хотіли звузити подальший розгляд агентів її становлення до наступних двох, яким надаємо особливого, тотального статусу: мова та культура.

Як агент становлення гендерної ідентичності культура водночас відображає та задає ті смисли та способи репрезентації жіночності та чоловічності, які є характерними для певного суспільства. Оскільки поняття культури торкається багатьох особливостей суспільних відносин, то щодо системи соціокультурних факторів, які здійснюють вплив на гендерний розвиток особистості, В. Романова пропонує вживати термін «гендерна культура суспільства», до якої входять: «гендерні настановлення як система уявлень про чоловіка і жінку; культурні стереотипи чоловічності і жіночності; відмінні засоби виховання хлопчиків і дівчат; специфічні види праці кожної статі;

диференційовані чоловічі й жіночі ролі» [173, с. 5]. Стосовно того, які саме гендерні настанови навіює індивіду культура, нині існують полярні погляди. Так, Дж. Франкл вважає, що «роль культури, що забезпечує модель, спираючись на яку юнаки і дівчата можуть формувати свою ідентичність, перемістилась із вкрай авторитарної і репресивної до позбавленої сенсу у своїй повній вседозволеності» [204, с. 40]. Втім, українська дослідниця психології статі Т. Говорун навпаки вказує на проблему гіпергендерної ідеології, яку досі сповідають різні агенти становлення гендерної ідентичності [48]. Таку полярність у поглядах зазначених авторів можна пояснити тим, що вони звертаються до аналізу двох різних культур: першою є європейська культура гіпертрофованої толерантності, а другою – культура, що знаходиться у маргінальному стані переходу від традицій соціалізму. Проте існує й інше пояснення: культура впливає на людину не безпосередньо і навіть не через своїх репрезентантів у вигляді дорослих особин в сім'ї, а через мову, її лексичний фонд, граматичні особливості та дискурсивні можливості. Як зазначає Н. Каліна, культура відкриває для свого носія «простори можливого мовлення» як репертуар «способів, якими людина здатна мислити, переживати, розуміти і говорити щось про універсум» [87, с. 119].

Роль мови як агента становлення гендерної ідентичності особистості нині стає предметом вивчення все ширшого кола досліджень, поєднуючи здобутки філології, соціології та психології. За даними С. Зикової, до самого лексичного фонду мови закладено домінування чоловічого начала над жіночим [80], що тим більше стосується слов'янських мов, де іменники мають визначений рід, а прикметники та дієслова – закінчення, що позначають рід пов'язаного з ними іменника (на відміну від, скажімо, англійської мови). Тож не дивно, що саме мова, як зауважує О. Містрякова, забезпечує функціонування на рівні колективної свідомості гендерних концептів «чоловічності» та «жіночності» [143], які здійснюють істотний вплив на конституювання індивідуального гендеру особистості. Окрім гендерних конотатів та денотатів лексики, вплив мови на становлення гендерної ідентичності реалізується через гендерний

дискурс, який, як зазначає М. Савіна, «визначає та закріплює в суспільній свідомості та у свідомості особистості соціальні ролі жінки й чоловіка, їх значимість» [177, с. 146]. Аналізуючи сучасні мовні репрезентації маскулінності та фемінінності у мовленні реклами, Т. Бурейчак доходить висновку, що нині «є сенс говорити про велику кількість гендерних дискурсів, між якими неминуче виникають відносини конкуренції та боротьби» [27, с. 8]. Однак Ю. Маслова вважає, що всі вони мають спільну рису – визнання того, що у гендерному відношенні важливим є те, що індивід робить/представляє, а не те, що він має [138]. При чому, як свідчить дослідження С. Семчук, гендерний дискурс, продукований рекламою, є потужним засобом впливу на особистість уже у дошкільному віці [179]. Деякі види рекламних повідомлень, пов'язані із впровадженням певних атрибутів гендеру, авторка називає гендерною рекламою. Дослідження дискурсів художньої та навчальної літератури, проведене Н. Шабаєвою, виявило, що вони посилюють розповсюдження у суспільній свідомості традиційних патріархатних поглядів через транслювання гендерної асиметрії на користь пріоритету маскулінності [221]. Отже, мова, мовні засоби та дискурсивні практики, пропоновані культурою (передусім – ті, що застосовує батьківська сім'я) є джерелом можливостей та обмежень у реалізації гендерної ідентичності, а відповідно – і в ході її становлення.

Під механізмами становлення гендерної ідентичності особистості ми розуміємо внутрішні способи конструювання і реконструювання індивідуальної психічної реальності індивіда у процесі здобуття гендерного досвіду з метою досягнення переживання відповідності Самості гендеру. Теоретичний аналіз фахової літератури, присвяченої гендерному розвитку, дозволив нам виділити такі механізми, засобами яких нині пояснюють хід становлення гендерної ідентичності: *ідентифікація, соціалізація, інтеріоризація, індивідуація та ініціація*.

Змістом ідентифікації в широкому сенсі є «багатоплановий процес ототожнення, примирення, співвіднесення себе з об'єктом, образом, поведінкою інших» [115, с.60] у результаті якого досягається «безпосереднє переживання

суб'єктом того чи іншого ступеня своєї тотожності об'єкту» [73, с. 151]. Як механізм становлення ідентичності особистості ідентифікація ґрунтується на інтродекції як вбиранні в себе, поглинанні [204]. Розгляд ідентифікації як механізму досягнення гендерної ідентичності бере початок з теорії психосексуального розвитку З. Фрейда та став предметом вивчення низки глибинних теорій, зокрема – теорії об'єктних відношень. Відповідно до них, як відзначають Ф. Тайсон та Р. Тайсон, традиційно виділяють окремі лінії психосексуального розвитку та статевої ідентифікації для чоловіків та жінок, спільним для яких є те, що вже до інфантильної генітальної фази відбувається ідентифікація дитини з дорослим тієї ж статі (матір'ю або батьком) у якості рольової моделі, а в ході розв'язання Едипового комплексу – ідентифікація з інтродектами та ідеалами, яку покладено в основу формування Над-Я [190]. У час Едипової кризи завдяки любові батьків та труднощам у подоланні болісної амбівалентності дитина поступається їм та ідентифікується з їхніми вимогами і очікуваннями [там само]. За З. Фрейдом, в основу цього механізму покладено необхідність відмовитись від сексуального об'єкта, внаслідок чого відбувається «занурення об'єкта в Я», тобто перетворення еротичного вибору об'єкта в зміну Я: «приймаючи риси об'єкта, Я ніби нав'язує Воно самого себе в якості любовного об'єкта, намагається відшкодувати йому його втрату, звертаючись до нього з такими словами: *«Дивись, ти ж можеш любити мене – я так схоже на об'єкт»* [209, с. 175]. З поступової інтеграції таких ідентифікацій, як зазначає Е. Еріксон, і розвивається ідентичність особистості [228]. З цієї тези випливає ще один ключовий момент у глибинній позиції стосовно становлення гендерної ідентичності, а саме: «в ході розвитку свій вклад вносять ідентифікації з об'єктами тієї ж і протилежної статі, і тому кінцева статева ідентичність людини, тобто індивідуальна ідентичність у поєднанні з біологічною статтю, являє собою суміш чоловічих і жіночих рис» [190, с. 272].

Поза ортодоксальними глибинно орієнтованими дослідженнями актуальність феномену ідентифікації виходить за часові межі дитинства і передбачає можливість ототожнення з іншими об'єктами та групами об'єктів.

Зокрема, Ш. Бьорн тлумачить гендерну ідентифікацію як тип підкорення, що «має місце, коли ми повторюємо дії рольових моделей просто тому, що хочемо бути схожими на них» [19, с. 42]. Французька дослідниця Е. Vadinter зазначає, що гендерна ідентичність здобувається дитиною у подвійному процесі: шляхом ідентифікації з представниками тієї ж статі та, водночас, завдяки диференціації з представниками протилежної [236]. На думку Л.В. Клочек, ідентифікація є реалізацією прагнення суб'єкта до приналежності певній групі, що здійснюється завдяки встановленню емоційного зв'язку з іншим індивідом та через включення у свій внутрішній світ його норм, цінностей, взірців [99]. А. Чекаліна наголошує, що у процесі гендерної ідентифікації як «ототожнення себе з представниками своєї статі» [217, с. 111] особистість досягає усвідомлення своєї подібності та відмінностей з представниками своєї статі, на відміну від протилежної, і засвоює чоловічу або жіночу роль [215]. Велике значення в ході цього процесу, на думку Г. Махмадамінової, має те, що «у дитини немає вибору значимих інших, її ідентифікація з ними виявляється квазіавтоматичною» [139, с. 7].

Міркуючи над видами і формами ідентифікації, Г. Дьяконов зазначає, що «ідентифікація індивіда з іншою людиною чи групою може виступати у вигляді ціннісної, нормативної або рольової ідентифікації» [73, с. 160] та в суб'єкт-суб'єктному відношенні мати такі форми: інтерідентифікація, гетероідентифікація, соціоідентифікація та самоідентифікація. Автор відзначає, що ціннісна ідентифікація обумовлюється єдністю ціннісних орієнтацій суб'єкта і об'єкта ідентифікації, нормативна – реалізується через прийняття індивідом норм групи, рольова – полягає в освоєнні певної соціальної функції та злитті з нею в тій чи іншій мірі [73]. За характером взаємодії Я та іншого К. Сільверман, як і Д. Шелер, виділяє ідеопатичну ідентифікацію – конструювання Я за рахунок іншого, та гетеропатичну – переміщення Я на місце іншого [180], де друга є негативним феноменом, пов'язаним з буттям за рахунок переживань іншого. І. Кон вказує на різницю між особистою ідентифікацією з суб'єктом і позиційною ідентифікацією з різними аспектами

узагальненої ролі, припускаючи, що перша більше властива становленню жіночої гендерної ідентичності, а друга – чоловічої [109]. Доповнює типологію ідентифікацій і українська дослідниця В. Ключкова-Цобенко, яка вводить поняття *гендерної самоідентифікації*, розуміючи її як «процес самовизначення особистості як представника певної гендерної групи» [100, с. 206].

Щодо часових меж актуальності ідентифікації у гендерному становленні людини, то, на думку Р. Лейнга, вони відсутні, адже «будь-які стосунки між людьми неявно містять визначення Я іншим і іншого – Я» [129, с. 45], ідентифікація є комплементарною та може бути центральною або периферійною, тобто торкатись сутнісних чи поверхневих, зовнішніх, аспектів особистості. Підкреслює значення процесу ідентифікації в онтогенезі і М. Кубаєвський, зазначаючи, що він «постійно відтворює свій результат, особливу системну рису людини – ідентичність, тобто ситуативно фіксує співвіднесеність чого-небудь із собою» [115, с. 61]. Відносно істинного об'єкта ідентифікації В. Брайсон іронічно відзначає, що ототожнення себе з чоловіком чи жінкою – це «прийняття нами того смислу, який нав'язується суспільством, що надає особливого значення деяким аспектам нашої статі» [26, с. 74]. К.Г. Юнг запевняє, що ідентифікація з соціальною роллю є щедрим джерелом неврозів, оскільки вимагає від людини відсторонитися від себе самої на користь штучної особистості [267]. Вітчизняний соціолог О. Донченко, розвиваючи ідею К. Юнга щодо колективного несвідомого, наголошує на особливій актуальності для сучасного суспільства ідентифікації з архетипами і доходить висновку, що «ідентифікація людини з позаособистісними змістами може набувати або позитивного, або негативного характеру, і це визначається особливостями її соціалізації і психосоціальною ситуацією в цілому» [69, с. 15].

Активне дослідження *соціалізації* як механізму становлення гендерної ідентичності розпочали А. Vandura та К. Bussey в межах теорії соціального наuczіння. Автори підкреслювали, що батьки відіграють активну соціалізуючу роль у встановленні напрямку гендерного розвитку дитини через «структурування, моделювання, маркування і оціночне реагування на гендерно-

марковану поведінку» [239, с. 699], що з часом змінюють форму, локус та інтенсивність впливу. У взаємодії з однолітками, як показали емпіричні дослідження, діти схвалюють статевоповідну діяльність і карають за поведінку, що вважається невідповідною статі [там само]. Описуючи процеси гендерної соціалізації в сім'ї, S. McNale, A. Crouter і S. Whiteman зазначають, що «діти здобувають інформацію про гендерні ролі та норми через їхній вплив на інші діадні стосунки в сім'ї» [259, с. 126], зокрема – споглядаючи стаетовитипову поведінку у взаємодії матері і батька. Автори також підкреслюють роль контекстуальних факторів для ходу гендерної соціалізації – «від запиту безпосередньої соціальної ситуації до місця сім'ї в більшому соціальному світі» [259, с. 143]. Е. Маккобі і К. Джаклін припускають, що у становленні гендерної ідентичності беруть участь соціалізація (основні процеси якої – моделювання та підкріплення) і самосоціалізація [цит. за 183]. С. Kaczala відзначає вплив гендерної соціалізації на позитивне оцінювання індивідом рольових норм навіть у разі, коли вони не сприяють безпосередньому досягненню «майбутніх статевоповідних цілей» [256, с. 1]. На диференційній функції гендерної соціалізації наголошує Ш. Бьорн, виділяючи в ній два основні механізми: диференційне посилення і диференційне наслідування [19], де перше передбачає відмінності в заохоченні та покаранні певної поведінки хлопчиків і дівчат, а друге – в інтенції хлопчиків наслідувати представників чоловічої статі, а дівчат – жіночої. Н. Смелзер, аналізуючи різні підходи до розв'язання проблеми гендерної рівності, доходить висновку, що «чоловічність» і «жіночність» хоча б частково «формується протягом багатьох років під впливом сім'ї, школи, груп однолітків та інших агентів соціалізації» [183, с. 67]. В. Окуп слушно вважає, що значення гендерної соціалізації виходить далеко за межі становлення гендерної ідентичності, адже вона «первинно визначає нашу особистість і робить внесок у стосунки» [260, с. 129]. Автор розглядає панівну (чоловічу) або підрядну (жіночу) гендерну соціалізацію, наголошуючи, що вона є могутнішою за вроджені біологічні змінні і суттєво впливає на проникаючі гендерно зумовлені знання та поведінку.

До питання гендерної соціалізації і соціалізації статі на теренах пострадянського простору активно звертаються А. Алексеева, О. Аніщенко, Т. Говорун, Н. Городнова, Т. Данильченко, С. Дев'ятих, В. Добреньков, І. Дорошина, А. Кравченко, В. Козлов, Я. Корнілова, Т. Лень, С. Макаренко, В. Москаленко, Т. Надвичина, В. Новицька, Н. Пилат, Н. Радіна, І. Стахів, Л. Тодорів, А. Фурман, А. Чекаліна, Н. Шухова, Р. Юнусова, Н. Яворська та ін. Так, українські дослідники А. Фурман і Т. Надвичина зазначають, що «процес гендерного розвитку як набір соціально зумовлених варіантів статевої поведінки реально відбувається в контексті досить важливого для вітакультурного зреалізування людини метапроцесу, котрий прийнято називати соціалізацією» [210, с. 124]. На думку Т. Говорун, саме у процесі статевої соціалізації формується психічна стать – «певна система ціннісно-сміслових уявлень про себе як про чоловіка чи жінку» [47, с. 69]. Саму ж статево соціалізацію Т. Говорун тлумачить як функцію суспільства у «спрямуванні розподілу гендерних ролей, розширенню їхнього діапазону, гармонізації міжстатевої взаємодії в різних сферах людського буття» [48, с. 8]. Стосовно становлення гендерної ідентичності в умовах соціалізації Н. Радіна також наполягає, що слушно говорити «не про стихійний розвиток гендерної ідентичності, скільки про її соціокультурне формування» [168, с. 58]. Однак, як справедливо вказує І. Головнєва, гендерна ідентичність безумовно є соціальною за механізмами становлення, проте особистісною, індивідуальною за змістом [51]. Підкреслює значення індивідуального гендерного досвіду – основи гендерної ідентичності людини – і Л. Тодорів, наголошуючи, що саме він здобувається особистістю в ході гендерної соціалізації [195]. На думку автора, у ході індивідуального здійснення особистість конструює систему інтерпретативних схем, за якими і відбувається трансформація нейтральних подій у сповнений сенсу досвід [196]. С. Дев'ятих наділяє гендерну соціалізацію, притаманну сучасному суспільству, «множинністю агентів соціалізації, зниженням значення дорослих і посиленням значення однолітків як соціалізуючих агентів, проявом неспецифічних агентів статевої соціалізації, в

якості яких виступають засоби масової інформації» [60, с. 17]. Серед інших особливостей гендерної соціалізації С. Макаренко підкреслює її «експериментальний» характер, адже, відкриваючи свої гендерні можливості, індивід з різних сторін досліджує, випробовує їх [131]. Н. Пилат та І. Стахів застосовують поняття гендерно-рольової соціалізації [161], наголошуючи тим самим на значенні рольового становлення особистості. В. Москаленко торкається проблеми деякої подвійності процесу гендерної соціалізації, який протікає, «з одного боку, як засвоєння індивідами цінностей гендерної культури, що транслуються попередніми поколінням, з другого – як трансформація цих цінностей, що є реалізацією притаманної молоді потреби у новаціях» [145, с. 109]. У спробах розв'язати проблему зазначеної подвійності ряд вітчизняних авторів звертається до поняття *гендерної самосоціалізації*, змістом якої є «процес самовідтворення тих взірців поведінки, які викликають повагу чи осуд інших» [7, с. 21]. Цю ідею підтримує і В. Хьосле, зазначаючи, що «індивід повинен розірвати зв'язок з сім'єю, в якій народився і виріс, щоб створити новий образ самого себе; він має змінитись і з пасивного користувача, споживача соціальної системи перетворитись на одного з її творців» [213, с.116].

На процесуальних характеристиках гендерної соціалізації наголошує А. Чекаліна: вона відбувається протягом усього життя людини як «засвоєння індивідом культурної системи гендеру того суспільства, в якому він живе» [216, с. 109], і складається з низки елементів, як-от: особистісні і гендерні характеристики батьків, стать дитини, уявлення батьків про те, якою повинна бути дитина даної статі, особливості інститутів соціалізації. Т. Лень пропонує тлумачити поняття гендерної соціалізації як «засвоєння та відтворення притаманних певному соціальному середовищу статовспіввіднесених нормативів поведінки» [125, с. 107]. Авторка розрізняє періоди первинної та вторинної гендерної соціалізації, де перший полягає у несвідомому та пасивному засвоєнні культури, а другий – відповідно – у її творчому переосмисленні. Виділяють первинну (до 18 років) і вторинну гендерну

соціалізацію залежно від панівних агентів впливу також В. Добреньков та А. Кравченко, припускаючи, що першу забезпечує сім'я, родина, а другу – інші соціальні інститути [68]. Р. Юнусова, пов'язуючи становлення гендерної ідентичності із процесом статевої соціалізації, зазначає, що він «є суттєвим фактором формування спрямованості особистості» [231, с. 108], адже в певному сенсі «відсікає» можливості розвитку статево небажаних інтересів. Розуміє формування гендерної ідентичності як наслідок статевої соціалізації також і Т. Данильченко, яка відзначає, що гендерна ідентичність – це «результат складного біосоціального процесу, який поєднує онтогенез, статево соціалізацію і розвиток самосвідомості» [59, с. 109]. Втім, В. Новицька справедливо доходить висновку, що здобуття гендерної ідентичності є не єдиним продуктом гендерної соціалізації, зараховуючи до її результатів також асиміляцію та пристосування, адаптацію до ustalених суспільних вимог у цілому [151].

Аналізуючи засоби гендерної соціалізації індивіда, Н. Яворська вказує на безліч «гендерно обумовлених форм поведінки, які продукуються його батьками: жести і міміка, слова, особливості поведінки, взаємини, оцінка життєвих ситуацій тощо» [232, с. 135]. В. Добреньков і А. Кравченко розглядають гендерну соціалізацію як процес, що відбувається під дією гендерних винагороджень, гендерних ідеалів, гендерної героїзації, гендерної імітації та гендерних групових тисків [68]. Унаслідок дії зазначених впливів, за поглядами Н. Городнової, відбувається «деформація розвитку особистості» [52, с. 107]. І. Дорошина і Я. Корнілова серед засобів гендерної соціалізації підкреслюють значення гендерних стереотипів, оскільки саме вони «допомагають підтримувати існування гендерних ролей» [72, с. 192]. Особливо суттєвими для гендерного здійснення, за поглядами Т. Кубриченко, є так звані гендерні автостереотипи [116]. У педагогічній науці систему засобів, що забезпечують гендерний розвиток особистості, вивчають у питаннях гендерного виховання [37] і гендерної освіти [70], по відношенню до яких Р. Петрова [160] вживає словосполучення «прихований навчальний план» на позначення

метакомунікації, що транслює стереотипи гендерної нерівності. Різноманітність соціальних та культурних засобів, які визначають і направляють хід гендерної соціалізації, розглядають В. Козлов та Н. Шухова [104]. Автори тлумачать гендерну соціалізацію як «процес засвоєння індивідом культурної системи гендеру, своєрідне соціокультурне конструювання відмінностей між чоловіками і жінками того суспільства, в якому він живе» [104, с. 127] та виділяють дві можливі форми її здійснення: адаптивну соціалізацію та інтеріоризацію.

Погляд на *інтеріоризацію* як на самостійний механізм становлення гендерної ідентичності (а не як на компонент гендерної соціалізації) викладено лише в поодиноких дослідженнях. Так, S. Stryker [264] здобуття ідентичності особистістю в цілому пов'язує з інтеріоризацією ролі, що в контексті нашого дослідження стосується ролі гендерної. С. Бутковська обґрунтовує гендерну ідентичність як поняття, що «охоплює суб'єктивний досвід і являє собою психологічну інтеріоризацію чоловічих і жіночих рис у процесі взаємодії Я та інші» [29, с. 34]. О. Чистякова тлумачить здобуття гендерної ідентичності як певне привласнення комплексу «очікувань, стереотипів, вимог, адресованих суспільством людям чоловічої і жіночої статі» [219, с. 156]. На думку Д. Логвінової, задля досягнення гендерної ідентичності має відбутись перехід із зовнішнього, «заданого» соціумом плану у «внутрішнє, особистісно-осмислене прийняття гендерних ролей та відповідних їм установок» [126, с. 6]. Проблеми інтеріоризації опосередковано торкається і В. Васютинський, зазначаючи, що індивідуальний суб'єкт навряд чи здатен чітко розрізняти свої (внутрішні) і «не свої» (зовнішні) впливи: «у його взаємодії із середовищем ці впливи зливаються в єдину картину притаманних йому суб'єктивних переживань у зв'язку з актуальним перебуванням у полі взаємодії» [31, с. 2]. Поза такою взаємодією, як підкреслює автор, потенційно статеві фрагменти індивідуальної суб'єктності «залишаються «річчю в собі», не розгортається у відповідному напрямі» [31, с. 4]. Ця позиція перегукується з теоретичними поглядами класика гендерних досліджень N. Chodorow, на думку якої гендерна ідентичність кожної особистості є «заплутаним переплетенням, фактично злиттям особистісного та

культурного значення» [247, с. 70]. У своїх «антипсихіатричних» розмірковуваннях Р. Лейнг тлумачить явище інтеріоризації винятково як інтерпретацію: «Я не здобуває досвід Іншого безпосередньо. Доступні для Я факти, що стосуються Іншого, – це дії Іншого, що переживаються Я», та щодо становлення гендерної ідентичності як інтеріоризації образів батьків автор зазначає: «єдиний шлях, яким можна спробувати вибратися з сім'ї, це загнати сім'ю всередину себе самого так, що можна бути ззовні власного нутра і, таким чином, бути вільним» [129, с. 23].

Деякою протилежністю до ідей ідентифікації та соціалізації як механізмів становлення гендерної ідентичності є дослідження *індивідуації*. Протиставляючи ідентифікації індивідуацію, К.Г. Юнг розглядає останню як «шлях до себе» або як «самоздійснення» [267]. Якщо ідентифікативні шляхи розвитку є «відчуженням Самості, способами позбавлення Самості її реальності на користь зовнішньої ролі чи уявного значення» [267, с. 273], то індивідуація «означає якраз найкраще і найповніше здійснення людиною своїх колективних якостей, оскільки відповідна увага до своєрідності індивіда більшою мірою сприяє кращому виконанню соціальних ролей, ніж нехтування цією своєрідністю або її пригнічення» [там само]. На думку Н. Чодороу, проблеми сепарації та індивідуації з'являються через згасання первинного ототожнення з матір'ю – на початку розвитку індивідуального відчуття себе, свого Я [246]. Досліджуючи формування ідентичності, М. Малер та Дж. Мак-Девітт виділяють 4 фази у процесі індивідуації та встановлюють їхні часові межі: фаза диференціації (5-9 міс.), фаза практики (10-15 міс.), фаза возз'єднання (16-24 міс.), фаза постійності об'єкта (24-36 міс.) [133]. Я. Коломинський дотримується думки, що «у спілкуванні з довколишнім мікросередовищем дитина сама активно накопичує інформацію про статеві відмінності і статеві ролі і співвідносить її зі своїм досвідом» [106, с. 169], у той час, як В. Козлов та Н. Шухова, віддаючи перевагу механізму соціалізації як основному у ході становлення гендерної ідентичності, зазначають, що «індивідуація – це «самостановлення», тобто здобування знань і уявлень про себе, які приховано в

[...] тій частині несвідомого, що лежить внизу, під ясним уявленням про себе» [104, с. 100]. Підкреслює значення індивідуального аспекту у становленні гендерної ідентичності і Л. Ожигова, вказуючи, що це «не просто засвоєння особистістю культурно заданих зразків і норм деякого гендеру, це завжди реалізація внутрішніх задумів і смислів особистості, всієї Я-концепції, що забезпечується і прямує до досягнення внутрішньої узгодженості, самоактуалізації і зовнішнього підтвердження» [155, с. 27].

Найбільш наочним та зовнішньо очевидним серед механізмів становлення гендерної ідентичності є архаїчний механізм *ініціації*. Як зазначають Н. Оліфірович і Т. Малейчук, ініціація – це «будь-які обрядові дії, які супроводжуються і формально закріплюють зміни соціального статусу і соціальної ролі людини або групи людей у зв'язку зі вступом у будь-яке корпоративне об'єднання або возведення на будь-яку соціальну посаду» [156]. Вона здійснюється на двох рівнях – зовнішньому і внутрішньому, де зовнішній рівень проявляється у вигляді низки послідовних обрядових дій висвячення, що мають етнокультурну специфіку, а внутрішній – характеризується появою переживань у ініційованого, пов'язаних з його участю в ініціації та здобуттям ним нової ідентичності [49; 156]. Зазвичай акт ініціації асоціюють лише зі становленням чоловічої гендерної ідентичності, переходом від хлоп'яцтва до чоловіцтва. Часто, за даними Т. Говорун та О. Кікінежді, під ініціацією розуміють перший в житті коїтус [49]. Дж. Кемпбелл пропонує таку «формулу» усілякого обряду переходу: «усамітнення – ініціація – повернення» [120, с. 37], де ініціація передбачає певне випробування. Юнгіанський аналітик Дж. Холліс вказує на 6 стадій ритуалу ініціації: фізичне відокремлення, смерть, відродження, навчання, суворе випробування, повернення. Автор переконаний, що ініціація дозволяє здійснитись глибинним змінам особистості і, тим самим, полегшує здобуття ідентичності. «Живучи в суспільстві, в якому не залишилось ритуалів, які наділяють життя смислом, – пише Дж. Холліс, – ми опиняємось перед жорстокою реальністю – життям на поверхні» [214, с. 25].

Порівняльний аналіз виділених механізмів становлення гендерної ідентичності дозволяє припустити, що всі вони мають важливе значення для гендерного здійснення особистості та, ймовірно, є більш або менш актуальними в різні вікові періоди. Спираючись на наявні теоретико-емпіричні дані, можна прогнозувати, що механізми інтеріоризації та ідентифікації є найбільш ранніми способами побудови ідентичності і в індивідуальному гендерному розвитку стають фундаментом для подальшої гендерної соціалізації. При цьому дія останньої може завершуватись ініціально (особливо – у ході гендерного здійснення чоловіка), а в період дорослості – змінюватись індивідуативними формами гендерного розвитку.

За результатами проведеного теоретичного аналізу ми дійшли висновку, що розгляд детермінант становлення гендерної ідентичності особистості лише в аспекті його обумовленості дією агентів та механізмів є спрощеним, неповним. Ми переконані, що ця прогалина у вивченні детермінації гендерного розвитку має заповнитись уявленням про природну самодетермінацію здійснення особистості – *потяг* як прагнення до відновлення попереднього стану (у розумінні З. Фрейда [207]), *нужду* як потребу у вираженні, висловленні, інтеграції у несуперечну цілісність (у тлумаченні С. Максименка [132]). Саме такий підхід пояснює, завдяки чому зазначені агенти мають вплив на становлення гендерної ідентичності особистості, чому індивід прагне до самоузгодженості, самовідповідності і застосовує для цього вказані механізми. Тож пропонуємо розглядати питання детермінант становлення гендерної ідентичності особистості як питання нужди до означування статі когнітивно і поведінково та до збереження інтегральної неповторності, ідентичності, що реалізується завдяки відповідним механізмам під дією агентів різної природи.

Детальніше дію зазначених детермінант можна простежити, дослідивши хід становлення гендерної ідентичності особистості.

Обґрунтовуючи явище гендерної ідентичності як умовного аспекту ідентичності особистісної, що відображає статевий, сексуальний компонент останньої та виражає відношення гендеру до Самості, ми вважаємо доречним

розглядати становлення гендерної ідентичності як процес появи та смислового збагачення індивідуальної ідентичності особистості відносно її гендеру в ході психосексуального розвитку індивіда.

Перш за все слід зазначити, що формування гендеру, на наш погляд, передує становленню гендерної ідентичності, оскільки бере свій початок іще у пренатальному періоді. Як психічна репрезентація статі, у час внутрішньоутробного розвитку індивіда гендер виражає деяке невпорядковане відображення, всеохоплююче переживання індивідом анатомо-фізіологічних особливостей життєдіяльності його організму, забезпечене пропріорецепцією морфологічного, гормонального, гонадного, церебрального та інших проявів статі. На значенні досвіду статі, здобутого в пренатальний період, невпинно наголошують дослідники порушень гендерної ідентичності (транссексуалізму, его-дистонних розладів [83]), підкреслюючи особливу роль здоров'я та емоційного благополуччя матері в його формуванні. Уявлення про зміст гендеру ще не народженого малюка найбільш повно моделює наше тлумачення його глибинної – *реальної* – складової: тієї безодні відчуттів, переживань, потягів індивіда, до якої лише значно пізніше культура дозволяє підібрати бажані когнітивні та поведінкові форми вираження і по відношенню до якої індивіду ще належить стати суб'єктом. Відкидати значення реального у структурі гендеру на користь поведінкового чи когнітивного компонентів, становленню яких ми завдячуємо соціальним взаєминам, означає нехтувати тими інтенціями, які власне і змушують індивіда означувати свою стать поведінково та когнітивно, – інтенціями, що стосуються всезагального прагнення здійснюватись як особистість – нужди [132]. У постнатальний період гендер починає ускладнюватись, соціалізуватись, означуватись, подвоюватись (індивід має змогу пізнати ще одну стать, відмінну від тієї, яка йому належить), збагачуватись новими і новими смислами, структурувати систему цінностей, координувати подальший розвиток та саморозвиток особистості.

Потенційна ж можливість появи ідентичності, діалектичність якої вимагає формування інстанції психіки, наділеної суб'єктністю, припадає на час появи

тілесного Я (у розумінні З. Фрейда). У ході пояснення особливостей раннього статево-рольового розвитку індивіда S. Juni, E. Rahamim та R. Brannon здійснили спробу збагатити положення психодинамічної теорії З. Фрейда завдяки метатеоретичному аналізу особистості С. Мадді. Відповідно до ідей зазначених авторів, уже на етапі розвитку тілесного Я можна виділити ядро особистості, що «звертається до невід'ємних атрибутів людського буття, які не надто змінюються з плином життя та здійснюють екстенсивний всепроникний вплив на поведінку» [254, с. 90], та периферійну особистість, що «концентрується на вивчених атрибутах, які мають обмежений вплив на поведінку» [там само]. На думку дослідників, первісні прояви ядерних тенденцій особистості у взаєминах із сім'єю та іншими соціальними інститутами надають їй досвіду – у вигляді нагород і покарань – та знань, які застигають у формі периферійних характеристик. Ця ідея відповідає і нашому уявленню про малозмінний, наповнений характер реального, глибинного рівня репрезентації статі, по відношенню до якого індивідуальні способи поведінки та самоозначень є більш гнучкими, умовними та відносними. На велике значення первісної тілесної суб'єктності для подальшого гармонійного конституювання особистісної ідентичності вказують також результати досліджень Е. Соколової, Н. Бурлакової та Ф. Леонтіу, які виявили «відсутність прийняття себе як цілісної тілесної і статевої ідентичності, а також – роз'єднане, неузгоджене з Я, сексуальне функціонування» [188, с. 48] у пограничних особистостей. У подальшому формуванні ідентичності особистості А. Маричева та О. Духнич виділяють такі два етапи: етап розмежування феноменів «Я» і феноменів світу та етап координації уявлення про «Я» з віддзеркаленням цього уявлення у феноменах світу [136]. Проте О. Завгородня, на противагу ідеї поетапного формування ідентичності відносно удосконалення диференціації, пропонує розглядати «обопільне становлення двох ліній у розвитку особистості – індивідуалізації та децентрації» [74, с. 36].

Стосовно становлення гендерного у структурі особистісної ідентичності, ми здійснили спробу простежити його здійснення в онтогенезі, звертаючись до

наявних теоретико-емпіричних напрацювань з цієї проблеми. Так, як зазначає Дж. Франкл, «на несвідомому і немовлячому рівні індивід виводить свою ідентичність з первинних об'єктів, які він поглинає і сприймає як такі, що знаходяться всередині себе» [204, с. 40]. Йдеться про період домінування орального лібідо, детально описаний З. Фрейдом, на якому ідентичність здобувається через інтродекцію первинних об'єктів [209], тож на даному етапі «дитина – це те, з чим вона злилася, що вона помістила в себе» [204, с. 95]. Відповідно до класичного глибинного підходу до розуміння становлення гендерної ідентичності, переважання материного догляду та лактація як джерело орального задоволення забезпечують дитині, незалежно від статі, побудову ідентичності на ґрунті інтродекції об'єктів, що будуть у подальшому марковані як жіночі. Однак, звертаючись до теорії психосексуального розвитку, запропонованої В. Техке [199], ми вважаємо поспішним констатувати наявність ідентичності до появи автономії на стадії нарцисичного лібідо, оскільки дитина, ймовірно, в цей час переживає недиференційоване злиття з об'єктом, а не власне тотожність з ним.

На нарцисичній стадії психосексуального розвитку дитини, як зазначає Дж. Франкл, розвиваючи фрейдове поняття тілесного Я, «вона (дитина – прим. М.Б.) створює образ себе, усвідомлюючи свою периферію» [204, с. 95], оскільки її лібідо концентрується на поверхні тіла. «Різні взаємодії між матір'ю та немовлям надають статевої специфікації почуттю «Я», що виникає» – вказують Ф. Тайсон та Р. Тайсон [190, с. 26]. Автори наголошують, що під час формування почуття себе, «немовля починає усвідомлювати себе істотою чоловічої або жіночої статі, що володіє, відповідно, чоловічими або жіночими геніталіями» [190, с. 276]. Що ж до ідентичності, то вона, на думку Е. Еріксона, з'являється саме тоді, коли «тілесному Я і батьківським образам надаються їхні культурні конотації» [228, с. 223], отже, поява Я не уможливлює, а зумовлює становлення ідентичності особистості. Особливо помітним у цей час стає розвиток поведінкового компоненту гендерної ідентичності, описаний В. Техке як активні спроби дитини подобатися об'єкту, метою яких є зняття тривоги

втрата його любові, пов'язаної з «відкриттям дитиною того, що любов об'єкта не самоочевидна, але обумовлена її способом поводження з цією любов'ю» [199, с. 110].

Разом із появою у дитини Я, як слушно відмічає С. Іванченко, індивід здобуває і переживання гендерної ідентичності, оскільки «це Я зазвичай одразу гендерно типізоване, і дитина точно знає, хто вона – хлопчик чи дівчинка» [83]. Дослідники С. Martin, D. Ruble та J. Szkrybalo також зазначають: «збіжні докази свідчать про те, що гендерна ідентичність ймовірно виникає між 18 та 24 місяцем життя» [258, с. 922], тобто у віці, який прийнято вважати ключовим для розвитку Я. За результатами досліджень А. Чекаліної, «уже в півтора року діти починають розрізняти свою стать, формується первинна статева ідентичність, що є найбільш стійким стрижневим елементом самосвідомості» [216, с. 108]. Більше того, Т. Титаренко наполягає, що «саме зі ставлення до власної статі починається справжній розвиток самосвідомості у дитинстві» [193, с. 15], принаймні, питання статі, сама ідея статі викликає у дитини потужний пізнавальний інтерес, що дійсно значною мірою стимулює розвиток самосвідомості. Автори теорії соціального наочіння А. Bandura і К. Bussey також відзначають, що діти здатні маркувати себе та інших за гендером не раніше другого року життя, проте навіть до формування такого вміння «вони можуть розрізняти статі і діяти способами, що співвідносяться з традиційними гендерно-маркованими практиками» [239, с. 694].

Найбільшого значення у становленні гендерної ідентичності особистості у фаховій літературі відведено фалічній (або інфантильній генітальній) стадії психосексуального розвитку та її завершенню розв'язанням Едипової кризи. Джерела вказаної кризи З. Фрейд знаходить у дозріванні нової ерогенної зони на додачу до оральної та анальної: тепер індивід може отримувати задоволення від маніпуляцій із власними геніталіями. Проте, на переконання авторки теорії об'єктних відношень М. Кляйн, «комплекс Едипа бере початок від фрустрації, пережитої на етапі відлучення від грудей» [101, с. 61], тобто задовго до періоду самостимуляцій. Однак, якщо витoki комплексу Едипа є не до кінця

з'ясованими, більшість авторів погоджується, що сексуальність індивіда, яка стрімко розвивається в цей період, вивільнює потяг до об'єкта протилежної статі, яким стає мати, батько, сестра чи брат. Якщо досі, як зазначає Р. Blos, всі взаємостосунки могли переживатися дитиною лише як діадні [241], то тепер вона стає учасником Едипового «трикутника» – вступає у суперництво із дорослим своєї статі за об'єкт бажання. Фактична неможливість прямого задоволення лібідинального драйву, а також глибинний страх бути покараним за нього, створюють ситуацію внутрішнього конфлікту, сприятливого для інтеріоризації ідеалізованих образів батьків і формування на їх ґрунті Над-Я. Стосовно розвитку гендеру та становлення гендерної ідентичності цей період збагачує особистість новим знанням про статі, їх взаємодію, подібність та відмінність, власну сексуальність, у зв'язку з чим – і новим переживанням своєї тілесності. Саме в цей період дитина починає активно імітувати поведінку дорослого тієї ж статі, що є засобом зовнішньої організації, окультуреного означення внутрішніх переживань. Сповнена «дорослих» почуттів, дитина намагається висловити їх також у «дорослій» формі: робити компліменти, залицятися, дбати, фліртувати, відтворюючи типові для членів сім'ї репертуари зваблювання. Внаслідок зазначених змін у психічній реальності індивіда, його індивідуальний досвід починає структуруватися неодмінно у відношенні до гендеру, гендер задає принцип для усього подальшого конструювання концепту світу. На підтвердження сказаного, наведемо результати дослідження А. Палія, який наголошує, що «характерною особливістю статевої ролі уявлень дітей дошкільного віку є полярність, яка проявляється в тому, що хлопчики та дівчатка усіх вікових груп схильні приписувати певні особистісні якості та характеристики, які є статево нейтральними, особам або чоловічої, або жіночої статі» [159, с. 22].

Узагальнюючи здобутки зазначених етапів, які у вітчизняній практиці йменують дошкільним віком, в аспекті становлення гендерної ідентичності А. Чекаліна перераховує: «Трирічні діти знають свою стать і у чотири роки розрізняють стать інших людей, хоча і асоціюють її з зовнішніми, часто

випадковими ознаками У віці 4-5 років посилюється інтерес до геніталій, до механізму дітонародження У 6-7 років більшість дітей остаточно усвідомлюють незворотність своєї статевої приналежності» [216, с. 108].

Роль так званого латентного періоду (6-12 років) в індивідуальному психосексуальному розвитку для ходу становлення гендерної ідентичності особистості є, на наш погляд, вивченою недостатньо. Імовірно, в цей час дається взнаки сформованість інстанції Над-Я та особливе середовище розвитку дитини – група однолітків, об'єднана спільною навчальною діяльністю. Тож це сприятливий час для інтерактивного здобуття досвіду статі, експериментів з реалізації гендеру, що склався, його коригування відповідно до реакцій оточення, а також – встановлення максимальної свідомої зрозумілості сенсу статі, втілюваного через посилення видимих гендерних відмінностей. Чільне місце для становлення статевої поведінки відводить цьому етапу і А. Чекаліна, підкреслюючи значення рольового аспекту у формуванні гендерної ідентичності особистості [216].

Як зазначає В. Романова, «остаточне формування гендерної ідентичності припадає на підлітковий період» [173, с. 7]. У підлітковому віці – в період пубертату, пов'язаного із розвитком зрілої генітальності – має місце гендерна інтенсифікація, тобто посилення статевої відмінностей [46]. Підліток, як стверджує Л. Тодорів, намагається підкреслити гендерно означену поведінку за допомогою зовнішності, манери вести себе, тобто – спостережуваного, а не сутнісного [196]. С. Носов вказує, що до 13 років відбувається завершення становлення статевої ролі, побудованої на ґрунті статевої ідентичності, здобутої до 6-річного віку [152]. А. Чекаліна пов'язує значення підліткового віку для становлення гендерної ідентичності особистості із початком формування психосексуальних орієнтацій, що триває до 26 років [216]. Оскільки підлітковий вік та особистісна криза, характерна для нього, є сенситивним періодом для розвитку багатьох психічних процесів та явищ, можна говорити про комплексність гендерного розвитку у цей час: завершення становлення специфічних, індивідуально чоловічих чи жіночних, способів сприймання,

мислення, експресії мовлення, репертуарів поведінки тощо. На тлі проблем прийняття нової тілесності, домагань визнання дорослості, реалізації потреби в інтимно-особистісному спілкуванні, гендер підлітка зазнає змін, а гендерна ідентичність, відповідно, змінює свої підвалини. Підліток відкидає як неприйнятне не лише те, що не відповідає статі, але і те, що можна маркувати як «дитяче». Тож І. Романов слушно вказує на «кризовий шлях переходу від дитячої, інфантильної статевої ідентичності до дорослих, зрілих її форм» [172, с. 46], який припадає на підлітковий вік.

Однак низка авторів справедливо вважає, що становлення гендерної ідентичності особистості не припиняється на вказаному етапі онтогенези. Так, щодо різних аспектів гендеру та гендерної ідентичності Н. Городнова пише: «адекватна статева самосвідомість, яка свідчить про багатий внутрішній духовний світ, усвідомлення і збагачення своїх особистісних якостей, свободу від упереджень у ставленні до представників іншої статі, відповідальне ставлення до партнерських стосунків і почуття кохання, прийняття свого гендерного Я, формується під впливом соціального оточення протягом усього життя» [53, с. 36]. За дослідженням Г. Алексєєвої, «становлення ідентичності відбувається протягом усього життя людини, але в юнацькому віці його результатом є виникнення певної цілісності та самототожності, подальша трансформація якої відбувається фрагментарно, без будь-яких кардинальних змін» [4, с. 13]. Становлення гендерної ідентичності від підліткового віку до зрілого О. Іжванова пов'язує з розв'язанням актуальних завдань: прийняття себе як чоловіка або жінки (до 19 років), прийняття нових гендерних ролей, обумовлених статусом сімейної людини і батьківством (20-32 роки), прийняття зміни якості гендерних ролей (33-60 років) [84]. Для періоду дорослості здобута гендерна ідентичність має фундаментальне значення. Особливо яскраво його ілюструє реальна психотерапевтична практика, що стикається із запитом щодо конфліктної гендерної ідентичності, пов'язаною із психологічними проблемами попередніх періодів у розвитку, своєрідним застряганням на певному етапі становлення гендерної ідентичності. Тож, як слушно відмічають Р. Тайсон та

Ф. Тайсон, «принципове завдання адолесценції (дорослішання – прим. М.Б.) – дійти узгодження із сексуальністю, включаючи сексуальне зріле тіло, та досягти нової рівноваги між драйвами, Его, Суперего, об'єктами в минулому та теперішньому» [190, с. 56].

Підсумовуючи сказане, можемо стверджувати, що становлення гендерної ідентичності є процесом появи та смислового збагачення ідентичності особистості відносно її гендеру в онтогенезі, детермінованим природною потребою до означування статі когнітивно і поведінково та до збереження інтегральної неповторності, ідентичності, що реалізується завдяки відповідним механізмам під дією агентів різної природи. Зазначений процес триває увесь постнатальний розвиток індивіда, починаючи з диференціації Я, та характеризується появою вікових новоутворень: гендерної константності (7 років), гендерної ролі (13 років), гендерного самовизначення (17 років).

1.3 Становлення гендерної ідентичності чоловіка в онтогенезі

Теоретичний аналіз філософських, психологічних, соціологічних напрацювань з порушеної проблеми дозволив нам визначити деяку тенденцію: дослідження становлення гендерної ідентичності чоловіка здебільшого відштовхуються від питання відмінностей у процесі та змісті гендерного розвитку чоловіків і жінок. Або ж, якщо реальність зазначених відмінностей узяти за аксіому, – від питання їх природи та масштабу. Одні автори розв'язують його, апелюючи до соціальних детермінант формування гендеру особистості [29; 31; 39; 238; 239; 244 та ін.], тож пояснюють особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності у термінах виховання, підкріплення і культурних тисків як складових «чоловічої соціалізації» [39]. Так, В. Васютинський припускає, що «основи психічного в чоловіків і жінок, очевидно, мають бути дуже подібними, близькими, а вже пізніший розвиток в умовах впливу стереотипізованого соціального середовища зумовлює різний характер виявів цих основ у зовнішньому світі [33, с. 6]. За такої позиції

чоловіча ідентичність виступає як «категоризація себе як представника чоловічої соціальної групи і відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентацій» [29, с. 40].

Інші ж автори схильні пояснювати особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності вродженими характеристиками і звертаються до фізіології та психофізіології чоловічої статі (наприклад, вивчають вплив рівня тестостерону на вираження маскулітний рис), деякого «чоловічого начала» [25; 93; 208; 212 та ін.]. У зв'язку з цим психологічний зміст поняття чоловічності дублює репродуктивні характеристики чоловіка і є напроцуд фалічним за змістом – «несе в собі шлейф смислів стійкого, твердого, енергійного, проникного, жорсткого», як відзначає Я. Астаф'єв [9, с. 127]. Аналізуючи хід диференціації гендерної ідентичності, Н. Харламенкова висловлює думку, що саме «чоловіче начало визначає деталі розвитку, запускаючи найскладніші психологічні механізми, спрямовані на диференціацію психічних особливостей, іноді болісне, але при цьому відверте виявлення сильних і слабких позицій дитини у ході її інтелектуального та особистісного розвитку» [212, с. 56-57].

У нашому дослідженні ми розглядаємо біологічні та соціальні чинники становлення чоловічої гендерної ідентичності як єдину систему інтенцій і потенцій для індивідуального здійснення особистості чоловіка. Відповідно до сказаного, а також – орієнтуючись на запропоновані О. Артем'євою вимоги до проведення гендерних досліджень (зважання на особливий статус суб'єкта дослідження, етичність, терпимість до відмінностей [8]), нами здійснено спробу розглянути особливості становлення гендерної ідентичності чоловіка в онтогенезі.

Диференціація Я і, пов'язане з нею, відчуття своєї статі спонукають хлопчика заперечити первинну ідентифікацію з матір'ю і посилити переживання власної окремішності через інтенсифікацію відмінностей між собою і нею. Ми пов'язуємо цей час із подвоєнням гендеру – початком розщеплення досвіду статі, яке здійснюється завдяки комплексному відмежуванню Я від безодні Не-Я. Оскільки гендер хлопчика таким чином

зазнає змін, то в нього виникає потреба відновити втрачену ідентичність через встановлення відповідності з ним. І. Кон стосовно цього періоду вказує, що досягнення чоловічої ідентичності відбувається «від'ємно – тобто шляхом відділення від матері і формування почуття Самості як чогось незалежного, автономного і індивідуального» [109, с. 575]. У подальшому, як зазначає автор, це реалізується через емоційне відчуження від жінок і ствердження своєї чоловічої вищості. Незважаючи на те, що заперечення «жіночого» (тобто того, що марковане індивідом як «жіноче») в собі може мати дезадаптивні наслідки для особистості дорослого чоловіка, на даному етапі індивідуального гендерного розвитку ця «дистинкція, відділення, відмежування від початково жіночого, материнського начала» [109, с. 595] є необхідною умовою чоловічої самоідентифікації. Як зазначають Ю. Альошина і А. Волович, задля становлення гендерної ідентичності хлопчику необхідно «змінити первинну жіночу ідентифікацію на чоловічу за зразком значущих дорослих чоловіків і культурних стандартів маскулінності» [6, с. 75]. На рівні несвідомого йдеться про знищення матері як об'єкта, що загрожує поглинути і породжує страх втрати здобутої диференціації, окремішності [150; 257]. Це має фундаментальне значення і для подальшого розвитку сексуальності, оскільки, як відзначає Ю. Крістева, «влада фалоса, символічна влада, здатна подолати проблеми, пов'язані з функціонуванням пеніса, виникає в результаті присвоєння архаїчної материнської влади» [257, с. 75]. Якщо мати «переможе» – втримає контроль і завадить розвитку автономії сина (а значить – втілить і закріпить його страх), то у нього сформується стійка потреба заперечувати жіноче у подальшому, в тому числі у формі проєкцій на реальних жінок через контроль над ними і їх пригнічення. Однак символічне «матеревбивство» несе в собі не лише ресурс для побудови чоловічої гендерної ідентичності, але й породжує потужне відчуття втрати, яке у подальшому буде трансформоване у бажання відновити зв'язок з матір'ю – володіти нею. Щодо зазначеної амбівалентності Е. Гідденс слушно вказує: «витоки чоловічої самоідентичності пов'язані з глибоким почуттям невпевненості, відчуттям втрати, яке з цього часу часто навідує

неусвідомлені спогади індивіда» [44, с. 132]. Звідси, ймовірно, і проростає описане В. Кейсельманом (Дорожкіним) неперсоніфіковане почуття провини перед Жінкою [92], як наслідок цієї первісної символічної страти матері «в обмін на викрадене бажання» [78, с. 91].

Низка авторів пов'язує успішність та конструктивність деідентифікації хлопчика від матері втручанням батька. Як наголошують Р. Тайсон і Ф. Тайсон, «щоб сформувати надійне відчуття своєї приналежності до чоловічої статі, він (хлопчик – прим. М.Б.) повинен відчути, що відрізняється від матері, а це відбувається тоді, коли поряд є чоловік, з яким він може ідентифікуватись» [190, с. 304]. Дж. Кемпбелл пояснює, що в історичному ракурсі батько завжди допомагав хлопчику здійснити перехід до зрілої чоловічності, здійснював посвяту до лав чоловіцтва. Щодо втручання до процесу диференціації-сепарації хлопчика від матері автор пише, що «як перший незваний гість в раю дитини з її матір'ю батько є архетипним ворогом; тому протягом всього життя будь-який ворог (для несвідомого) символізує батька» [120, с. 150]. На даному етапі дитячо-батьківських стосунків, як зазначає Н. Харламенкова, «батько перешкоджає стосункам матері і сина, але значно перебудовує їх» [212, с. 63]. Йдеться про спроможність батька подолати тотальну опіку матері над сином і стати – як владній фігурі – привабливим об'єктом для альтернативної ідентифікації хлопчика. Окрім того, батькові належить ще одне завдання – заново наділити сина тілесністю, адже попередній досвід тіла, пов'язаний із тактильним контактом матері, він заперечив разом із попередньою ідентифікацією і тепер потребує нового тактильного досвіду – чоловічого. Недоступність, невиразність батька з одного боку, а також статева асиметрія у сфері виховання (переважання жінок у домашньому догляді та у закладах освіти) – з іншого, сприяють тому, що «в підсумку хлопчики набагато менше знають про поведінку, яка відповідає чоловічій статевій ролі, ніж жіночій» [6, с. 75]. Стосовно наслідків такої ситуації Дж. Франкл зазначає, що «сама слабкість батька і його безсумнівна байдужість до потреб хлопчика у самоотождженні з чоловіком, нездатність батька допомогти сину

трансформувати догенітальні тривоги і агресивність у зрілу форму самовираження приводить до того, що хлопчик регресує, залишаючись в царстві інфантилізму» [204, с. 179]. Дослідник специфічно чоловічих психологічних травм Дж. Холліс відзначає, що, якщо «батько фактично або психологічно відсутній, енергія материнського комплексу залишається неврівноваженою» [214, с. 113] і хлопчик потрапляє у полон своєї Аніми або ж вступає у боротьбу з нею. Ю. Альошина і А. Волович описують наслідки вказаної проблеми через явище «наростання тривоги, що часто проявляється у надмірних зусиллях бути маскулітним і панічному страху робити щось жіноче» [6, с. 76]. Автори наголошують, що чоловіча гендерна ідентичність у такому разі ґрунтується на соціальному міфі «яким має бути чоловік», а не на взаєминах з реальним представником чоловічої статі, та внаслідок цього є дифузною, вразливою і ригідною. До потреби хлопчиків ідентифікуватись з сильною і старшою частиною сім'ї чоловічої статі – батьками та старшими братами – звертається і С. Носов, підкреслюючи, що «ідентифікаційний процес у хлопчиків зазвичай протікає більш бурно, починаючись трохи пізніше і закінчуючись раніше, ніж у дівчаток» [152, с. 29]. Це підтверджують також емпіричні дослідження А. Bandura і К. Bussey, у ході яких «хлопчики показали сильніші санкції Я проти протилежностатевої поведінки, ніж дівчатка» [244, с. 1247].

На тлі дозрівання нової – генітальної – сексуальності, здійснюваної деідентифікації від матері та ідентифікації з батьком (або іншою особою чоловічої статі) стрімко розростається бажання хлопчика знову володіти матір'ю як джерелом задоволення, проте тепер – у новий спосіб. Йдеться про формування едипового комплексу, який, за поглядами Е. Еріксона, «ґрунтується на логіці розвитку, яка диктує те, що хлопчики пов'язують свої перші генітальні відчуття з матерями, які забезпечують комфорт їх тілу, і те, що вони розвивають своє перше сексуальне суперництво з тим, хто є сексуальним партнером їх матері» [229, с. 127]. Саме едипальна криза, як припускає Н. Чодороу, дозволяє хлопчику остаточно здійснити зміну на користь ідентифікації з батьком,

оскільки внаслідок неї «він відмовляється як від своєї едипальної і доедипальної прив'язаності до матері, так і від своєї первинної ідентифікації з нею» [220, с. 32]. У ситуації своєї неповноцінності перед сексуальною ненажерливістю матері, хлопчик, як зазначає Дж. Франкл, чекає на підтримку батька: «він хоче інтроектувати потужність батька, щоб впоратися з величезною панною, яка його вабить» [204, с. 167]. Завдяки особливій, амбівалентній сексуальній напрузі, яку переживає хлопчик, цей період є сенситивним для формування нової, нормативної, інстанції його психіки – Над-Я, що для гендерного становлення особистості хлопчика важливе інтроекцією гендерних ідеалів, експектацій та настанов завдяки експериментальному випробовуванню чоловічих репертуарів поведінки з метою зваблення об'єкта бажання. Щодо особливостей зазначеного процесу К. Сільверман пише: «зв'язок чоловічого Я з Над-Я, здається, виростає з роману між батьком і сином (і «в ідеалі» знищує його) – або, якщо бути більш точним, з лібідинальної організації негативного Едипового комплексу, що ґрунтується на пристрасному потязі до батька і на ідентифікації з матір'ю» [180, с. 64]. На значенні цього потягу для розвитку хлопчика наголошує Дж. Франкл, відзначаючи, що для того, щоб в подальшому склалися гетеросексуальні стосунки з жінкою, «він має отримати досвід гомоеротичних зв'язків, які забезпечать його адекватною, нарцисичною, чоловічою самосвідомістю» [204, с. 257]. Стосовно витоків гомоеротичного потягу до батька М. Кімел зазначає, що в хлопчика «при зіткненні з батьком у час великої Едипової кризи його зір виявляється розщепленим: він дивиться на свого батька так само, як і його матір, змішуючи благоговіння, подив, страх і потяг; водночас він дивиться на батька так, як він хотів би дивитись на нього, будучи хлопчиком, тобто не як на об'єкт потягу, а як на суперника» [93, с. 40]. Дослідник підкреслює, що гомоеротичний потяг є нормальним для гендерного становлення чоловіка, однак, оскільки цей потяг вважається фемінінним потягом (та може бути різко фрустрованим об'єктом бажання: «ти ж не дівчисько, щоб лізти обійматися!»), хлопчики вдаються до спроб пригнітити його, що в період дорослості може трансформуватися в гомофобію. Автор

пише, що «гомофобна втеча від інтимних стосунків з іншими чоловіками представляє собою заперечення гомосексуального начала всередині себе, яка ніколи не буває повною і тому постійно знову розігрується в будь-якій системі гомосоціальних зв'язків» [там само]. Щодо адекватного розв'язання гомоеротичності в ході едипової кризи К. Сільверман вказує, що «єдиний механізм, за допомогою якого син може подолати свій пристрасний потяг до батька, полягає в перетворенні об'єкта лібідо в нарцисичне лібідо, в ході якого робиться спроба стати (символічним) батьком» [180, с.64]. Спроби хлопчика впоратися із вказаними амбівалентними уявленнями про батька засобами відходу до фантазії або у слова і дії описані А. Фрейд [206]. Авторка звертається до терапевтичних випадків, де хлопчики, внаслідок дії захистів его, у своїх фантазіях отримують собі сильного і могутнього друга – звіра чи навіть групу звірів (трансформований образ батька), або ж вдаються до самопідкріплення атрибутами чоловічності – одягають капелюха, військового кашкета, іграшковий кинджал – у час наростання тривоги.

Окрім зазначеного – особливостей інтимно-особистісного спілкування з батьком на ґрунті зміщеного гомоеротичного потягу, для становлення чоловічої гендерної ідентичності важливими є особистість батька, його вдоволеність життям та соціальна успішність. Як відзначає А. Нопіг, «батьків характер і та міра, в якій він досяг успіху в своєму особистому житті, плюс його прихильність до сина та його люблячі стосунки з матір'ю вважаються основою для готовності сина до прийняття сутності чоловіка, зокрема – прийняття ролі одруженого чоловіка та батька у дорослому віці» [252, с. 69]. Дж. Холліс наголошує, що сину «потрібен батьківський приклад, що допоможе зрозуміти, як існувати в цьому світі, як працювати, як уникати неприємностей, як будувати правильні стосунки із внутрішньою та зовнішньою фемінінністю» [214, с. 120]. У зв'язку з особливим статусом батька як авторитетної фігури Е. Мещеркіна торкається проблеми ідентифікації сина з його бажаннями. Авторка застерігає, що проекція нереалізованих сподівань батька на сина змушує останнього «до інтерналізації ідеального Я-батька, але, тим самим, до відмови або розриву з

батьком реальним» [142, с. 22]. Дослідники глибинних паттернів індивідуального розвитку Р. Тайсон і Ф. Тайсон вказують, що «батьки передають своїм дітям уявлення про чоловічість, яке сини схильні розцінювати як ідеал» [190, с. 274], наголошуючи при цьому, що ступінь відповідності цьому ідеалу впливає на переконаність хлопчика у власній чоловічності. На думку ж І. Кона, хлопчики найсильніше «засвоюють ті компоненти маскулінності свого батька, які в протилежному випадку, як вони бояться, могли б бути спрямовані проти них» [109, с. 576]. Однак Н. Чодороу вважає, що гендерна ідентичність хлопчика часто досягається завдяки «позиційній» ідентифікації з аспектами батьківської чоловічої ролі, аніж більш генералізованій ідентифікації з особистістю батька [246], тож дії батька по відношенню до сімейної тріади мають більший вплив на сина, аніж його індивідуальність. Проте засвоєння гендерного досвіду хлопчиком, як зазначає О. Кляпець, відбувається не тільки через сприймання сімейних взаємних, але і через їх випробовування – «програвання (з сестрами чи подружками) взаємин, що існують у батьківській сім'ї як своєрідного еталону шлюбно-сімейних відносин» [102, с. 133].

Стосовно особливостей становлення чоловічої гендерної ідентичності у дошкільному віці А. Bandura і К. Bussey вказують на таке явище: «маленькі хлопчики наслідують жіночі моделі, що мають владу над бажаними ресурсами, якщо їхня поведінка має більшу функціональну цінність, ніж моделей чоловічих» [238, с. 697]. Окрім того, що таке спостереження звертається до аналізу істинних – кратичних – критеріїв розподілу авторитету в сім'ї, воно підтверджує і наше тлумачення гендерного розвитку, оскільки демонструє, як відповідно до певної інтенції особистість добирає найбільш адаптивний спосіб вирішення із усіх наявних потенцій. В. Васютинський також звертає увагу на явище пріоритетності у гендерному здійсненні хлопчика: «елементи домінування, які вважаються за більш чоловічі, лише активніше виявляються у поведінці хлопчиків, тоді як елементи підлеглості тамуються ними, приховуються, не випускають з несвідомого» [33, с. 6]. Однак пізнання хлопчиком широкого спектру варіацій чоловічого означення стримує, на думку

А. Палія, «фемінінна педагогіка» сім'ї та дитячого садка, яка значно «гальмує засвоєння дошкільником «чоловічих» статевих ролей і цінностей» [159, с. 11].

На час вступу до 1 класу хлопчики вже досягають гендерної константності, що, за словами Л. Надолинської, проявляється в тому, що «хлопчики класифікують педагогів, їх поведінку і характерні особливості з точки зору їх належності до «своєї» – чоловічої або «чужої» – жіночої категорії» [147, с. 34]. Особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності у час переходу від молодшого шкільного віку до підліткового (у 8-12 років) є детально описаним Ю. Альшиною, А. Волович, А. Гаффаровою, Є. Ільїним, В. Каганом, М. Жоусе, D. Viola та ін. Так, Ю. Альшина і А. Волович тлумачать цей період як «момент в соціалізації хлопчика, коли йому необхідно «відхреститись» від «жіночого світу», його цінностей і створити свій, чоловічий» [6, с. 76]. Автори зазначають, що в цей період виникають перші хлопчачі компанії, які є водночас і джерелом чоловічих рольових моделей, і сферою реалізації чоловічих якостей [там само]. Витоки потреби такого «відхрещення» можемо пов'язати з результатами емпіричного дослідження А. Гаффарової, яка встановила, що хлопчики молодшого шкільного віку усе ще мають виражену фемінінну ідентичність [42], яку, ймовірно, і намагаються подолати, зважаючи на те, що оцінюють її емоційно негативно. Є. Ільїн, що вважає вік 8-12 років головним етапом, на якому позначається вплив однолітків, також пов'язує його із формуванням хлопчачих компаній, відмежуванням від жіноцтва. «Чоловічий протест», який ініціює цей процес, на думку автора, характеризується яскравим негативізмом і формуванням особливого «чоловічого», підкреслено грубого і різкого спілкування з дівчатами [85]. Серед проблем, які можуть спіткати хлопчика в цей час на шляху до становлення гендерної ідентичності М. Жоусе і D. Viola виділяють короткотривалість, незграбність та нерівносторонність приятелювань у хлопчачих спільнотах і відзначають, що в останніх часто бракує інтимності. Автори наголошують, що в такому разі хлопчикам «невідомий внутрішній світ старших чоловіків, тож кожен з них створює образ, заснований на зовнішній поведінці, покликаний

«довести» те, що вони є чоловіками (being a man)» [253, с. 356]. Відповідно, залежно від глибини психологічної залученості до референтної групи J. Wade і C. Britton-Powell виділяють три рівні его-ідентичності чоловіка: недиференційований (недостатня пов'язаність з іншими чоловіками), конформний (належність до певної групи чоловіків) і інтегрований (почуття належності до чоловіцтва в цілому) [265].

Підлітковий вік, як нами вже було зазначено, вважається ключовим для становлення гендерної ідентичності, оскільки вносить суттєві зміни в кожен з її компонентів: глибинний (нова тілесність), когнітивний (нові знання про себе та інших) і поведінковий (збагачений рольовий репертуар); та пов'язується низкою авторів із його завершенням. У становленні гендерної ідентичності хлопчика-підлітка є свої особливості. Так, за спостереженням В. Кагана, в підлітковому віці «у хлопчиків стереотипи чоловічності та жіночності більш диференційовані між собою, ніж у дівчат» [86, с. 56], тобто гендер хлопчика-підлітка стає більш полярним, роздвоєним. У той же час емоційно-оціночний компонент гендерної ідентичності хлопчика-підлітка, як стверджує І. Курочкіна, сповнений амбівалентних характеристик [119]. Поведінково така ригідність і стереотипність гендерних нормативних уявлень, як відзначає І. Кон, означається так: «бажаючи ствердитись у своїй чоловічій ролі, хлопчик усіляко підкреслює свою відмінність від жінок, намагаючись подолати все, що може бути сприйнятим як прояв жіночності» [111, с. 156]. Виходячи з цієї тези, слушним є вислів І. Романова, що «хлопчик починає почувати свою чоловічність тоді (і тим більше), коли (і чим сильніше) він відчуває в оточуючих його дівчатках жінок» [172, с. 42]. Зазначене встановлення жорстких меж у гендері хлопчика зумовлює підвищення вимог до Я для досягнення чоловічої гендерної ідентичності, що для незрілої особистості підлітка може означати посилення санкцій по відношенню до гендерних проявів оточуючих.

Незважаючи на пріоритетність для становлення чоловічої гендерної ідентичності підлітка якості інтимно-особистісного спілкування з однолітками, низка дослідників наголошує на значенні впливу батька у цьому процесі. Так,

дослідниці образу батька у підлітковому віці О. Туманова і О. Філіппова зазначають: «варто виділити середній підлітковий вік (12-13 років) як найбільш чутливий і в той же час найбільш вразливий для сфери стосунків з батьком, для формування статевої ідентичності» [198, с. 23]. На основі аналізу образів батька і образів Я автори констатували тенденцію до зростання критичності до батька і «відділення» від батькової фігури у хлопчиків 12-13 років. Стосовно конкретного впливу батька на гендерний розвиток сина О. Кляпець наголошує, що «участь батька у вихованні хлопчиків обумовлює нормальний перебіг гендерної ідентифікації дитини, розвиває чоловічі інтереси, чоловічу самосвідомість, почуття власної значущості та впевненості» [102, с. 135]. Н. Харламенкова надає великого значення батьку як суб'єкту проєкцій чоловічих рис на підлітка, який тим самим актуалізує і підтримує становлення гендерної ідентичності хлопчика: «батько моделює ситуації, в яких успішність сина визначається рівнем його чоловічності, тобто тим, що по суті в нього відсутнє» [212, с. 63].

Особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності в юнацькому віці є вивченими недостатньо. Причиною цього явища є, по-перше, те, що цей процес деякими авторами вважається завершеним у підлітковому віці, а по-друге, те, що юнацький період у зарубіжній психології не вивчається як окремий, а розглядається або в контексті підліткового віку (teenage), або в контексті періоду дорослішання (adolescence). Відповідно до позицій, відображених у дослідженнях юнацького віку, гендер юнака є більш пластичним, ніж гендер підлітка, його індивідуальна своєрідність тепер реалізується в усіх його компонентах, а функціонування гендерної ідентичності великою мірою пов'язане із гендерним самовизначенням [96]. Проблеми ж із досягненням гендерної ідентичності у юнаків полягають, за даними В. Посохової, «в незрілому усвідомленні себе як чоловіка і неприйнятті у зв'язку з цим для себе чоловічих якостей та обов'язків» [164, с. 152].

Отже, становлення гендерної ідентичності чоловіка має характерні онтогенетичні особливості, обумовлені біологічно і соціально, реалізація яких

здійснює вплив на зміст його гендеру та гендерної ідентичності. Автори схильні встановлювати межі досягнення гендерної ідентичності чоловіком у підлітковому або юнацькому віці, підкреслюючи значення досягнення гендерної константності до 6-7 років, формування гендерної ролі до 13-14 років та гендерне самовизначення, пов'язане з розв'язанням юнацької кризи у 17-18 років. Однак, на наш погляд, зміни у гендерній ідентичності чоловіка, що відбуваються в період дорослості та літньому віці потребують детальнішого вивчення. У контексті зазначеного хочемо навести тезу Р. Джонсона, який вбачає хід психологічного розвитку чоловіка в поступовому переході «від несвідомої дитячої зверхності та досконалості через свідоме відчуття своєї непотрібності та неповноцінності у середньому віці до свідомого відчуття повноцінності в старості» [66, с. 28]. Ймовірно, подальша генеза здійснення особистості чоловіка, що супроводжується серією особистісних криз, також пов'язана і з переоцінкою, зміною, уточненням гендеру, що спричиняє тимчасову втрату гендерної ідентичності та її відновлення на новій основі.

Відповідно до сказаного, нами були проаналізовані *проблеми* у становленні гендерної ідентичності чоловіка, на які вказують дослідники цього питання у галузі філософії, психології і соціології.

Так, М. Joусе і D. Violі торкаються проблеми незрозумілості, неясності чоловічності для конкретного індивіда, яка внаслідок цього «розростається на напруженості статевого протистояння та фізичній виразності» [253, с. 361]. Філософ С. Ушакін описує зазначену проблему в термінах переживання самозванства, де чоловік починає компенсувати внутрішні пустоти чоловічності завченою формою, «футляром чоловічності» [202]. Автор підкреслює, що в такому разі «форма починає виконувати не стільки репрезентативну, представницьку, відображальну, скільки конституювальну функцію» [201, с. 110]. Це явище корелює і з тим, що, за даними Е. Badinter, чоловіча ідентичність вразливіша та легше і раніше дестабілізується [236], що може бути інтерпретовано нами як проблема розузгодженості її складових. На таке розузгодження вказують, зокрема, досліді І. Романова, який виявив, що «для

хлопчика ідентифікація з чоловічою сферою ще не є гарантією її позитивного емоційного забарвлення» [172, с. 45], тобто когнітивний, свідомий компонент може перекрити реальному. На наслідки проблеми стримування чоловіком імпульсів, категоризованих як жіночі, звертає увагу С. Бем: чоловік увесь час відчуває внутрішню загрозу безпеці своєї гендерної ідентичності. Авторка зазначає, що через переживання чоловіками гендерної небезпеки (gender insecurity) їм доводиться «стверджувати свою чоловічність із значно більшими емоційними затратами, ніж жінкам стверджувати свою жіночність» [15, с. 229].

Є. Поплавська розглядає негативні наслідки, зумовлені вихованням хлопчиків відповідно до традиційної для українського суспільства гендерної ролі: «обмежене емоційне життя, складність у встановленні близьких стосунків з іншими людьми, страх втратити контроль над собою, перенапруження на роботі, і як результат – високий рівень агресії, алкоголізації, наркоманії, самовбивств і т.д.» [162, с. 137]. Авторка наголошує, що зазначені наслідки перешкоджають формуванню соціальної компетентності чоловіка, а значить – дезадаптують його. Цю проблему в аспекті сімейних гендерних міфів розглядає Н. Лавриненко, слушно зазначаючи, що «на рівні міжособистісних сімейних відносин роль сильного, стриманого у своїх емоціях супермена, «який ніколи не плаче», нав'язувана чоловікові патріархальною ідеологією, призводить до його частих непорозумінь з оточенням, для якого він виглядає черствою людиною, а іноді, зрештою, таким і стає» [122, с. 361]. Результати дослідження Л. Семенової підтверджують, що характер гендерного становлення хлопчиків «обтяжений, з одного боку, культурною традицією андроцентризму і нормою антижіночності, а з іншої, – непослідовністю адресованих їм педагогічних вимог, які до того ж доволі часто вступають у протиріччя з поширеними в суспільстві стандартами маскулінності, що значно утруднює особистісний розвиток хлопчиків як соціальних суб'єктів» [178, с. 39]. За даними М. Кашириної, подібні гендерні стереотипи нині нав'язує чоловікам реклама на українських телеканалах, що транслює такі образи: «чоловік – господар життя», «чоловік має бути сильним і незалежним», «чоловік має бути успішним» та закликає чоловіків проводити

свій вільний час поза домівкою: у барах, клубах, на полюванні чи риболовлі [91]. Питання шкоди зазначеної ідеології для здоров'я чоловіка викладено у дослідженні І. Тартаковської, де вивчається сучасна «чоловіча роль як причина чоловічої смертності» [191].

Більш широко проблему чоловічого висвітлено у докторському філософському дослідженні П. Зайцева. Керуючись вченням Ф. Бекона про ідоли, автор вказує на існування ідола чоловічого роду, що є «деяким неупорядкованим, проте впорядкованим набором стереотипів, які спрямовують процес самореалізації індивіда, що звіряє з ними свої вчинки і орієнтується за допомогою них серед речей і подій реального життя, йдучи «чоловічим» шляхом» [75, с. 25]. Оскільки ідоли у тлумаченні Ф. Бекона виступають як перешкоди процесу пізнання, зазначений набір стереотипів певною мірою віддаляє чоловіка від самого себе, звертаючи його на шлях, яким йому *слід* іти.

Досягнення чоловічої гендерної ідентичності дослідники зазвичай пов'язують із здобуттям і реалізацією певної системної якості чоловіка, де під останньою одна частина вчених розуміє *маскулінність*, а інша – *чоловічність*.

Маскулінність, за висновком І. Кона, не має однозначного визначення і застосовується в науковому дискурсі щонайменше в трьох різних значеннях: дескриптивному, аскриптивному та прескриптивному, тобто як те, що об'єктивно притаманне чоловікам, те, що приписується чоловікам членами суспільства, і те, що складає нормативний еталон чоловіка [109]. Ш. Бьорд вказує на три значення маскулінності у відповідності до теорій, що її розглядають: психоаналітичні теорії досліджують маскулінність як організуючий принцип Самості, соціалізаційні – як гендерну роль, соціально-психологічні теорії – як ідентичність [17]. Дослідниця застосування концептів гендерної термінології в наукових текстах А. Шиліна вказує на чотири галузеві значення маскулінності: 1) біологічне – як сукупність фізіологічних особливостей, характерних для представників чоловічої статі; 2) психологічне – як система властивостей особистості, яка традиційно вважається чоловічою,

дотримання статево-рольових норм, типових для чоловічої статі; 3) соціальне – як соціальні експектації від осіб чоловічої статі в певній культурі; 4) соціальне з гендерним компонентом – як практики, завдяки яким чоловіки наділяються різними якостями, властивостями, що відрізняють їх одне від одного в межах чоловічої субкатегорії і залежать не тільки від статі, але і від раси, національності, віку, віросповідання, культурних цінностей, місця проживання і т.д. [224]. Окрім того, як нами було досліджено раніше, існують два підходи до визначення маскулінності за критерієм монолітності: перший тлумачить її як певну символічну концептуальну константу, а другий розглядає маскулінності як окремі образи, рольові моделі або дискурси, що набирають або втрачають актуальність у той чи інший час для того чи іншого суспільства [23; 149].

Як символічна концептуальна константа маскулінність є системою особистісних рис, прояв яких вважається ознакою ступеня вираженості чоловічності. Цю ідею покладено в основу більшості діагностичних методик на визначення маскулінності-фемінінності особистості. Аналіз наявних емпіричних досліджень індивідів з фемінінним і маскуліним типами особистості показує, що високий рівень маскулінності чоловіка має свої переваги та свої недоліки. До переваг зазвичай зараховують високий рівень активності, лідерські якості [225], особистісну адаптивність тощо. Так, наприклад, дослідниця гендерних особливостей психологічних захистів В. Каменська та С. Зверева доходять висновку, що маскуліні хлопчики достовірно рідше використовують регресію як механізм психологічного захисту, а частіше – раціоналізацію і компенсацію у порівнянні з менш маскуліними однолітками [90]. Однак нині все більша частка досліджень маскулінності-фемінінності зосереджується на проблемі недоліків вираженої маскулінності, серед яких – низький рівень емоційного інтелекту, екстернальність [176], невміння поступатися тощо. Так, за даними В. Лабунської і О. Герасимової, маскуліна особистість є конфліктною, конфронтаційною і дистанційованою у спілкуванні [121]. Згідно з результатами дослідження Н. Дорошенко, маскулінність пов'язана з авторитарним, егоїстичним, агресивним, домінуючим

ставленням до людей і застосуванням «боротьби» у конфлікті [71]. Як зазначає А. Шиліна, маскулінні цінності – перемога, досягнення мети будь-якою ціною і т.д. – сприяють формуванню специфічної моралі особистості, в якій «мета виправдовує засоби, а орієнтація на людину виявляється менш значущою, ніж орієнтація «на справу» [223, с. 151]. Справедливо торкається проблеми ототожнення маскулінності з насильством Л. Малес, відзначаючи, що останнє виявляють чоловіки, які застосовують гіперпрояви маскулінності як компенсацію невпевненості в її дійсності [134].

Ідея функціонування в суспільстві одразу декількох маскулінностей як способів реалізації чоловічності належить Р. Коннелу. Автор припускає, що лише одна з них є *гегемонною* – панівною і найбажанішою, та виступає, за висловом М. Кіммела, «зразком маскулінності чоловіків, наділених владою, який став стандартом у психологічних оцінках, у соціологічних дослідженнях і в посібниках, покликаних навчити молодих людей стати «справжніми чоловіками» [93, с. 37]. Інші ж чоловіки намагаються симулювати цю гегемонну маскулінність, символічно здобуваючи владу через атрибутивне використання засобів її репрезентації. Стосовно кодифікування певних елементів поведінки чи матеріального блага як невід'ємних атрибутів чоловічності Ж. Чернова вводить поняття «корпоративного стандарту» гегемонної маскулінності, де останній тлумачений нею як «самостійна, всепоглинаюча, тотальна система упізнання, універсальний код аутентичної чоловічності» [218, с. 98]. І. Кон слушно піддає феномен гегемонної маскулінності критичній оцінці, оскільки вона «абсолютизує відмінності чоловічого і жіночого, приписує хлопчикам заздалегідь нереалістичні норми поведінки і перешкоджає усвідомленню та вербалізації почуттів і переживань, від яких суттєво залежить їх здоров'я і благополуччя» [108, с. 33]. Дослідник справедливо зазначає, що, нереальна за своїм змістом, гегемонна маскулінність спричиняє у хлопчика «синдром самозванця», відчуття «несправжності» у зв'язку з неможливістю повною мірою відповідати нормативним очікуванням [там само].

Як бачимо, і за тлумачення маскулінності як єдиної символічної константи, і за виділення кратичної ієрархії окремих маскулінностей, очевидним є той тиск, який здійснює маскулінність на здійснення особистості чоловіка. Проблема впливу маскулінності як моделі «справжнього чоловіка» на гендерний розвиток індивіда детально описана в так званих чоловічих дослідженнях, де по відношенню до маскулінності застосовуються метафори «ноші» [191], «футляру» [201-202], «вистави» [93], «сценарію» [45] тощо. Ці метафори відображають проблему жорстких, категоричних, недосяжних і в той же час розмитих, нечітких вимог маскулінності як ідеалу, у спробах відповідати яким чоловіку доводиться відмовитися від своєї неповторної сутності, так і не пізнавши її. Так, Д. Гілмор розглядає маскулінність як певний символічний сценарій, за яким у даному суспільстві прийнято грати Чоловіка [45]. М. Кімел називає маскулінність «гомосоціальною виставою» [93, с. 39], у якій чоловіки випробовують самі себе, здійснюють героїчні вчинки, непомірно ризикують задля отримання визнання їхньої чоловічності від інших чоловіків. С. Ушакін торкається проблеми внутрішньої пустоти, *відсутності*, яку сучасні чоловіки компенсують створенням зовнішньої видимості за рахунок атрибутів маскулінності: «футляр» наявної ідентичності, вибудований для зовнішнього – показового і показного – вжитку, таким чином стає водночас і бронею, і тим «зовнішнім скелетом», захисні властивості якого дозволяють почати заповнення внутрішніх пустот» [202, с. 54]. І. Кон зазначає, що більшість чоловіків приймають традиційну маскулінність як взірець, однак цей взірець схиляє до обов'язкової «несхожості на жінок» і заохочує до заздалегідь нездорової поведінки. Автор пише, що «більшість чоловіків ці гендерно-рольові очікування так чи інакше порушують, але за це їм доводиться розплачуватись почуттям своєї невідповідності, самозванства» [107, с. 9].

Критику по відношенню до ідей маскулінності як нормативу висловлює і Г. Рубін, зазначаючи, що «побудована на взаємовиключенні гендерна ідентичність не лише не виражає природної відмінності, але й пригнічує будь-яку природну подібність двох статей [...] вимагає стримування у чоловіків будь-

якого локального прояву «фемінінних» рис» [175, с. 109]. Більше того, як наполягає О. Кочарян, «високу фемінінну орієнтацію в чоловіків не можна розглядати тільки як рудимент або як інфантильний утвір, якого слід позбутися» [113, с.17], адже вона має виражену адаптогенну властивість. За даними автора, у хлопчиків вона послаблює тенденцію до делінквентності, а в дорослих чоловіків сприяє інтеграції подружньої пари. Нав'язливу ж втечу чоловіків від «фемінінного» Е. Райзман справедливо тлумачить «як захист від пекельної заздрості по відношенню до жінок і як спосіб репрезентувати і контролювати невимовну, неможливу для репрезентацій жіночу насолоду, що «вислизає від будь-якої символізації» [169, с. 5]. Аналогічні ідеї знаходимо і в роботах Ж. Курню, який вказує на те, що ранні стосунки хлопчика з матір'ю залишають по собі враження всемогутності і, разом з тим, втаємниченості жінки, що не піддається розумінню і тим самим викликає тривогу [118]. Саме з метою зняття цієї тривоги, страху перед жінкою, чоловік вибудовує довкола себе уявну, штучну фортецю могутності – соціальне здійснення (через владу, гроші, статус), а також намагається знецінити об'єкт свого страху – контролювати його, обмежувати, пригнічувати його гідність.

Втім, Дж. Уайлі пов'язує маскуліність не із запереченням жіночного, а із інфляцією фалоса, характерною для сучасної культури в цілому [200]. Аналізуючи глибинні репрезентації міфу про Пріапа в чоловіків, автор доходить висновку, що нині образ зрілого чоловіка поступається образу юнака, незрілого хлопчика: суспільство стримує сепарацію, відтягує момент свободи, незалежності в індивідуальному здійсненні чоловіка – не дає остаточно покинути батьківську домівку і в психологічному, і в економічному сенсі. У зв'язку з цим «з покоління у покоління чоловіки залишаються юнаками в психологічному сенсі протягом тривалого періоду часу, якщо не на все життя, у той час як фалос з необхідністю стає незалежним комплексом» [200, с. 81]. Дослідник відзначає, що в образі юнака «немає місця» для зрілої геніальної сексуальності дорослого чоловіка, означуваної фалосом, отже вона мусить витіснитись і, будучи витісненою, функціонувати як дещо окреме, самостійне,

підмінене натомість маскулінністю. Порушує проблему перенасичення маскулінності ознаками фалічної моці і К. Герінгтон у статті «Фалічна маскулінність як химера» [43], припускаючи, що саме хибне – фалічне – тлумачення маскулінності і змушує сучасних чоловіків переживати «емаскульованість».

Підсумовуючи сказане, ми припускаємо, що маскулінність є змінною соціальною репрезентацією чоловічності, яка пропонує представникам чоловічої статі бажані репертуари атрибутивного означення і пов'язана із зовнішньою компенсацією внутрішньої нестачі та тривогою перед незбагненим жіночим. Разом з тим, той зміст маскулінності як системи рис, який склався на сьогодні, є джерелом психологічного дискомфорту та деформації індивідуальності особистості чоловіка, що, на наш погляд, не дозволяє пов'язувати досягнення ним гендерної ідентичності із маскулінізацією.

Вивчення *чоловічності* в історії гендерних досліджень є перерваним, оскільки саме це поняття було свого часу витіснене із наукового вжитку поняттям маскулінності. У багатьох дослідженнях, у тому числі – сучасних, чоловічність та маскулінність подано як взаємозамінні синоніми. Однак нині можна засвідчити тенденцію до повернення актуальності вивчення чоловічності як дечого, не зобов'язаного бути маскуліним. У цілому, як зазначає С. Ушакін, нині склалися три підходи до розуміння чоловічності, які розглядають, відповідно, плюралістичну чоловічність, відносну чоловічність та показну чоловічність. Втім, з методологічної точки зору жоден з них не задовольняє запити реальної дослідної та терапевтичної практики [201; 202].

Пригадаємо, що О. Вейнінгер розглядав чоловічність як один полюс характерологічної шкали, на іншому кінці якої знаходиться жіночність. Кожен індивід, незалежно від статі, лише займає відповідне місце на цій шкалі, поєднуючи в собі риси чоловічності та жіночності в індивідуальній пропорції. Міра чоловічності, за роздумами автора, є анатомічно заданою і, отже, зовні спостережуваною, оскільки відображається конституційно і фізіогномічно [34]. М. Юссе і D. Violi, навпаки, розглядають чоловічність і в суб'єктивному, і в

об'єктивному аспектах не просто як результат розвитку, а як виборений здобуток, що може бути здійсненим вдало чи невдало. На рівні конкретних смислів автори припускають, що «стати чоловіком означає помістити свої сили між полюсами успіху і невдачі, завжди бути оточеним цими двома можливостями і завжди боротися» [253, с. 354]. За К.Г. Юнгом, разом із чоловічністю у несвідомому особистості чоловіка завжди присутній архетип жіночності – Аніма [267]. На значення інтеграції чоловіка з цією жіночністю наполягає послідовник К.Г. Юнга – Р. Джонсон: «якщо людина спонукає жіночу складову своєї психіки до постійного розвитку, вона стає володарем величезного творчого потенціалу, не втрачаючи чоловічого начала при наявності сильного компонента фемінінності» [66, с. 77]. Здобуття ж самої чоловічності хлопчиком юнганські психологи пов'язують із отриманням ресурсу Червоного Лицаря – архетипу чоловічої могутності, що знаходиться в його Тіні [66; 192].

У нашому дослідженні ми виходимо із припущення, що вже на реальному, глибинному, рівні гендер як психічна репрезентація статі є відображенням статево визначеної тілесності, сексуальності і великою мірою має психофізіологічну специфіку, властиву даній статі. Спираючись на цю тезу, ми, слідом за М. Кімелом, доходимо висновку, що *чоловічність* є від народження іманентно властивою усім чоловікам як деяка психічна потенція, обумовлена статтю, яка в подальшому, слугуючись культурою, вибудовує довкола себе різнорівневу систему означень: «Ми розуміємо під чоловічністю вічну позачасову сутність, яка глибоко закладена в серце кожного чоловіка. Ми розуміємо під чоловічністю річ, якість, яку людина або має, або не має. Ми розуміємо під чоловічністю дещо вроджене, ув'язнене в особливій біологічній конструкції чоловіка, результат андрогенів або наявності пеніса. Ми розуміємо під чоловічністю трансцендентну, відчутну властивість, яку кожен чоловік повинен проявляти в світі, нагороду, яку дарують з особливою урочистістю юнаку-новачку старші за успішне виконання складного ритуалу ініціації» [93, с. 34]. З огляду на зазначене, чоловічність, на наше переконання, потребує

не формування чи здобуття, а пізнання, розвитку, індивідуального означення і прийняття індивідом, що сприятиме найповнішому здійсненню особистості чоловіка, в тому числі – завдяки переживанню власної гендерної ідентичності.

1.4 Неповна сім'я як агент становлення гендерної ідентичності хлопчика

Явище неповної сім'ї – сім'ї, де дитина віком до 16 років проживає з одним із батьків – нині втратило свою унікальність і набуло характеру повсякденності. За даними урядового порталу Кабінету Міністрів України, основними причинами формування неповної сім'ї є позашлюбне народження дитини (так, 13% матерів народжують дитину, не перебуваючи в зареєстрованому шлюбі), розлучення батьків, смерть одного з батьків, а також економічний чинник (наприклад, рішення чоловіка відмовитися від сім'ї, яку не здатний утримувати). При цьому кількість неповних сімей, де дитину виховує самотній батько, займає лише близько 1%, а в інших сім'ях виховання забезпечує мати-одиначка [148]. На перший погляд здається, що неповні сім'ї, які виникли внаслідок розлучення батьків, знаходяться в більш виграшному становищі, оскільки дитина ще має змогу підтримувати спілкування з батьком. Проте, як свідчать результати дослідження розлучених чоловіків, здійсненого Л. Прокоф'євою і М-Ф. Валетас, «за відповідями чоловіків третина з них часто бачить своїх дітей, майже половина зустрічається з ними лише зрідка, а 17% не бачать їх взагалі» [167, с. 112]. Автори пов'язують таку ситуацію ще й з тим, що тільки 17% розлучених матерів хотіли б, щоб зустрічі їхньої дитини з батьком стали частішими, а 41% – хотіли б припинити ці зустрічі взагалі.

Згубний вплив відсутності батька на здійснення особистості хлопчика, зокрема становлення його гендерної ідентичності, є теоретично обґрунтованим і неодноразово емпірично доведеним. Однак досі залишається дискусійним питання про те, що саме в цій відсутності завдає шкоди гендерному розвитку хлопчика: фізична відсутність батька як моделі чоловіка, його неспроможність як агента гендерного становлення, руйнівний вплив матері на сина, розмитість

образу батька як першооснови образу чоловіка чи непорядкований нецензурований вплив позасімейних соціальних інститутів.

Фізична відсутність батька позначається на здійсненні хлопчика комплексно, оскільки в сім'ї не функціонують одразу чотири умовні ролі, якими наділяють батька О. Калина і А. Холмогорова: батько як «третій», батько як чоловік, батько як чоловік матері і батько як рідна людина [88].

Значення батька як «*третього*» стосується зміни об'єкта ідентифікації з жіночого (матері) на чоловічий у час диференціації Я і розвитку інфантильної генітальної сексуальності хлопчика. Стосовно відсутності батька Р. Лейнг слушно відзначає, що «невдача в пошуках того іншого, який потрібен для створення задовільної «ідентичності» [129, с. 46] викликає сильну фрустрацію. На думку автора, через відсутність одного чи обох батьків в уявленні дитини про себе назавжди залишається якась недосказаність, невизначеність. Для порівняння, юнаки, що виховувались у повній сім'ї і мають хороші стосунки з батьком, за даними А. Козлова, «адекватно себе ідентифікують і приймають належну їм роль сина» [103, с. 81-82]. У хлопців з неповних сімей у підлітковому віці, за висновками Л. Рось і О. Левицької, формується суперечливе ставлення до дійсності, серед ознак якого – поєднання сором'язливості зі спонтанною і реактивною агресивністю, невпевненості з прагненням до необґрунтованих переваг [174]. На знижене самовідчуття, почуття незначимості і покинутості, негативну емоційну налаштованість хлопчиків з неповних сімей вказано в дослідженні О. Смирнової, В. Собкіна, О. Асадуліної і А. Новаковської [184], причому ці ознаки, за даними авторів, проявляються вже в дошкільному віці. Велике значення батька в зазначений період доводять і спостереження А. Аблітарової, відповідно до яких «хлопчики, що виховуються без батька у віці до 4 років, виростають менш чоловічними і наполегливими в досягненні мети, більш залежними від однолітків» [1, с. 146]. У той же час авторка констатує, що втрата батька після 4-річного віку менше позначається на гендерному становленні хлопчика і характеризується

наслідками, пов'язаними із дефіцитом авторитету, який досі в сім'ї уособлював батько.

Батько як *мужчина* для свого сина є моделлю Чоловіка взагалі, з властивим йому репертуаром способів здійснення «по-чоловічому». Тож за його відсутності хлопчик відчуває дефіцит чоловічого зразка поведінки [153], особливо, якщо в сім'ї немає альтернативної чоловічої моделі, та може мати труднощі в залученні до «чоловічої субкультури» [227]. Як підкреслюють Ю. Альошина і А. Волович, хлопчик у такому разі змушений досягати гендерної ідентичності від супротивного: «не бути схожим на дівчаток, не брати участь у жіночих видах діяльності» [6, с. 75]. За даними зазначених авторів, щоб не здатися жіночним, хлопчик-підліток або взагалі відмовляється від діяльності й обирає пасивність замість бути «не чоловіком», або застосовує девіантну поведінку. У дорослому майбутньому це може закріпитись як риса непоступливості, скам'янілості, на яку звертає увагу Т. Зелінська, розглядаючи її як різновид прихованої жорстокості [77, с. 93]. Хлопчики, що зростають без батька, «страждають від браку переконливої чоловічої моделі, необхідної для керівництва і спонукання до розвитку та сприяння успішному становленню чоловічої ідентичності», – зазначає Дж. Франкл [204, с. 150]. Щодо наслідків відсутності неперервного і тривалого спілкування з батьком Л. Надолінська відзначає, що «чоловіча роль стає для хлопчиків предметом фантазування і ідеалізації», сповненою компонентів чоловічності, спостережуваними хлопчиками у фільмах, комп'ютерних іграх тощо [147, с. 33]. Однак, на думку Н. Чодороу, відсутність батька не означає, що хлопчики не засвоюють справжньої чоловічої поведінки: «значення має саме той ступінь, у якому дитина будь-якої статі може мати особисті стосунки з об'єктом ідентифікації» [220, с. 33]. А такі особисті стосунки можна побудувати і з іншими представниками чоловічої статі.

Як *чоловік матері* батько є суперником хлопчика в час розвитку Едипового комплексу і, тим самим, є джерелом способів впоратися із надсексуальністю матері. Цю роль не здатні виконати інші члени родини

чоловічої статі (дідусь, дядько, брат) оскільки вони не є сексуальними партнерами матері або, принаймні, об'єктами її бажання. За відсутності батька хлопчик, по-перше, позбавлений прикладу реальних (і, що важливо, дорослих) міжстатевих взаємин, а по-друге, не має ні зовнішніх (в особі батька), ні внутрішніх (у вигляді конструктивних механізмів его) захистів від руйнування його чоловічності з боку матері, здійснюваного нею свідомо чи ні. Так, за висновком З. Фрейда, відсутність батька в дитинстві нерідко сприяє інверсії сексуального об'єкта [208]. В аспекті зазначеного, В. Добренєков і А. Кравченко наголошують, що виховання дитини лише одним з батьків спричиняє «зміщення гендерної соціалізації», утруднює процес інтрапсихічного конструювання «гендерних меж» [68]. Ми припускаємо, що в такому разі межі «чоловік-жінка», які мають побудуватися на спостереженні діади «батько-мати», будуються натомість з діади «мати-син». Дж. Рейнгольд вважає цю роль батька найбільш значущою в аспекті «впливу взаємостосунків чоловіка і дружини на почуття матері до дитини» [171, с. 175]. Важке матеріальне становище, одноосібна відповідальність за домашні справи, сексуальна невдоволеність та інші об'єктивні негаразди, пов'язані з самотійним вихованням дитини, сприяють невротизації матері-одиначки, що несприятливо позначається на її стосунках з сином. Детальніше аналіз впливу самотньої матері на генезу гендерного розвитку хлопчика нами викладено нижче.

Батько як *рідна людина* для сина є другом, наставником, просто близьким дорослим, що, врешті решт, має подібні зовнішність і особистісні риси, ходу і тембр голосу тощо. Як свідчать емпіричні спостереження, батькове виховання відрізняється від матиного: «сина батько більше контролює, суворіший до нього, робить більше зауважень, більше звертає уваги на дисципліну», – узагальнює Т. Бендас [16, с. 323]. Авторка зазначає, що контакти батька з сином більш грубі, «фізичні» і супроводжуються різкою негативною реакцією на прояви фемінінності. Отже, саме батько ініціює процес гендерної деформації особистості хлопчика, підкріплюючи у поведінці сина ті дії, які інтерпретуються культурою як чоловічні. Ця батькова роль теж не може бути

повною мірою компенсована матір'ю, оскільки, як справедливо відзначають О. Смирнова, В. Собкін, О. Асадуліна і А. Новаковська, «навіть якщо матір намагається відшкодувати відсутність батька і робить все можливе, щоб з'єднати в собі обох батьків, вона в принципі не може реалізувати водночас обидві батьківські позиції – материнську і батьківську» [184, с. 19]. Дж. Холліс стосовно відсутності батька у вихованні сина торкається ще й проблеми відчуження від свого тіла у синів, пов'язаного з тим, що, «оскільки татусі рідко їх обіймали і тримали на руках, все матеріальне і тілесне у них асоціюється з матір'ю» [214, с. 51]. Наслідки цього явища в підлітковому віці описує Ю. Василькова, констатуючи неприйняття фізичного Я дітьми, що зазнали батьківської депривації [30]. Однак І. Кон переконує, що навіть у повних сім'ях «психологічна близькість між батьком і сином – явище рідкісне і швидше виняткове» [110], тож її брак, ймовірно, поспішно зараховувати до специфічних проблем виховання в неповній сім'ї. Цієї проблеми торкається і християнський психолог Дж. Шаллер [222], акцентуючи увагу на скритій формі безбатьківства – коли батько присутній у родині, проте є відстороненим від виховання дитини.

Більш узагальнено наслідки відсутності батька для становлення чоловічої гендерної ідентичності описує А. Nonig, наголошуючи, що вона «негативно позначається на статеворольовому і моральному розвитку, когнітивній компетенції і соціальному коригуванні» [252, с. 65], тобто охоплює увесь особистісний розвиток хлопчика. Щодо джерела цих наслідків В. Добренєков і А. Кравченко зазначають, що виховання хлопчиків у сім'ї без батька загрожує появою «невпевненості в собі і страхів внаслідок надмірної опіки і тривожності з боку дорослих, які замінюють батька» [68, с. 824]. Типовим прикладом цього є випадки побудови матір'ю стосунків із сином за аналогом подружніх (хіба що без сексуальної близькості), з яких йому дуже важко виплутатися навіть у дорослому віці.

Як бачимо, низка авторів слушно пов'язує проблеми гендерного становлення хлопчика в неповній сім'ї (без батька) із фізичною відсутністю батька, що унеможлиблює виконання ним специфічно батькових ролей. Однак

порушення статевого балансу сім'ї зумовлює не лише «дефіцит» батька, але і «профіцит» матері як агента становлення чоловічої гендерної ідентичності. Д. Іванов справедливо підкреслює, що «несвідомо відносини з дитиною можуть розглядатися одним із батьків як замітник неадекватного або відсутнього аспекту подружніх взаємин, або як спосіб реалізації власних фрустрованих бажань і потреб» [81, с. 8], тож у випадку відсутності батька мати має і необхідність, і можливість для здійснення зазначених проєкцій на сина.

Згубний вплив матері на розвиток дитини взагалі і сина зокрема детально розглянуто в зарубіжних [2; 58; 93; 123; 137; 171; 183; 205; 208 та ін.] та вітчизняних дослідженнях [31; 52; 68; 154; 184 та ін.]. Предметом цих досліджень переважно виступають: неналежне виконання материнської ролі – холодна (шизофреногенна, навіть «мертва») [2; 14; 58; 105] і владна мати [93; 183; 205; 229; 267]; несвідомий потяг матері до дітовбивства [171], інцест між матір'ю та сином [137].

На проблему так званої *холодної матері*, матері, яка неналежно виконує материнську роль, вказує А. Адлер, застерігаючи, що наслідком такого ставлення є те, що «дитині не вдається сформувати в себе будь-якого соціального почуття» [2, с. 188]. Мати, що механічно доглядає за дитиною, не вступаючи з нею в емоційний контакт, контакт очима, А. Грін називає «мертвою» матір'ю, пов'язуючи таке поведіння із її депресивним станом (напр., внаслідок розлучення з чоловіком, смертю іншого члена родини, особливо – дитини) [58]. За даними В. Колесникової та О. Сташевської, явище мертвої матері нерідко зустрічається в історіях українських клієнтів, що звертаються за психоаналітичною допомогою [105]. Широко відомими з цього питання є дослідження Г. Бейтсоном так званої «шизофреногенної» матері, яка є водночас холодною і відстороненою тілесно та емоційно, а також – «теплою», «люблячою» на словах. Вона висуває перед сином взаємовиключні, суперечливі вимоги, які неможливо задовольнити, тож він стає перманентно винним, «поганим сином» [14].

Феномен *владної матері*, як зазначає Н. Смелзер, не обов'язково пов'язаний із відсутністю батька: навіть у повній сім'ї «владна матір може перешкоджати зближенню юного сина зі своїм батьком» [183, с. 64] і ця владність посилюється, за даними А. Адлера, якщо хлопчик росте один серед декількох дівчат, що загрожує пригніченням його чоловічності [2]. Це відбувається в тому числі через усвідомлювану чи неусвідомлювану матір'ю інфантилізацію хлопчика, гальмування становлення його чоловічої гендерної ідентичності через підкріплення ідентифікації з Дитиною, а не з Чоловіком. Зазначену тезу підтверджує також факт, констатований Н. Городною, що «матері більш схильні до інфантилізації синів, ніж дочок» [52, с. 107]. Стосовно наслідків впливу владної матері Е. Еріксон відзначає: «коли мати домінує в сімейному житті, у хлопчика може розвинутихся почуття неадекватності» [229, с. 128], у зв'язку з чим він може бути занепокоєним, що його лідерство поза домом в сім'ї буде відібране матір'ю і сестрами. За даними М. Кіммела, відчуваючи, що «мати своєю владою може легко відібрати у хлопчика чоловічність, стверджуючи його залежність або, принаймні нагадуючи йому про неї» [93, с. 38], йому доводиться все життя демонструвати факт досягнення власної чоловічності – шукати переконливі докази недоказовного. Розвиваючи ідеї К.Г. Юнга стосовно впливу материнського комплексу на становлення чоловіків, М.-Л. фон Франц аналізує невротичний життєвий сценарій «вічного юнака» – *puer aeternus*. Авторка застерігає, що пригнічуючи природну дикість, бешкетування хлопчика, владний материнський Анімус здатний зруйнувати чоловічність сина настільки, що в подальшому «він відділяє себе від інстинктів, переживаючи свій досвід автоматично – як події, здійснювані його відщепленою Тінню» [205, с. 195]. В. Васютинський наголошує, що, якщо хлопчика виховує владна, сувора, контролююча мати, становлення його особистості значно утруднюється. Автор пов'язує це з тим, що у випадку владної позиції матері статевої ролі і кратичні характеристики середовища переплітаються неналежним чином [31]. Результати дослідження О. Бойко також вказують на те, що «чоловіки, які живуть в нетрадиційних (в даному

випадку – непатріархатних – прим. М.Б.) стосунках, можуть частіше піддаватись депресивним станам, ніж жінки в таких же умовах» [21, с. 114], тобто владна позиція матері, не властива жінкам даного суспільства, сприяє емоційному пригніченню сина.

На противагу зазначеному, дослідники О. Смирнова, В. Собкін, О. Асадуліна і А. Новаковська явище владної матері пов'язують не з деструктивними, а з альтруїстичними за змістом інтенціями: «розуміючи, що сину необхідний батько, самотня матір свідомо або несвідомо прагне компенсувати дитині його відсутність і бере на себе чоловічі функції (суворість, вимогливість, жорсткі стратегії виховання)» [184, с. 29]. Однак автори доходять висновку, що в такому разі хлопчик позбавляється не лише батька, але і, в певному сенсі, матері – її любові, терпимості, теплоти тощо. Дж. Франкл описує іншу, більш конструктивну, позицію матері, яка самостійно виховує сина: «якщо хлопчик захоплюється своєю матір'ю і відчуває її любов та схвалення і надію, що він ще себе покаже, то може статися, що хлопчик сповниться бажанням довести, що стане кращим за батька, і обере собі великих героїв у якості альтернативних моделей чоловічої поведінки і буде намагатись перевершити їх, прагнучи показати, що вартий довіри матері» [204, с. 257].

Випадки крайнього зловживання материнською владою – випадки інцесту між матір'ю та сином – були проаналізовані Д. Марсом у ході психотерапевтичної роботи із дорослими жертвами розбещення. У кожному із серії зазначених випадків автор констатує «відсутність люблячого фалічного батька і неможливість для цих синів ідентифікувати себе з ним» [137]. При чому часто батько не відсутній у сім'ї взагалі: він є (і знає, що матір «перебільшує» у проявах своєї ніжності до сина), проте займає безсилу пасивну, відсторонену позицію по відношенню до ситуації, а в ряді випадків ще й гнівається на сина, вважаючи його її істинним винуватцем. Чоловіки, що виростили в таких сім'ях, за даними автора, намагаються дистанціюватися від матері географічно, оскільки, контактуючи з нею, навіть у дорослому віці вони

нездатні відшукати ані аргументів, ані внутрішніх ресурсів, щоб відмовити їй, зупинити її гру.

Окрім вищевказаних негативних наслідків, влада матері онтогенетично відіграє важливу роль у немовлячому віці сина, коли, на переконання Ж. Лакана, йдеться про присутність Іншого, наділеного привілегією задовольняти потреби [123]. Однак у подальшому, як слушно вказує М. Ніколчина, цю владу має бути подолано через символічне «матеревбивство», «стирання імені матері» для досягнення ідентичності, окремішності у ході сепарації [150, с. 16]. Отже, поза межами своєї онтогенетичної ролі для розвитку ключових інстанцій психіки хлопчика надмірна владність матері перешкоджає становленню його чоловічої гендерної ідентичності.

Проте, навіть якщо матір належно виконує материнську роль по відношенню до свого сина, підкреслює Дж. Рейнгольд, вона однаково здійснює універсальний руйнівний вплив, переважно неусвідомлюваний, на його особистість, що реалізує імпульс до дітовбивства та імпульс до нанесення ушкоджень дитині [171]. Ці імпульси властиві навіть найкращій, найтурботливішій матері і найбільш яскраво переживаються нею в час вагітності та лактації, хоча не згасають і в подальшому. Багато дорослих клієнтів Дж. Рейнгольда в ході психоаналітичної роботи згадують страх і загрозу, яку вони відчували від своїх матерів, хоча зовні ті не виражали нічого загрозливого. Н. Хамітов розглядає це питання дещо інакше: нереалізована любов самотньої матері до чоловіка зливається з її любов'ю до дитини і падає тягарем на слабкі плечі останньої. Така гіпертрофована любов калічить і спотворює дитину, перетворює на власність матері, на об'єкт, покликаний задовольняти (символічний фалос – прим. М.Б.) [211].

Серед інших, не материнських, згубних впливів «профіциту» жіночого на гендерний розвиток хлопчика Е. Еріксон вказує на неінтелектуальну чоловічу ідентифікацію хлопчиків, пов'язану із переважанням жінок серед вчителів освітніх установ, «оскільки складається враження, що знання – це щось суто

жіночне, а дії – суто чоловічне» [229, с. 136]. Ця проблема не втрачає актуальності і в наш час – не лише тому, що освіту забезпечують переважно жінки, але й тому, що за даними А. Овчарова, український соціум у цілому охоплено фемінінною культурою [154].

На противагу дослідженню проблеми фактичної відсутності батька в сім'ї і рольових дисфункцій, із нею пов'язаних, низка авторів нині слушно розглядає проблему якості образу батька і його вплив на становлення чоловічої гендерної ідентичності. Як зазначає І. Павлов, батько психологічно завжди присутній у сім'ї: «навіть при фізичній відсутності батька (розлученні або смерті), як би парадоксально це не звучало, батько все одно присутній в сім'ї у формі «образу», деякого символу або міфу» [158, с. 88]. Якість цього образу в хлопчиків, які зростають з батьком, безперечно вища: за даними О. Туманової і О. Філіппової, у хлопчиків-підлітків «чим більш близькі, теплі стосунки з батьком, тим більш виражений взаємозв'язок між образом батька і образом себе» [198, с. 23]. О. Іжванова виявила, що саме позитивне ставлення до батька і, обумовлене ним, позитивне забарвлення образу чоловіка, є запорукою формування адекватної афективної (у термінах нашого дослідження – реальної, глибинної) складової чоловічої гендерної ідентичності [84]. У результатах дослідження впливу образу батька на гендерну ідентичність підлітків О. Калина та А. Холмогорова відзначають: «відсутність батька сама по собі не обов'язково здійснює негативний вплив на формування статево-рольової ідентичності підлітка, істотним фактором впливу виявилась якість батьківського образу» [87, с. 24]. Авторами було визначено, що образ батька може бути позитивним навіть за умови його фактичної відсутності, оскільки в такому разі він відображає ставлення матері до батька, інтроєктоване дитиною. «Суперництво з дуже значимими, часом недосяжними успіхами, приписуваними «образу батька», можуть довести хлопчика до смутку, озлобленості і часто відступу під опіку матері», – вказує К. Маховер [140]. Дослідники Р. Тайсон і Ф. Тайсон застерігають, що в разі знецінення батька з боку матері хлопчик «може виявитись неспроможним адекватним чином перейти від ідентифікації з

матір'ю до ідентифікації з батьком та чоловічою статевою роллю» [190, с. 308]. Стосовно значення цього образу для здійснення особистості в цілому, А. Nonig зауважує, що «мати, яка принижує відсутнього батька і/або дитину, швидше за все спричинить глибоку невпевненість сина» [252, с. 65]. Реальну картину того, який зміст привносить мати в образ відсутнього батька, демонструють дослідження Е. Потьомкіної, яка розглядає традицію приховування від дитини правди, замовчування сімейної історії. Явище сімейної таємниці, розглянуте авторкою, стає причиною відчуття несправжності особистості, оскільки воно «несвідомо вловлюється дитиною, що може порушити її почуття ідентичності» [166, с. 47]. Пустоти в образі батька, продукованого матір'ю та іншими членами сім'ї, дитина прагне заповнити дійсним змістом, тож першим завданням дорослості для неї стає пошуки правди про реального батька. Фактично мати, що замовчує правду, лише відстрочує її пізнання дитиною і розширює тим самим коло проблем, пов'язаних із зростанням без батька.

Із зазначеного випливає, що особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності в умовах виховання в неповній сім'ї обумовлені такими факторами:

- власне відсутністю батька в сім'ї в аспекті невиконання ним ключових ролей: «третього», чоловіка матері та рідної людини;
- актуалізацією руйнівних впливів матері, пов'язаних із загальножіночими глибинними інтенціями, особливостями її особистості та об'єктивними чинниками життя матері-одиначки;
- якістю образу відсутнього батька як фундаменту для здобуття образу чоловіка, що має лягти в основу становлення гендерної ідентичності.

Однак, на наш погляд, залишається нез'ясованим, як саме в генезі становлення чоловічої гендерної ідентичності ці фактори позначаються на гендері особистості (багаторівневих психічних репрезентаціях Чоловіка і Жінки) та пов'язані із уточненням Власного Я в площинах глибинного, когнітивного і поведінкового вимірів. Крім того, цікавою є онтогенетична динаміка змісту і узгодженості гендерної ідентичності хлопчиків, що зростають

в неповній сім'ї, в періоди 6-7, 13-14 та 17-18 років, тобто в час посткризової інтеграції особистості у необхідну цілісність.

Висновки до першого розділу

Здійснений нами багаторівневий аналіз теоретико-методологічних підходів та емпіричних даних з проблеми становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї (без батька) дозволив нам дійти таких висновків:

1. У дискурсах філософії, психології, соціології і педагогіки співіснують три основні підходи до тлумачення змісту гендерної ідентичності: свідомісний, статусно-рольовий та самісний. За свідомісного підходу гендерна ідентичність розглядається як аспект самосвідомості або ступінь усвідомлення особистістю своєї статі / гендеру. Статусно-рольовий підхід пов'язує гендерну ідентичність із способом і умовою організації поведінки з відтворення жіночності чи чоловічності, статусом оволодіння гендерною роллю. У межах самісного підходу гендерну ідентичність розглянуто як аспект, прояв або умовний компонент Самості, Власного Я, особистісної ідентичності. Однак виділені підходи, на наш погляд, звертаються до значущих, проте часткових аспектів гендерної ідентичності, тож її варто розглядати через єдину систему трьох взаємопов'язаних вимірів: глибинного, когнітивного і поведінкового.

2. Гендерна ідентичність є умовним аспектом особистісної ідентичності в цілому, що апелює до гендеру – цілісної психічної репрезентації статі, сповненої неповторним динамічним глибинним, когнітивним та поведінковим смислом жіночого та чоловічого, здобутої індивідом у результаті набуття індивідуального досвіду. Якщо гендер є перш за все реальним, що потребує означення, то гендерна ідентичність, відповідно, є цілісним переживанням автентичності означення гендеру, переживанням неперервної самототожності, справжності себе як чоловіка або жінки на різних рівнях відношень гендеру до Самості.

3. З метою визначення типу, виду чи рівня гендерної ідентичності дослідники застосовують різноманітні типології, які умовно об'єднано нами у дві групи: нормативно-рівневі та порядково-структурні. Нормативно-рівневі типології систематизують рівні досягнення, види або характеристики гендерної ідентичності та широко застосовуються при інтерпретаціях діагностичних даних. Порядково-структурні типології розглядають послідовні форми або компоненти гендерної ідентичності та застосовуються при аналізі її становлення і структури. У нашому дослідженні ми утримуємось від визначення нормативно-рівневих типів гендеру та гендерної ідентичності з метою забезпечення неупередженого вивчення змісту і генези зазначених феноменів. У порядково-структурному аспекті нами визначено ланцюжковий зв'язок явищ, де кожне наступне й у змістовому, й у динамічному сенсі містить усі попередні: статева ідентичність – статеворольова ідентичність – *гендерна ідентичність* – особистісна ідентичність.

4. Розглядаючи становлення гендерної ідентичності, дослідники звертаються до детермінант цього процесу. За нашими висновками ними є: нужда до досягнення ідентичності, агенти та механізми. Агентами становлення гендерної ідентичності особистості є зовнішні по відношенню до індивіда чинники, що здійснюють цілеспрямований або ж нецілеспрямований вплив на його гендерний розвиток. Усю множину зазначених агентів ми об'єднуємо у дві групи: а) особистісні риси та ставлення значущих осіб обох статей і б) мовленнєві репрезентації феноменів культури (гендерних стереотипів, норм, експетацій, приписів тощо). Під механізмами становлення гендерної ідентичності слушно розуміти внутрішні способи конструювання і реконструювання індивідуальної психічної реальності індивіда у процесі здобуття гендерного досвіду з метою досягнення переживання відповідності Самості гендеру, основними серед яких є: ідентифікація, соціалізація, інтеріоризація, індивідуація та ініціація. Ретельний аналіз дії зазначених механізмів дозволив визначити, що всі вони мають важливе значення для

гендерного здійснення особистості та варіюють у своїй актуальності у різні вікові періоди.

5. Під становленням гендерної ідентичності слушно розуміти процес появи та смислового збагачення індивідуальної ідентичності особистості відносно її гендеру в ході психосексуального розвитку індивіда, початок якого пов'язаний із диференціацією Я, що характеризується появою гендерних новоутворень: досягнення гендерної константності до 6-7 років, формування гендерної ролі до 13-14 років та гендерне самовизначення, пов'язане з розв'язанням юнацької кризи у 17-18 років.

6. Становлення гендерної ідентичності чоловіка має характерні онтогенетичні особливості, обумовлені біологічно і соціально, реалізація яких здійснює вплив на зміст його гендеру та гендерної ідентичності. Досягнення чоловічої гендерної ідентичності пов'язують із розвитком і реалізацією певної якості, системи особистісних рис індивіда. Під такою низка дослідників розуміє маскулінність, інші ж – чоловічність. Критичний аналіз зазначених концептів дозволив нам визначити, що маскулінність є змінною соціальною репрезентацією чоловічності, яка пропонує представникам чоловічої статі бажані репертуари атрибутивного означення і пов'язана із зовнішньою компенсацією внутрішньої нестачі та тривогою перед незбагненим жіночим. Чоловічність же тлумачиться нами як від народження іманентно властива чоловікам психічна потенція, обумовлена статтю, яка в подальшому, слугуючись культурою, вибудовує довкола себе різнорівневу систему означень, тож потребує не формування чи здобуття, а пізнання, розвитку, індивідуального означення і прийняття індивідом.

7. Неповна сім'я як агент становлення чоловічої гендерної ідентичності характеризується такими особливостями: невиконанням ключових ролей, пов'язаних з присутністю батька; актуалізацією руйнівних впливів матері, пов'язаних із загальножіночими глибинними інтенціями, особливостями її особистості та об'єктивними чинниками життя матері-одиначки; якістю образу відсутнього батька як фундаменту для здобуття образу чоловіка.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ХЛОПЦІВ РІЗНОГО ВІКУ, ЩО ЗРОСТАЮТЬ У НЕПОВНІЙ СІМ'Ї

2.1 Організація і методика емпіричного дослідження

Виділені теоретико-методологічні засади вивчення становлення чоловічої гендерної ідентичності особистості визначили хід нашого емпіричного дослідження. Тлумачення гендерної ідентичності як ідентичності, що відображає відношення гендеру до Самості, Власного Я на глибинному, когнітивному і поведінковому рівнях, спонукало нас дослідити визначені складові гендеру особистості та систему її уявлень про себе. У зв'язку з цим до ходу дослідження увійшли такі організаційні кроки:

- 1) добір валідних та надійних методик дослідження гендерної ідентичності хлопців на глибинному, когнітивному та поведінковому рівнях її репрезентації;
- 2) підбір доцільних математичних методів, адекватних гіпотезі дослідження, та формування на підставі вимог, що до них висуваються, кількісного і якісного складу вибірок;
- 3) діагностування гендерної ідентичності хлопців з контрольної та експериментальної вибірок (тобто, з повних і з неповних сімей);
- 4) підрахунок індивідуальних та середньогрупових показників гендерної ідентичності у 6 вибірках: а) за трьома віковими групами; б) за критерієм проживання у повній чи в неповній сім'ї;
- 5) визначення тенденцій у структурі гендерної ідентичності між вибірками піддослідних різних вікових категорій з метою виявлення особливостей становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї.

Емпіричне дослідження проходило в декілька етапів: *підготовчий, діагностичний, математично-аналітичний, інтерпретаційний*.

На *підготовчому етапі* було відібрано діагностичний інструментарій на визначення виділених нами трьох компонентів гендерної ідентичності особистості (див. таблицю 2.1):

Таблиця 2.1

Методики психологічного діагностування гендерної ідентичності хлопців

	<i>Гендер</i>	<i>Власне Я</i>
<i>Когнітивний рівень</i>	Визначення індивідуальних гендерних концептів жіночності і чоловічності за опитувальником BSRI	Визначення концепту Я респондента за опитувальником BSRI С. Бем
<i>Поведінковий рівень</i>	С. Бем	Визначення статево-рольових особливостей особистості методом експертних оцінок (BSRI у версії А. Реана [170])
<i>Глибинний рівень</i>	Дослідження гендерних образів чоловічності та жіночності засобами аналізу психомалюнків «Чоловік», «Жінка»	Дослідження глибинного образу Я засобами аналізу психомалюнку «Я»

Потреба застосування зазначених діагностичних методик у обстеженні україномовної вибірки спонукала нас здійснити моніторинг наявних українських перекладів опитувальника С. Бем (BSRI) [28; 53; 182] та їх коригування відповідно до оригінального тексту методики (див. додаток Г).

Особливості чоловічої гендерної ідентичності таким чином були визначені нами шляхом якісного та кількісного порівняння даних, отриманих у стовпчиках «Гендер» та «Власне Я». Аналіз динаміки становлення гендерної ідентичності хлопців забезпечений введенням трьох вікових груп до складу вибірки дослідження:

- 7-8 років;
- 13-14 років;
- 17-18 років.

Вибір зазначених вікових груп до вибірки дослідження був обумовлений тим, що ми прагнули обстежити хлопців, по-перше, у відносно стабільні, посткризові періоди психічного розвитку (після «кризи першокласника», підліткової кризи та юнацької кризи, пов'язаної із професійним вибором), а по-друге – у ті періоди, які усталено пов'язують із появою гендерних новоутворень: уявленням про гендерну константність (до 7 років), формуванням гендерної ролі (до 13 років) та гендерним самовизначенням (до 17 років).

З метою розв'язання питання становлення чоловічої гендерної ідентичності в умовах виховання в неповній сім'ї нами було об'єднано респондентів у дві групи: експериментальну та контрольну. Експериментальну групу склали хлопчики, що виховуються без батька. Хлопчики з повних сімей утворили контрольну групу вибірки. Загальний обсяг вибірки склав 257 осіб, з них 240 – хлопчиків, об'єднаних у 6 груп (див. таблицю 2.2), 17 – учителів середньої школи, викладачів професійно-технічних навчальних закладів і вихователів дитячого оздоровчого табору, які виступили в ролі експертів.

Таблиця 2.2

**Кількісний і віковий склад
контрольної та експериментальної групи вибірки**

Група	Контрольна (хлопці з повних сімей)	Експериментальна (хлопці з неповних сімей)
Вік		
7-8 років	50 осіб	30 осіб
13-14 років	50 осіб	30 осіб
17-18 років	50 осіб	30 осіб

Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх шкіл № 57, 123, гімназій № 24, 91 м. Кривого Рогу, ДОТ «Парус» у смт. Лазурне Херсонської обл., ДВНЗ «Криворізький національний університет» та ДНЗ «Хмельницький центр професійно-технічної освіти торгівлі та харчових технологій».

На *діагностичному етапі* було проведене дослідження респондентів за обраними методиками. При проведенні діагностичного обстеження були враховані основні вимоги і принципи процедури такого дослідження: уніфікація бланків опитувань, індивідуальні пакети дослідження (бланки, папір, набір кольорових олівців), наявність інструкцій, мотивування до правдивості і відвертості у відповідях (див. Додаток А), невтручання психолога до ходу і результату діагностування, забезпечення психогігієнічних умов проведення дослідження (тиша, особистий простір, відведений час) тощо. Розглянемо детальніше хід діагностичного обстеження.

Задля вивчення *когнітивного компоненту* гендерної ідентичності хлопців нами були досліджені індивідуальні концепти чоловічого і жіночого та концепт Я за модифікованим опитувальником BSRI, запропонованим С. Бем. Нагадаємо, що класична версія опитувальника містить 60 якостей, 40 з яких відповідають шкалам «маскулінності» і «фемінінності», а 20 – представляють «статевонейтральні» риси. Досліджуваному пропонують визначити, які із запропонованих якостей, рис, властивостей йому притаманні. Деякі версії опитувальника пропонують піддослідному визначити ще й ступінь їх притаманності у відповідних балах. Однак у будь-якому разі відповіді піддослідного звіряються зі стандартними шкалами «маскулінності» і «фемінінності», на основі чого робиться висновок про тип його гендерної ідентичності. Хочемо наголосити, що сама авторка опитувальника – С. Бем – у праці «Лінзи гендеру» висловлює занепокоєння з приводу застосування профілів «маскулінності» і «фемінінності» як нормативів стосовно гендерного функціонування особистості та обґрунтовує неприпустимість виділення маскулінного, фемінінного і андрогінного типів особистості на основі їх відповідності середньостатистичним профілям [15]. Окрім того, у 2001 році, внаслідок процедури переоцінки валідності опитувальника BSRI, R.M. Hoffman і L.D. Borders встановили, що нині шкали маскулінності та фемінінності в методиці містять лише по 1 рисі (замість 20), оскільки інші не проходять мінімального порогу в 75% узгодженості у вибірці [251]. Отже, з метою

визначення когнітивного рівня гендерної ідентичності піддослідних ми вивчали ступінь відповідності їх Я-концепту ($n_{\text{я}}$ рис з 60-и) – їхнім індивідуальним гендерним концептам чоловічності і жіночності ($n_{\text{ч}}$ рис з 60-и і $n_{\text{ж}}$ рис з 60-и) замість середньостатистичних, вважаючи, що саме ці індивідуальні концепти виконують нормативну функцію у становленні гендерної ідентичності.

Процедура діагностування молодшої групи вибірки (7-8 років) полягала в такому: піддослідним у індивідуальній бесіді пропонували усно відповісти на запитання опитувальника, сформульовані таким чином, що відповідають віковим особливостям психічного розвитку, відповіді піддослідних фіксувались експериментатором у індивідуальних бланках опитування. Після прочитання інструкції піддослідного просили відтворити її, щоб експериментатор переконався, що вона є зрозумілою. Перше опитування (додаток Б) мало на меті визначити Я-концепт хлопчика, тож досліджуваний мав відзначити ті риси, які, на його погляд, йому притаманні. Ми усвідомлюємо, що вік 7-8 років є в певному сенсі «дорефлексійним», оскільки рефлексію як новоутворення пов'язують із початком підліткової кризи, тож судження молодшого школяра про себе спираються не на його досвід самоспостережень, а на інтроєктоване ставлення значимих дорослих і на фантазійне ідентифікування себе із ними. Однак ми мусимо визнати, що саме ці інтроєкції та ідентифікації і складають когнітивну складову гендерної ідентичності молодшого школяра, а, отже, є аналогом і основою того, що в подальшому сформується в гендерне самовизначення, та може бути рівнозначно використаним у ході нашого дослідження гендерної ідентичності.

У другому опитуванні (додаток В) експериментатор пропонував піддослідним відзначити якості і риси в поданому переліку як притаманні жінкам або чоловікам. До початку опитування піддослідних було попереджено, що вони можуть визначити одні й ті ж риси як однаково притаманні і жінкам, і чоловікам, або ж як непритаманні ні першим, ні другим, якщо це відповідатиме їхньому уявленню. Відповіді піддослідних фіксувались експериментатором у відповідному індивідуальному бланку (додаток В).

Процедура діагностування когнітивної складової гендерної ідентичності у середній і старшій групах вибірки виглядала таким чином: досліджуваний або невелика група досліджуваних (до 10 осіб) отримували по 2 індивідуальні бланки з інструкцією, короткою анкетною на визначення персональних даних (прізвище, ім'я, вік) і переліком із 60-и якостей, запропонованих С. Бем. У першому бланку (Додаток Г) досліджуваному пропонувалось зробити довільні позначки навпроти тієї якості, властивості або риси, яка, на його погляд, йому притаманна. У другому бланку (додаток Г) досліджуваний визначав, котрі риси і якості із поданого переліку притаманні чоловікам, а котрі – жінкам. У другому опитуванні піддослідним дозволялось одні і ті ж риси позначати як притаманні і жінкам, і чоловікам, або не позначати як притаманні їм, якщо це відповідає позиції піддослідного.

По закінченню опитування нами були зроблені кількісні обрахунки виборів по кожному профілю піддослідного та збігів між ними. Нас цікавило, скільки якостей із обраних у Я-концепт відповідають індивідуальному концепту чоловічності, а скільки – жіночності, що дозволило нам визначити коефіцієнти відповідності репрезентацій Самості репрезентаціям чоловічності ($k_{ч}$) і жіночності ($k_{ж}$) за формулами:

$$k_{ч} = n_{яч} / n_{ч} \qquad k_{ж} = n_{яж} / n_{ж}$$

де $n_{яч}$ – кількість якостей, що співпали у Я-концепті із концептом «чоловіче»;

$n_{ч}$ – загальна кількість якостей у концепті «чоловіче»;

$n_{яж}$ – кількість якостей, що співпали у Я-концепті із концептом «жіноче»;

$n_{ж}$ – загальна кількість якостей у концепті «жіноче».

Окрім того, нами було обчислено кількість статевонейтральних виборів кожного піддослідного: кількість якостей і рис, визначених як однаково непритаманні ні чоловікам, ні жінкам, а також – кількість статевонезалежних виборів піддослідного: тобто якостей і рис, визначених або як статевонейтральні, або як однаковою мірою притаманні і чоловікам, і жінкам. Введення і обрахунків зазначених характеристик дозволили встановити

індивідуальний та середньогруповий рівень лабільність-ригідність гендерних меж піддослідних. Коефіцієнт лабільності-ригідності гендерних меж піддослідного був обрахований за формулою:

$$k_{сн} = n_{сн} / 60,$$

де $n_{сн}$ – кількість статево незалежних виборів респондента, а 60 – константа, що позначає максимально можливу кількість виборів у опитувальнику.

Для визначення *поведінкового компонента* гендерної ідентичності особистості піддослідних ми звернулись до методу експертного оцінювання. Експерту – вчителю, класному керівникові – було запропоновано відзначити у спеціальному бланку (додаток Д), які якості, риси із переліку 60-и, укладеного С. Бем, піддослідні реально проявляють у поведінці. Експертам було дано установку відзначити не прихований потенціал, а безпосередньо демонстровані особливості особистості респондентів, їхнє «самозасвідчення у певних конкретних проявах» [36, с. 12]. У зв'язку з тим, що респонденти старшої групи вибірки (17-18 років) навчаються у вищих навчальних закладах, де функція куратора є радше адміністративною, ніж виховною, провести експертне оцінювання цих піддослідних не вдалося, тож у нашому дослідженні цей блок даних представлений лише на прикладі молодшої і середньої групи опитуваних.

Відповіді експертів звірялись із Я-концептом та гендерним концептом піддослідних, визначалась кількість збігів, на основі чого вираховувались коефіцієнти відповідності гендерних практик індивіда власному гендерному концепту ($k_{гпч}$, $k_{гпж}$). Це дало змогу в подальшому робити припущення про вікову генезу відношень між уявним і реальним у гендерних означеннях хлопчиків.

Зазначені коефіцієнти розраховувались за формулами:

$$k_{гпч} = n_{Експч} / n_{ч} \quad k_{гпж} = n_{Експж} / n_{ж},$$

де $n_{Експч}$ – кількість збігів між гендерним концептом «чоловіче» та оцінкою респондента експертом;

$n_{ч}$ – загальна кількість якостей у концепті «чоловіче»;

$n_{\text{ЕкспЖ}}$ – кількість збігів між гендерним концептом «жіноче» та оцінкою респондента експертом;

$n_{\text{ж}}$ – загальна кількість якостей у концепті «чоловіче».

З метою дослідження *глибинного компонента* гендерної ідентичності хлопчиків нами було застосовано метод аналізу серії психомалюнків: «Чоловік», «Жінка» та «Я». Піддослідним було запропоновано по черзі намалювати себе, чоловіка та жінку на окремих аркушах паперу (формат А4), використовуючи кольорові олівці (8 кольорів, запропонованих М. Люшером [130]). Досвід фахівців у галузі психодіагностики, які використовують малюнок як проєктивний тест [67; 124; 140; 152; 165; 203; 234], засвідчує його широкі інтерпретаційні можливості по відношенню до неусвідомлюваного, витісненого змісту змалюваного об'єкта. Оскільки нами було обрано теми, які безпосередньо стосуються репрезентацій статі та Самості, тож обумовлюють вибір Людини (чоловіка, жінки, себе) як об'єкта малювання, це дозволило нам використовувати інтерпретаційні схеми різних модифікацій тесту «Намалюй людину» при його аналізі. Зокрема, йдеться про розробки К. Маховер [140], С. Леві [124], Д. Дилео [67], О. Потьомкіної, Е. Потьомкіної [165], Г. Фьорса [203]. Окрім того, нами були враховані діагностичні можливості аналізу серії психомалюнків, подані в роботах Т.С. Яценко [234; 235], М.Г. Чобітько [234], Т.І. Доцевич [234] та досвід їх аналізу проєктивного малюнку «Чоловік, жінка і я», що входить до розробленого Т.С. Яценко тематичного комплексу із 38 психомалюнків. Потреба в порівнянні, зіставленні малюнків між собою зумовила обмеження їх аналізу рівнем формального (на протигагу графологічному і психоаналітичному, визначених М. Крім [цит. за 124]), що спростило можливість кількісного представлення якісних ознак.

Процедура аналізу психомалюнків полягала в почерговому порівнянні малюнків «Чоловік» і «Я» та «Жінка» і «Я» з метою пошуку та реєстрації графічних збігів. Для організації такої роботи нами, на основі аналізу досвіду проєктивних досліджень різних аспектів гендерної ідентичності засобами психомалюнку (Д. Дилео, Л. Гаркавенко, С. Носова), було складено перелік

елементів, співпадіння яких можна віднести до значущих. Таким елементам присвоювалось кількісне значення в 2 бали. Іншу групу збігів склали елементи, що безпосередньо не стосуються гендерної ідентичності, однак вказують на певний ступінь ідентифікації з об'єктом. Наявність таких елементів оцінювалась нами в 1 бал.

До значущих збігів нами було віднесено: спосіб зображення або суцільне забарвлення в однаковий колір основних елементів фігури (голови, шиї, тулуба, рук, кистей рук, ніг, стоп), промальовування первинних чи вторинних статевих ознак або їх символічних заміників (як-от предметів на місці пеніса), зображення обличчя, його «вираз», додаткові об'єкти гендерного змісту (напр., спортивний інвентар, машина, лялька, господарські інструменти). До збігів другої когорти ми віднесли положення фігур на аркуші, їхній розмір, спосіб зображення і забарвлення фону, забарвлення контуру основних елементів фігури (голови, шиї, тулуба, рук, кистей рук, ніг, стоп), зображення і забарвлення однакових аксесуарів, предметів у руках фігур, логотипів, інших характерних деталей на тілі фігур, елементів обличчя, а також – додаткових об'єктів, що не мають прямого гендерного змісту, як-от: паркан, дерево, сонечко, хмарка тощо.

На основі такого розподілу нами було розроблено бланк для аналізу серії психомалюнків кожного респондента (додаток Е), що спростило процедуру переведення якісного матеріалу в кількісні значення та дозволило в подальшому розрахувати коефіцієнти відповідності між зображенням себе та зображеннями чоловіка і жінки – між глибинними репрезентаціями Самості і статі ($k_{гч}$ і $k_{гж}$). Зазначені коефіцієнти були розраховані за формулами:

$$k_{гч} = n_{гч} / (n_{гч} + n_{гж}) \qquad k_{гж} = n_{гж} / (n_{гч} + n_{гж}),$$

де $n_{гч}$ – кількість графічних збігів у парі малюнків «Я» – «Чоловік»;

$n_{гж}$ - кількість графічних збігів у парі малюнків «Я» – «Жінка».

Підрахунок частоти використання кожного з 8-и кольорів у психомалюнках «Чоловік» і «Жінка» дозволив нам визначити деякі групові тенденції та інтерпретувати їх відповідно до психосемантики кольору. Такий

підрахунок здійснювався у вигляді реєстрації присутності кольору у відповідному психомалюнку без урахування замальованого ним обсягу простору. Інтерпретація використання кольору у змалюванні образів Чоловіка і Жінки спиралась на загальні положення психології кольору, викладені у роботах Б. Базими [11], М. Люшера [130], Л. Собчик [186], П. Яньшина [233], Г. Клара [98], а також на інтерпретаційні схеми Колірного тесту ставлень, розроблені Є. Бажиним [10], А. Еткіндом [10; 230] та А. Лутошкіним [128].

Таким чином, за результатами діагностичного етапу дослідження нами були отримані дані різних типів: Q-дані – як підсумок опитувань піддослідних, L-дані – як результат експертного оцінювання поведінки піддослідних та T-дані у ході кількісного підрахунку збігів внаслідок формального аналізу серії психомалюнків.

З метою забезпечення природності, щирості результатів дослідження, окрім проголошення мотиваційної інструкції (див. Додаток А), нами було встановлено такий порядок діагностичних процедур для кожного піддослідного:

1. психомалюнок «Я»;
2. модифіковане опитування BSRI на визначення Я-концепту піддослідного;
3. психомалюнки «Чоловік» і «Жінка»;
4. модифіковане опитування BSRI на визначення гендерних концептів чоловічого і жіночого.

Час проведення експертного оцінювання був довільним.

Математично-аналітичний етап нашого дослідження полягав у реалізації двох кроків:

- 1) підрахунку первинних даних і відповідних коефіцієнтів за результатами викладених методик по кожному досліджуваному; статистичному аналізу середніх значень і взаємозв'язків між показниками в кожній групі вибірок (дескриптивний аналіз, ранжування, кореляційний аналіз за коефіцієнтом рангової кореляції r_s Спірмена); обрахунку статистично значущих різниць у показниках між контрольною та експериментальною вибірками в

кожній з вікових груп (U-критерій Манна-Уїтні, кореляційний аналіз за точковим бісеріальним коефіцієнтом кореляції r_{br} , ϕ^* -критерій кутового перетворення Фішера, χ^2 -критерій Пірсона);

2) визначенні тенденцій у змінах обрахованих показників між групами різного віку (H-критерій Крускала-Уолліса, U-критерій Манна-Уїтні, ϕ^* -критерія кутового перетворення Фішера, χ^2 -критерій Пірсона).

Висновки першого кроку викладені у Розділі 2 даного дослідження, а висновкам другого присвячено Розділ 3.

Обсяг досліджуваної вибірки, різноплановість застосованих діагностичних методик і кількість показників, які потребували встановлення наявного чи відсутнього взаємозв'язку, унеможливили перевірку нормального розподілу отриманих даних, тож у нашій роботі з метою виявлення зв'язку чи відмінностей між варіативними рядами ми застосовували винятково критерії непараметричної групи.

Реалізація математично-аналітичного етапу дослідження спиралась на спеціалізоване програмне забезпечення для статистичних обрахунків емпіричних даних у соціальних науках – SPSS 17.0 та пакет статистичних програм STATISTICA 10.0, проте, частина математичних процедур (напр., ранжування, обрахунок ϕ^* -критерія кутового перетворення Фішера) проводилась автором власноруч.

На *інтерпретаційному етапі* дослідження нами було здійснено психологічний аналіз отриманих емпіричних даних, зокрема: встановлено особливості різних компонентів гендерної ідентичності молодшого школяра, підлітка і юнака, що виховується в повній або неповній сім'ї, а також її цілісної структури; розкрито особливості становлення гендерної ідентичності хлопців у онтогенезі; з'ясовано особливості становлення гендерної ідентичності хлопців, які зростають у неповній сім'ї. Крім того, на цьому етапі проходила перевірка низки теоретико-методологічних припущень, висунутих у першому розділі даної роботи, коригування і доповнення теоретичного обґрунтування дослідження, підготовка до друку наукових публікацій та рукопису дисертації.

2.2 Обробка та порівняльний аналіз результатів дослідження гендерної ідентичності хлопчиків 7-8 років із повних та неповних сімей

З метою визначення особливостей гендерної ідентичності хлопчиків 7-8 років із неповних сімей нами було проведено описовий та порівняльний аналіз отриманих емпіричних даних у вибірках контрольної та експериментальної груп для кожного рівня відношень гендеру до Самості.

Дослідження *когнітивної складової* гендерної ідентичності дозволило нам визначити розробленість гендерних концептів респондентів молодшої вікової групи вибірки, їх Я-концептів та коефіцієнти відповідності між ними. Окрім того нами було обчислено коефіцієнт лабільності-ригідності гендерних меж піддослідних.

Визначення мір центральної тенденції емпіричної сукупності отриманих даних, викладених у таблиці 2.3, схилили нас до припущення, що за рівнем розробленості концепту «чоловіче» (показник $n_{ч}$) хлопчики із неповних сімей мають вищі значення, ніж хлопчики з повних, а за розробленістю концепту «жіноче» (показник $n_{ж}$) – нижчі.

Оцінка відмінностей у кількісних значеннях концепту «чоловіче» між вибірками хлопчиків з повних та неповних сімей за U-критерієм Манна-Уїтні підтвердила, що у хлопчиків із неповних сімей він є розробленішим, ширшим, ніж у хлопчиків із повних ($U_{емпч}=556$), на рівні статистичної довіри $p<0,05$. Разом з тим, кількість якостей, що увійшла до концепту «жіноче», достовірно вища у вибірці хлопчиків із повних сімей у порівнянні з тими, які виховуються в неповній сім'ї, що встановлено за допомогою U-критерія Манна-Уїтні ($U_{емпж}=540,5$ при $p<0,05$). Між рівнем розробленості Я-концепту хлопчиків 7-8 років у вибірках контрольної та експериментальної групи статистично значущої різниці не встановлено ($U_{емпЯ}=584$). Оскільки ми не розглядаємо можливим пояснити зазначені особливості дефіцитом гендерного досвіду «жіночого» у хлопчиків з неповних сімей або їх досвідченістю в питаннях «чоловічого», ми

схильні припустити, що гендерний концепт хлопчиків експериментальної групи структурований таким чином, щоб забезпечити їм безпечне самоздійснення: якщо реальність наділена переважно «чоловічими» якостями, це дає респонденту більшу свободу проявів для збереження ідентичності, створює зручний простір для втечі від «жіночого».

Таблиця 2.3

Міри центральної тенденції емпіричної сукупності даних гендерного концепту і Я-концепту для вибірки хлопчиків 7-8 років

Показник	Хлопчики з повних сімей			Хлопчики з неповних сімей		
	середнє арифметичне	мода	медіана	середнє арифметичне	мода	медіана
Кількість якостей у концепті «чоловіче», $n_{\text{ч}}$	37,02	33	35,5	42,7	32	46
Кількість якостей у концепті «жіноче», $n_{\text{ж}}$	28,82	29	29	24,43	14	27
Кількість якостей у концепті «Я», $n_{\text{я}}$	41,30	46	41	38,50	38	38

Підрахунок збігів між Я-концептом хлопчиків та концептами «жіночого» і «чоловічого» дозволив нам вирахувати індивідуальні та середньогрупові значення коефіцієнта гендерної ідентичності когнітивного рівня (див. додаток Є і Ж). У середньому для хлопчиків із повних сімей його значення становить – $k_{\text{ч}}=0,690$ ($\sigma=0,149$), $k_{\text{ж}}=0,686$ ($\sigma=0,167$), для хлопчиків із неповних – $k_{\text{ч}}=0,679$ ($\sigma=0,129$) і $k_{\text{ж}}=0,538$ ($\sigma=0,191$). Завдяки математичному аналізу рівнів відповідності Я-концепту концепту «чоловіче» у вибірках контрольної та експериментальної групи за U-критерієм Манна-Уїтні нами було встановлено, що між групами хлопчиків з повних і з неповних сімей немає статистично значущої різниці в розташуванні ознаки ($U_{\text{емпкч}}=707,5$). Тобто ми можемо припустити, що переживання власної чоловічності, відповідності Самості – гендеру, доступне свідомості хлопчиків 7-8 років у якості ототожнення себе із інтроєктованими уявленнями про «чоловіче», не залежить від чинника відсутності батька. Перевірка зазначеного припущення за допомогою точкового бісеріального коефіцієнта кореляції $r_{\text{бр}}$ показала, що між значеннями

коефіцієнта відповідності Я-концепта концепту «чоловіче» респондента і тим, чи виховується він у неповній сім'ї, дійсно немає статистично значущого зв'язку ($r_{bp} = -0,038$).

Порівняльний аналіз коефіцієнтів відповідності Я-концепту концепту «жіноче» між контрольною та експериментальною групами вибірки за допомогою U-критерія Манна-Уїтні дозволив нам встановити, що хлопчики з неповних сімей мають достовірно нижчі показники $k_{ж}$, ніж хлопчики з повних сімей ($U_{емпкж} = 423$ при $p < 0,01$), що може свідчити про реалізацію потреби заперечення жіночого в собі. Перевірка залежності значення жіночої компоненти в гендерній ідентичності хлопчиків 7-8 років від чинника відсутності батька за розрахунком точкового бісеріального коефіцієнта кореляції r_{bp} показала, що існує виражений обернений зв'язок між рівнем відповідності індивідуальному уявленню про жіночність та фактором виховання в неповній сім'ї ($r_{bp} = -0,378$, $p < 0,01$).

Такі результати ми схильні тлумачити виходячи з позицій Ю. Альошиної, А. Волович, І. Кона та ін., які обґрунтовують тезу, що хлопчик починає побудову своєї ідентичності «від'ємно»: передусім – як не-жіночу, а не як чоловічу. Проте, якщо вказані автори описують таку ситуацію як нормальну для молодшого дошкільного віку, то наші піддослідні – молодші школярі, що зазнали батьківської депривації – ймовірно досі, принаймні частково, використовують такий, інфантильний, спосіб підтримки власної тотожності. Так, заперечення жіночого в собі (того, що марковане як жіноче) переноситься шляхом проєкції на об'єктивну дійсність, у якій, нібито, теж жіночого небагато. У той час як інфляція чоловічого забезпечує хлопчику сприймання власної чоловічності як дійсної.

З метою порівняння змісту гендерних концептів хлопчиків із повних і неповних сімей нами були підраховані частоти маркування тих чи тих якостей із опитувальника С. Бем (BSRI) як чоловічих, жіночих чи нейтральних. Переведення сирих значень цих частот у відсотки дозволило нам, по-перше, визначити ті з них, що перевищують мінімально допустимий поріг у 75%, який

дозволяє робити висновки про узгодженість виборів у групі досліджуваних (встановлений D. Ballard-Reisch, M. Elton [237], I. Broverman, S. Vogel, P. Broverman, F. Clarkson, P. Rosenkrantz [243]), а по-друге – порівнювати концепти «чоловіче», «жіноче», «незалежне від статі» між контрольною та експериментальною вибіркою, кількість респондентів у яких не є однаковою. Так, «чоловічими» хлопчики 7-8 років із повних сімей за допустимим рівнем групової узгодженості маркують 10 якостей: сильний (100%), сильний як особистість (92%), чоловічний (90%), спортивний (90%), любить позмагатись (90%), приязний (80%), здібний до лідерства (80%), владний (80%), надійний (78%) і агресивний (76%). На думку ж хлопчиків молодшого шкільного віку з неповних сімей, до «чоловічих» якостей відносяться 28: сильний (100%), спортивний (100%), готовий ризикнути (93,3%), чоловічний (93,3%), впевнений у собі (93,3%), здатний допомогти (93,3%), сумлінний (93,3%), наполегливий (93,3%), відданий (93,3%), схильний до аналізу (93,3%), виступає лідером (93,3%), успішний (83,3%), сильний як особистість (83,3%), потайний (83,3%), самостійний (83,3%), серйозний (83,3%), має власну позицію (83,3%), турботливий (83,3%), любить позмагатись (83,3%), амбітний (83,3%), правдивий (80%), відстоює власні переконання (76,7%), наганий (76,7%), надійний (76,7%), здібний до лідерства (76,7%), щирий (76,7%), приязний (76,7%), легко пристосовується (76,7%). Як бачимо із кількості рис у зазначених середньогрупових профілях «чоловічого», вибори респондентів експериментальної групи характеризуються значно вищим ступенем узгодженості, однастайності, ніж респондентів контрольної. Разом з тим якісний аналіз цих профілів вказує на ідеалізацію чоловічого з боку хлопчиків із неповних сімей: воно виступає як підкреслено фалічне – могутнє, потужне, сильне, стрімке, у зв'язку з чим йому важко бути відповідним.

До «жіночих» рис і якостей, характерних для гендерних концептів хлопчиків 7-8 років із повних сімей, увійшли лише 2: жіночна (90%) і ніжна (78%). Інші ж – не дійшли встановленого порогу в 75%. За відповідями респондентів із неповних сімей, «жіночими» обрано 5 якостей: турботлива

(83,3%), ніжна (76,7%), приваблива (76,7%), тепла, сердечна (76,7%) і солодкомова (76,7%). Знову можемо констатувати сильнішу узгодженість у виборах респондентів із неповних сімей. Цікавим є поєднання такого висновку із встановленим вище фактом, що рівень розробленості концепту «жіноче» в респондентів з неповних сімей є достовірно нижчим, ніж у респондентів з повних. Примітно також, що в середньогруповому профілі «жіночого», характерному для хлопчиків 7-8 років з неповних сімей, риса жіночності не пододала мінімального рівня групової узгодженості, однак була обраною 66,7% респондентів.

Підрахунок кількості рис, маркованих респондентами 7-8 років як статевонезалежні, дозволив нам визначити коефіцієнти лабільності-ригідності гендерних меж, які мають для контрольної вибірки середнє значення $k_{сн}=0,132$ ($\sigma=0,182$), для експериментальної – $k_{сн}=0,224$ ($\sigma=0,177$). Порівняльний аналіз кількісних значень коефіцієнта лабільності-ригідності гендерних меж у гендерних концептах хлопчиків з повних і неповних сімей за допомогою U-критерія Манна-Уїтні показав, що гендерні межі хлопчиків із повних сімей є достовірно сильнішими порівняно із хлопчиками із неповних сімей ($U_{емпсн}=437,5$ при $p<0,01$). Тобто респонденти експериментальної групи вибірки характеризуються менш розщепленою, розмежованою репрезентацією статі на її когнітивному рівні. З одного боку, це можна пояснити в термінах незрілості, відставання у гендерному розвитку, низького рівня гендерної компетентності у зв'язку з відсутністю батька. Однак ми вважаємо малоімовірним, що соціальна ситуація розвитку молодшого школяра не посприяла б надолуженню набуття ним всебічного гендерного досвіду до 2-го класу, чого було би достатньо для формування гендерних уявлень. Перш за все, нами було перевірено, чи дійсно існує залежність між коефіцієнтом лабільності-ригідності гендерних меж і чинником відсутності батька як агента гендерного розвитку хлопчика, за допомогою точкового бісеріального коефіцієнта кореляції r_{bp} . Його значення становить $r_{bp}=0,243$, що, за таблицею критичних значень, вказує на наявність помірного лінійного зв'язку ($p<0,05$) між рівнем лабільності гендерних меж і

тим, чи виховується хлопчик у неповній сім'ї. Отже, спираючись на дані та попередні висновки, можемо стверджувати, що гендерний концепт хлопчика із неповної сім'ї структуровано таким чином, щоб уможливити його переживання ідентичності: через мінімізацію жіночого, інфляцію чоловічого та встановлення гнучкої межі між ними. Там, де очікувано має відбутись зміна Я відповідно до гендеру, у психіці хлопчика з неповної сім'ї відбувається таке конституювання гендеру, яке б не порушило цілісність Я.

Підрахунок частот виборів рис як статевонезалежних, дозволив нам встановити, що жодна з них не долає мінімального порогу групової узгодженості в 75%. Тобто уявлення про те, які риси є однаковою мірою притаманні чи не притаманні і чоловікам, і жінкам, є неоднорідним, не однотайним і в контрольній, і в експериментальній групі вибірки. У зв'язку зі сказаним, для порівняння змісту «статевонезалежного» в гендерних концептах хлопчиків 7-8 років із повних і неповних сімей нами було застосовано процедуру ранжування. У таблиці 2.4 викладено статевонезалежні якості найвищих середньогрупових рангів у гендерному концепті хлопчиків із повних сімей із зазначенням того, який ранг мають ці ж риси у групі хлопчиків із неповних.

Із таблиці випливає, що хлопчики контрольної групи вибірки, спираючись на свій гендерний досвід, уже в молодшому шкільному віці роблять справедливі висновки про те, які особистісні характеристики не стосуються статі, а пов'язані із вихованням, індивідуальністю тощо. Сам перелік рис, маркованих респондентами із повних сімей, можна назвати очікуваним, він не викликає подиву.

Таблиця 2.4

**Статевонезалежні якості найвищих середньогрупових рангів
у гендерному концепті хлопчиків 7-8 років з повних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	хлопчики з повних сімей	хлопчики з неповних сімей
Любить дітей	1	5,5
Довірливий	2,5	5,5

Схильний до аналізу	2,5	37
Приязний	6	37
Уважний до потреб інших людей	6	37
Чуйний	6	5,5
Потайний	6	18
Поступливий	6	-
Життєрадісний	11	5,5
Теплий, сердечний	11	37
Правдивий	11	37
Самостійний	11	18
Прагне втішити	11	37

У той же час хлопчики 7-8 років із неповних сімей (таблиця 2.5) обирають принаймні 2 якості, які контрастують із обраними в таблиці 2.4: жіночний (1 проти 55) і привабливий (5,5 проти 49,5).

Характеристикою привабливості хлопчики із повних сімей певною мірою нехтують: вона для них є менш суттєвою за інші прояви статі, ніж це характерно для хлопчиків з неповних. У той же час можна стверджувати, що в гендерних концептах контрольної групи вона переважно має конотації жіночого (72% досліджуваних). Жіночність же, як було викладено вище, на думку 90% респондентів із повних сімей, є притаманною жіночому, жінкам. Саме тому її статус як статево незалежної можна вважати примітною особливістю хлопчиків 7-8 років із неповних сімей. Якщо поєднати цей факт із нашими попередніми висновками, можна стверджувати, що хлопчики, які виховуються в неповній сім'ї, схильні використовувати особливий механізм психологічного захисту – десеміотизацію жіночого – позбавлення реальності якостей, властивих їм самим, які можна розцінювати як жіночні. Така десеміотизація на даному етапі онтогенези покликана допомогти хлопчикам у досягненні гендерної ідентичності, оскільки позбавляє жіночого сенсу їхні прояви статі і сприяє, тим самим, тому, щоб почуватися чоловічим. Однак, можливо тут і криються джерела низки психологічних проблем, з якими чоловікам доводиться мати справу в юності чи в зрілості, пов'язаних із втратою сенсу, пригніченістю та відчуттям несправжності. Адже десеміотизація є характерною для

депресивного типу особистості: там, де остання не має ресурсу задовольнити лібідинальний драйв, вона позбавляє об'єкт значення. Таким чином, часте використання десеміотизації як механізму психологічного захисту може сприяти психологічним труднощам у подальшому.

Таблиця 2.5

**Статевонезалежні якості найвищих середньогрупових рангів
у гендерному концепті хлопчиків 7-8 років з неповних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	хлопчики з неповних сімей	хлопчики з повних сімей
Жіночний	1	55
Любить дітей	5,5	1
Довірливий	5,5	2,5
Чуйний	5,5	6
Життєрадісний	5,5	11
Солодкомовний	5,5	18
Привабливий	5,5	49,5

Продовження таблиці 2.5

Щирий	5,5	29
Сумлінний	5,5	29

Підрахунок частот виборів рис і якостей опитувальника BSRI як притаманних своєму Я хлопчиками із повних сімей показав, що стосовно 27 з них існує достатній рівень групової узгодженості (понад 75% виборів): спортивний (94%), любить дітей (94%), впевнений у собі (92%), життєрадісний (92%), сильний (92%), успішний (92%), чоловічий (90%), приязний (90%), спокійний (90%), привабливий (86%), відстоює власні переконання (86%), поступливий (86%), теплий, сердечний (84%), ніжний (84%), надійний (84%), любить позмагатись (84%), наполегливий (80%), уважний до потреб інших людей (80%), здатний допомогти (80%), схильний до аналізу (78%), щирий (78%), самостійний (78%), прагне втішити (78%), тактовний (78%), амбітний (78%). Як бачимо, гендерне самоставлення, інтроектоване хлопчиками контрольної групи, є напрочуд ресурсним: із цього позитивного фантазійного дорефлексійного Я-концепту цілком ймовірно розвинеться гармонійне прийняття власної чоловічності.

До Я-концепту хлопчиків молодшого шкільного віку із неповних сімей із достатнім рівнем групової узгодженості увійшли 26 якостей: приязний (100%), потайний (100%), впевнений у собі (93,3%), має власну позицію (93,3%), чоловічний (83,3%), сильний (83,3%), життєрадісний (83,3%), теплий, сердечний (83,3%), турботливий (83,3%), ніжний (83,3%), сильний як особистість (83,3%), надійний (83,3%), уважний до потреб інших людей (83,3%), правдивий (83,3%), чуйний (83,3%), відстоює власні переконання (83,3%), не використовує лайливих слів (83,3%), любить позмагатись (83,3%), серйозний (76,7%), спортивний (76,7%), успішний (76,7%), співчутливий (76,7%), жалісливий (76,7%), поступливий (76,7%), тактовний (76,7%), спокійний (76,7%). На перший погляд, і за рівнем узгодженості, і за якісним складом респонденти експериментальної групи вибірки мають такий самий позитивний Я-концепт як і респонденти контрольної. Однак, порівняння даних концептів за рангами якостей, які їх складають (таблиці 2.6 і 2.7), вказують на певні особливості.

Таблиця 2.6

**Якості найвищих середньогрупових рангів
у концептах Я хлопчиків 7-8 років із повних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	хлопчики з повних сімей	хлопчики з неповних сімей
Спортивний	1,5	23,5
Любить дітей	1,5	41
Впевнений у собі	4,5	3,5
Життєрадісний	4,5	12
Сильний	4,5	12
Успішний	4,5	23,5
Приязний	8	1,5
Чоловічний	8	12
Спокійний	8	23,5
Привабливий	11	12
Відстоює власні переконання	11	12
Поступливий	11	23,5

При аналізі таблиці 2.6 нами було відзначено, який низький ранг у Я-концепті хлопчиків з неповних сімей займає характеристика «любить дітей» (41), у той час як для хлопчиків з повних сімей ця риса є ключовою (1,5). У зв'язку з цим нами було повторно переглянуто, яке місце займає ця якість у гендерних концептах досліджуваних контрольної та експериментальної групи. Це дозволило встановити, що категорія «любить дітей» в обох групах вибірки не є однозначно представленою ні у жіночій, ні в чоловічій компоненті гендерного концепту, а займає найвищі ранги статево незалежних рис. Постало питання: чому хлопчики із неповних сімей не люблять дітей? Ми розглядаємо можливим тлумачити це таким чином. Відсутність батька в сім'ї (особливо – внаслідок розлучення батьків або ж того, що шлюбу з ним не було взагалі) інфантильне нарцисичне «всемогутнє» Я тлумачить як його нелюбов до себе. У подальшому, коли на ґрунті образу батька вибудовується образ чоловіка в цілому, цей надважливий аспект стосунків із даним внутрішнім об'єктом якийсь час ще не втрачає актуальності. І «чоловіче» в гендерному концепті молодшого школяра, що зростав без батька, в результаті є не наділеним любов'ю до дітей, тож відповідати йому – означає прийняти і цю особливість до свого Я-концепту. Разом з тим, зважаючи на те, що любов до дітей не увійшла як типова якість і до концепту «жіноче», можна інтерпретувати її місце у Я-концепті хлопчика експериментальної групи і об'єктивними труднощами життя неповної сім'ї: виснажена, одноосібно відповідальна, самотня матір часто не може дозволити собі повною мірою насолоджуватись своєю жіночністю, материнством, сином, якого вона має. Тож він, у свою чергу, може в такий спосіб отримувати досвід, що діти – це тягар, клопіт.

Таблиця 2.7

**Якості найвищих середньогрупових рангів
у концептах Я хлопчиків 7-8 років із неповних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	хлопчики з неповних сімей	хлопчики з повних сімей

Приязний	1,5	8
Потайний	1,5	39,5
Впевнений у собі	3,5	4,5
Має власну позицію	3,5	31,5
Сильний	12	4,5
Життєрадісний	12	4,5
Чоловічний	12	8
Привабливий	12	11

Продовження таблиці 2.7

Відстоює власні переконання	12	11
Ніжний	12	14,5
Теплий, сердечний	12	14,5

Розгляд таблиці 2.7 дозволив нам виявити істотну відмінність у значенні якості «потайний» у Я-концептах респондентів контрольної і експериментальної групи вибірки. Статус цієї характеристики в особистісних профілях хлопчиків з неповних сімей вказує на те, що вона відображає певну типову особливість цих досліджуваних (1,5 проти 39,5). Якість «потайний» виглядає чужою в цьому переліку, оскільки вона за логікою раціонального слабо узгоджується з приязністю, впевненістю, відстоюванням власної думки тощо. Втім, вона, ймовірно, вказує на те, що більшість гендерних Я-подій, Я-проявів у хлопчиків з неповних сімей відбуваються всередині: вони мають власну думку, але не обов'язково її комусь висловлять, вони приязно ставляться до інших, але не можуть повною мірою в цьому зізнатись, бо близькість – це небезпечно, вони впевнені, але не готові об'єкт своєї впевненості робити об'єктом дискусії.

Узагальнюючи сказане, можемо стверджувати, що для когнітивного компонента гендерної ідентичності хлопчиків 7-8 років з неповних сімей характерний достатній ступінь відповідності власній чоловічості завдяки інфляції й ідеалізації чоловічого, десеміотизації і мінімізації жіночого та встановленню лабільної межі між ними у власному гендерному концепті.

З метою дослідження *поведінкової складової* гендерної ідентичності хлопчиків молодшого шкільного віку ми реєстрували збіги між концептами

«чоловічого» і «жіночого» та реальною поведінкою респондентів 7-8 років, зафіксованою експертами. Внаслідок такої процедури нами були отримані коефіцієнти відповідності гендерних практик гендерному концепту, які для контрольної групи досліджуваних мають середні значення $k_{гпч}=0,269$ ($\sigma=0,149$) і $k_{гпж}=0,250$ ($\sigma=0,155$), а для експериментальної – $k_{гпч}=0,378$ ($\sigma=0,156$) і $k_{гпж}=0,252$ ($\sigma=0,170$). Оцінка відмінностей між вибірками хлопчиків 7-8 років із повних і неповних сімей за рівнем відповідності спостережуваної поведінки респондента його гендерному концепту за допомогою U-критерія Манна-Уїтні дозволила встановити, що, на думку експертів, хлопчики із неповних сімей поведінково більшою мірою відповідають власним гендерним уявленням про «чоловіче», ніж хлопчики із повних сімей ($U_{емпкгпч}=399,5$ при $p<0,01$). У той же час, за рівнем відповідності спостережуваної поведінки гендерним уявленням про «жіноче» у гендерних концептах хлопчиків із повних і неповних сімей статистично значущої різниці не виявлено ($U_{емпкгпж}=745$). Такі результати можуть бути інтерпретовані як індикатор більш вираженої потреби хлопчиків із неповних сімей означуватись у поведінці відповідно до того, «як це робить чоловік», ніж це характерно для хлопчиків із повних сімей. Ці дані, у свою чергу, узгоджуються із викладеними вище висновками про втечу від жіночого й інфляцію чоловічого у структурі гендерного концепту, та можуть вказувати на компенсаторну поведінку по відношенню до переживання власної чоловічності, характерну для хлопчиків 7-8 років із неповних сімей. Для них більшою мірою суттєво проявляти її зовнішньо, ймовірно тому, що це дозволяє повніше переживати її дійсність. Перевірка залежності значення гендерної ідентичності на поведінковому рівні від чинника відсутності батька за допомогою точкового бісеріального коефіцієнта кореляції r_{bp} показала, що існує виражений лінійний зв'язок між вихованням у неповній сім'ї та рівнем поведінкової відповідності власному концепту «чоловіче» ($r_{bp}=0,332$, при $p<0,01$). Залежності між чинником відсутності батька та поведінковою відповідністю власній жіночності не виявлено ($r_{bp}=0,007$).

Із зазначеного випливає, що для поведінкового компонента гендерної ідентичності хлопчиків 7-8 років з неповних сімей характерне досягнення тотожності через посилене демонстрування власної чоловічності в індивідуальних гендерних практиках.

Дослідження *глибинної складової* гендерної ідентичності хлопчиків спиралось на формальний аналіз серії психомалюнків «Я», «Чоловік» і «Жінка» за допомогою розробленого бланка (див. додаток Е). Так, за результатами аналізу пари малюнків «Я» – «Чоловік» із переведенням у бали ми виявили, що хлопчики із повних сімей у середньому застосовують $n_{гч}=12,6$ ($\sigma=5,051$) графічних збігів на позначення глибинної ідентифікації з образом Чоловіка, а хлопчики з неповних сімей – $n_{гч}=15,7$ ($\sigma=5,011$), що, за U-критерієм Манна-Уїтні, виражає статистично значущу відмінність на рівні статистичної довіри $p<0,01$ ($U_{емпгч}=464$). За результатами аналізу пари малюнків «Я» – «Жінка» було виявлено, що хлопчики із повних сімей у середньому застосовують $n_{гж}=10,28$ ($\sigma=5,183$) графічних збігів на позначення глибинної ідентифікації з образом Жінки, в той час як хлопчики з неповних – $n_{гж}=12,6$ ($\sigma=5,157$). Оцінка відмінності у кількості графічних збігів, характерних для хлопчиків із повних і неповних сімей, за U-критерієм Манна-Уїтні також показала, що хлопчики із неповних сімей використовують достовірно більше ідентифікаційних елементів у парі малюнків «Я» – «Жінка», ніж хлопчики із повних ($U_{емпгж}=481,5$ при $p<0,01$). Зазначені особливості гендерного образу хлопчиків з неповних сімей ми можемо інтерпретувати як глибинне прагнення респондентів до встановлення ідентифікації із власними гендерними об'єктами, дещо сильнішу потребу в тотожності, яка знайшла свою символічну реалізацію в ході малювання.

З метою якісного порівняння глибинної семантики психомалюнків «Чоловік» і «Жінка», виконаних респондентами контрольної та експериментальної груп вибірки, нами було відзначено використання кольорів досліджуваними з повних і неповних сімей. Так, у таблиці 2.8 подано частоти

використання хлопчиками кожного з 8-и кольорів у психомалюнку «Чоловік», а також вказано, яка кількість малюнків позбавлена забарвлення.

Зіставлення частот використання кольорів у психомалюнках «Чоловік», виконаних респондентами контрольної та експериментальної групи, за допомогою ϕ^* -критерія кутового перетворення Фішера дозволило оцінити достовірність встановлених відмінностей. Так, хлопчики 7-8 років з неповних сімей достовірно частіше виконують малюнки Чоловіка, позбавлені кольору ($\phi^*_{\text{емп}}=2,22$, $p<0,012$). Якщо колір, за висновками П. Яньшина, завжди несе в собі емоційний зміст [233], що підтверджено і досвідом його використання в арт-терапії, то його відсутність можна тлумачити як позбавлення емоційної прив'язаності до змальовуваного об'єкта. За даними Г. Фьорса, це можна пов'язати також і з наявністю пригнічених емоцій у відношенні до зображуваного об'єкта [203]. Тобто серед хлопчиків з неповних сімей глибинне відсторонення від образу Чоловіка зустрічається частіше, ніж серед хлопчиків з повних.

Таблиця 2.8

**Частота використання кольору хлопчиками 7-8 років
у психомалюнку «Чоловік»**

	Червоний	Жовтий	Синій	Зелений	Сірий	Чорний	Коричневий	Фіолетовий	Відсутність забарвлення
Хлопчики з повних сімей, %	48	18	40	44	16	42	46	6	8
Хлопчики з неповних сімей, %	33,3	40	33,3	16,7	30	26,7	46,7	6,7	26,7
Різниця, %	14,7	22	6,7	27,3	14	15,3	0,7	0,7	18,7

Окрім того, у малюнках хлопчиків 7-8 років з неповних сімей достовірно рідше зустрічаємо зелений колір, ніж у малюнках хлопчиків з повних

($\varphi^*_{\text{емп}}=2,64$, $p<0,003$), але частіше – жовтий ($\varphi^*_{\text{емп}}=2,13$, $p<0,017$). Зелений колір, за М. Люшером, має конотації напруження, влади [130]. За Л. Собчик, вибір зеленого пов'язаний із ресурсом захисту, оборони [186]. Відповідно до інтерпретаційних схем Колірного тесту ставлень, зелений колір виражає ставлення до особи як до домінантної, опікуючої [230], черствої, самотійної [128]. Жовтий же колір має конотації свободи, безвідповідальності, енергійності, відкритості, напруженості, емоційній залученості, комунікабельності [128; 130; 186; 230]. Якщо зважити на те, що зелений колір є поєднанням жовтого та синього, тобто стосується врівноваження «жовтої» розгальмованої активності «синьою» виваженістю, що архетипно виражає жіноче, то можемо припустити, що образу Чоловіка, змальованому хлопчиками 7-8 років з неповних сімей, часто бракує саме цього синього компонента (спокійності, справедливості, високої моральності тощо), у зв'язку з цим він є більш інфантильним, ніж зрілим. Це може бути пояснене в аспекті індивідуального гендерного досвіду даних респондентів, де відсутність батька в сім'ї була розцінена як несправедлива, безвідповідальна, та разом з тим – сповнена його свободи, енергійності та активності поза сім'єю. Окрім того, зазначена особливість може бути пояснена тим, що в умовах виховання без батька прототипом для образу Чоловіка стає не зрілий, дорослий мужчина, а більш юні особи: старші брати, однокласники, телегерої.

У таблиці 2.9 представлено частоти використання кольору у психомалюнку «Жінка», виконаного респондентами контрольної та експериментальної груп вибірки.

Таблиця 2.9

**Частота використання кольору хлопчиками 7-8 років
у психомалюнку «Жінка»**

	Червоний	Жовтий	Синій	Зелений	Сірий	Чорний	Коричневий	Фіолетовий	Відсутність забарвлення
Хлопчики з повних сімей, %	42	44	32	34	24	32	30	10	8
Хлопчики з неповних сімей, %	50	36,7	23,3	16,7	23,3	3,3	13,3	10	26,7
Різниця, %	8	7,3	8,7	17,3	0,7	28,7	16,7	0	18,7

Обчислення достовірності встановлених відмінностей за допомогою ϕ^* -критерія кутового перетворення Фішера показало, що хлопчики з неповних сімей достовірно частіше змальовують Жінку без забарвлення, ніж хлопчики з повних ($\phi^*_{\text{емп}}=2,22$, $p<0,012$), тобто їм частіше притаманне і емоційне відсторонення від жіночого теж.

У частоті використання кольору респондентами контрольної та експериментальної групи в психомалюнку «Жінка» також є відмінності. Так, хлопчики 7-8 років з неповних сімей достовірно рідше змальовують образ Жінки чорним ($\phi^*_{\text{емп}}=3,65$, $p<0,001$), коричневим ($\phi^*_{\text{емп}}=1,78$, $p<0,05$) та зеленим ($\phi^*_{\text{емп}}=1,74$, $p<0,05$). Чорний, за психологією кольору, виражає негативізм, протест проти авторитету [186], заперечення, витіснення впливів подразників [130], відторгнення, страх [10; 230], застій, захист від даного об'єкта [98], непривабливість, мовчазність, впертість, замкненість, ворожість, незалежність [128]. Коричнєве забарвлення свідчить про ставлення до об'єкта як до слабкого, залежного [230], поступливого, задрісного, спокійного, сумлінного, розслабленого [128], такого, що викликає тривогу, сповненого потенціалу до дії, проте пасивного [230]. Варіанти тлумачення зеленого кольору були викладені вище.

Якщо об'єднати вказані особливості колірної наповнення психомалюнків «Жінка», виконаних хлопчиками з неповних сімей, можна запропонувати таке

їх тлумачення. Відповідно до теоретико-методологічної позиції, яку ми сповідуємо, гендер складають репрезентації обох статей, оскільки стать переживається, мислиться, здійснюється лише у відношенні до іншої статі, можливо навіть на протигагу їй. У віці 7-8 років у ході нормального гендерного розвитку хлопчика відбувається знецінення жіночої компоненти, втеча від реального жіночого у хлопчачі компанії задля посилення переживання власної чоловічності. Як бачимо, на глибинному рівні це може бути втіленим через відторгнення глибинного образу Жінки, власної Аніми, в термінах К.Г. Юнга [267], про що свідчить часте використання чорного, коричневого кольорів, а також – відсутність усілякого забарвлення. Примітно, що для хлопчиків з неповних сімей така тактика досягнення гендерної ідентичності на глибинному рівні не характерна. Жіноче значно рідше відторгається ними як ад'єкт (в розумінні Ю. Крістевої [257]), дещо огидне і неприємне.

Завдяки реєстрації графічних збігів між психомалюнками ми мали можливість розрахувати відповідність Я-образу образам чоловіка і жінки у вигляді коефіцієнтів $k_{гч}$ і $k_{гж}$. Їхні значення для респондентів контрольної групи вибірки в середньому становлять $k_{гч}=0,564$ ($\sigma=0,106$) і $k_{гж}=0,436$ ($\sigma=0,106$), для респондентів експериментальної – $k_{гч}=0,575$ ($\sigma=0,09$) і $k_{гж}=0,425$ ($\sigma=0,09$) відповідно. Математичний аналіз відмінностей між вибірками хлопчиків з повних і неповних сімей за рівнем відповідності Я-образу образу чоловіка із застосуванням U-критерія Манна-Уїтні не виявив статистично значущої різниці у розташуванні ознаки ($U_{емпкгч}=692$). За результатами оцінки відмінності у рівні відповідності Я-образу хлопчика його образу «Жінки» ми також можемо стверджувати про відсутність статистично значущої різниці між вибірками контрольної та експериментальної групи ($U_{емпкгж}=692$). Такий результат схилив нас до припущення про незалежність гендерної ідентичності глибинного рівня у хлопчиків 7-8 років від чинника відсутності батька. Перевірка зазначеного припущення за допомогою точкового бісеріального коефіцієнта кореляції показала, що його значення стосовно відповідності образу Я образу Чоловіка

становить $r_{pb}=0,05$, а образу Жінки – $r_{bp}=-0,05$, що вказує на відсутність статистично значущого зв'язку між ознаками.

У зв'язку зі сказаним, можемо зробити висновок, що для глибинного рівня гендерної ідентичності хлопчиків 7-8 років з неповних сімей характерним є встановлення глибинної тотожності з гендерним образом завдяки посиленню ідентифікаційних зв'язків із ним на противагу відторгненню жіночності.

В узагальненому вигляді усі встановлені нами залежності показників гендерної ідентичності хлопчиків 7-8 років від чинника відсутності батька можна представити у вигляді кореляційної матриці, побудованої за значеннями точкового бісеріального коефіцієнта кореляції (таблиця 2.10).

За даними таблиці 2.10, хлопчики із неповних сімей, порівняно з хлопчиками з повних, мають достовірно нижчу відповідність Я-концепта своєму концепту «жіночого», яскравіше проявляють свою чоловічність у поведінці та мають дещо гнучкіші гендерні межі.

Таблиця 2.10

**Матриця кореляцій між коефіцієнтами гендерної ідентичності
хлопчиків 7-8 років та чинником відсутності батька**

Коефіцієнт	Когнітивний компонент		Поведінковий компонент		Глибинний компонент		Лабільність гендерних меж
	Чинник	$k_{ч}$	$k_{ж}$	$k_{гпч}$	$k_{гпж}$	$k_{гч}$	
Відсутність батька	0,038	-0,378**	0,332**	0,007	0,055	-0,055	0,243*

Примітки: ** – кореляція є значущою на рівні $p<0,01$; * – кореляція є значущою на рівні $p<0,05$.

З метою виявлення *структурних особливостей* гендерної ідентичності хлопчиків молодшого шкільного віку з неповних сімей, у порівнянні з хлопчиками із повних, нами було обчислено взаємозв'язки між показниками гендерної ідентичності різних рівнів (див. додатки Є і Ж) за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена в контрольній та експериментальній

групах вибірки окремо. Для зручності опрацювання залежностей між такою кількістю показників нами було побудовано відповідні матриці інтеркореляцій (див. таблиці 2.11 і 2.12).

Таблиця 2.11

**Матриця інтеркореляцій за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена
у групі хлопчиків 7-8 років із повної сім'ї**

	$k_{ч}$	$k_{ж}$	$k_{гпч}$	$k_{гпж}$	$k_{гч}$	$k_{гж}$	$k_{сн}$
$k_{ч}$	1,000	0,351*	0,018	-0,291*	-0,092	0,092	0,265
$k_{ж}$	0,351*	1,000	0,041	-0,189	0,074	-0,074	0,177
$k_{гпч}$	0,018	0,041	1,000	0,486**	0,020	-0,020	0,116
$k_{гпж}$	-0,291*	-0,189	0,486**	1,000	0,286*	-0,286*	0,273
$k_{гч}$	-0,092	0,074	0,020	0,286*	1,000	-1,000**	0,087
$k_{гж}$	0,092	-0,074	-0,020	-0,286*	-1,000**	1,000	-0,087
$k_{сн}$	0,265	0,177	0,116	0,273	0,087	-0,087	1,000

Умовні позначення: $k_{ч}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «чоловіче»; $k_{ж}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «жіноче»; $k_{гпч}$ – коефіцієнт відповідності Я-практик концепту «чоловіче»; $k_{гпж}$ – коефіцієнт відповідності Я-практик концепту «жіноче»; $k_{гч}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Чоловіка; $k_{гж}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Жінки; $k_{сн}$ – коефіцієнт лабільності-ригідності гендерних меж; ** - кореляція є значущою на рівні $p < 0,01$; * - кореляція є значущою на рівні $p < 0,05$.

Згідно зі значеннями кореляцій, викладеними у таблиці 2.11, для хлопчиків 7-8 років, які виховуються в повній сім'ї, характерними є:

- пряма помірна залежність між рівнем відповідності концепту «чоловіче» та рівнем відповідності концепту «жіноче», що, у свою чергу, має помірну обернену залежність із проявом індивідуального «жіночого» у поведінці. Тобто, чим більше респондент свідомо упевнений у своїй чоловічності, тим більше він приймає свою жіночність та тим менше проявляє останню;

- пряма виражена залежність між рівнем поведінкової відповідності концепту «чоловіче» і рівнем поведінкової відповідності концепту «жіноче».

Тобто чим більше хлопчик здійснює стать у поведінці, тим більше він видається відповідним своїм уявленням про чоловічність та жіночність;

- пряма помірна залежність між рівнем поведінкової відповідності концепту «жіноче» та рівнем відповідності глибинному образу Чоловіка, що водночас має обернену помірну залежність із рівнем відповідності глибинному образу Жінки. Тобто поведінкове здійснення того, що марковане хлопчиком як «жіноче», пов'язане із його гармонійною гендерною тотожністю на глибинному рівні.

Як бачимо, між усвідомлюваним та неусвідомлюваним у гендерній ідентичності хлопчика 7-8 років, що виховується в повній сім'ї, є певний розрив, пов'язаний з тим, що в нього ще не розвинена рефлексія. Те, що складає його гендерний концепт, нічого не говорить про стан взаємодії його глибинних об'єктів, хоча саме вони більшою мірою детермінують його поведінку.

Разом з тим ці результати дозволяють зробити додаткові висновки: за даними дослідження когнітивного, поведінкового або глибинного компонента гендерної ідентичності хлопчика молодшого шкільного віку окремо неможливо зробити валідного діагностичного висновку про усю її структуру. Особливо суттєвим це є по відношенню до методів опитування та методу експертних оцінок, які показали неочікувані результати щодо залежності показників.

Розглянемо особливості гендерної ідентичності хлопчиків 7-8 років із неповних сімей на основі інтеркореляцій між окремими показниками тотожності різних рівнів за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена (див. таблицю 2.12).

Таблиця 2.12

**Матриця інтеркореляцій за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена
у групі хлопчиків 7-8 років із неповної сім'ї**

	$k_{\text{ч}}$	$k_{\text{ж}}$	$k_{\text{гпч}}$	$k_{\text{гпж}}$	$k_{\text{гч}}$	$k_{\text{гж}}$	$k_{\text{сн}}$
$k_{\text{ч}}$	1,000	0,334	-0,055	-0,139	-0,241	0,241	-0,156
$k_{\text{ж}}$	0,334	1,000	-0,072	0,201	0,146	-0,146	0,493**
$k_{\text{гпч}}$	-0,055	-0,072	1,000	0,632**	0,149	-0,149	-0,162
$k_{\text{гпж}}$	-0,139	0,201	0,632**	1,000	-0,026	0,026	0,235

$k_{гч}$	-0,241	0,146	0,149	-0,026	1,000	-1,000**	0,253
$k_{гж}$	0,241	-0,146	-0,149	0,026	-1,000**	1,000	-0,253
$k_{сн}$	-0,156	0,493**	-0,162	0,235	0,253	-0,253	1,000

Умовні позначення: $k_{ч}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «чоловіче»; $k_{ж}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «жіноче»; $k_{гч}$ – коефіцієнт відповідності Я-практик концепту «чоловіче»; $k_{гж}$ – коефіцієнт відповідності Я-практик концепту «жіноче»; $k_{гч}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Чоловіка; $k_{гж}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Жінки; $k_{сн}$ – коефіцієнт лабільності-ригідності гендерних меж; ** - кореляція є значущою на рівні $p < 0,01$; * - кореляція є значущою на рівні $p < 0,05$.

Відповідно до викладеної матриці інтеркореляцій, для хлопчиків 7-8 років, які виховуються в неповній сім'ї, характерними є:

- пряма виражена залежність між рівнем відповідності Я-концепту концепту «жіноче» та рівнем лабільності гендерних меж. Тобто чим більше хлопчик приймає в собі те, що марковане як «жіноче», тим гнучкіші межі встановлено між чоловічого і жіночою компонентою в його гендері;

- пряма виражена залежність між рівнем поведінкової відповідності концепту «чоловіче» і рівнем поведінкової відповідності концепту «жіноче». Тобто чим більше хлопчик здійснює стать у поведінці, тим більше він видається відповідним своїм уявленням про чоловічність та жіночність.

Як бачимо, гендерна ідентичність хлопчика з неповної сім'ї є фрагментованою: її когнітивний, поведінковий та глибинний компоненти не пов'язані між собою. Усвідомлення власної чоловічності не корелює з її проявами, а останні не виражають глибинного прийняття образу Чоловіка.

2.3 Обробка та порівняльний аналіз результатів дослідження гендерної ідентичності хлопців 13-14 років із повних та неповних сімей

Задля визначення особливостей гендерної ідентичності хлопців 13-14 років із неповних сімей нами було проведено описовий та порівняльний аналіз отриманих даних у вибірках контрольної та експериментальної груп для кожного рівня відношень гендеру до Самості: когнітивного, поведінкового, глибинного.

Унаслідок дослідження *когнітивної складової* гендерної ідентичності хлопців-підлітків ми визначили розробленість гендерних концептів респондентів та їхніх Я-концептів, а також встановили коефіцієнти відповідності між ними. Окрім того, на основі кількості обраних статевонезалежних рис і якостей з опитувальника BSRI нами було обраховано коефіцієнт лабільності-ригідності гендерних меж піддослідних. Результати проведеного описового аналізу емпіричних даних викладено в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Міри центральної тенденції емпіричної сукупності даних гендерного концепту і Я-концепту для вибірки хлопців 13-14 років

Показник	Хлопчики з повних сімей			Хлопчики з неповних сімей		
	середнє арифметичне	мода	медіана	середнє арифметичне	мода	медіана
Кількість якостей у концепті «чоловіче», $n_{ч}$	35,02	34	34,5	39,67	53	41,5
Кількість якостей у концепті «жіноче», $n_{ж}$	33,52	33	36,5	38,3	27	39,5
Кількість якостей у концепті «Я», $n_{я}$	29,72	23	31	34,1	23	33,5

Зважаючи на викладені міри центральної тенденції, а також на результати порівняльного дослідження когнітивних складових гендерної ідентичності особистості хлопчиків 7-8 років із повних і неповних сімей, ми знову висунули припущення, що за показником $n_{ч}$ респонденти експериментальної групи мають вищі значення. Застосування U-критерію Манна-Уїтні дозволило нам підтвердити цю гіпотезу: «чоловіче» у гендерному концепті хлопчика-підлітка з неповної сім'ї є більш розробленим у порівнянні із хлопцями з повної сім'ї ($U_{емпч}=548,5$ для рівня статистичної довіри $p<0,05$). Разом з тим за рівнем

розробленості концепту «жіноче» між респондентами експериментальної та контрольної вибірки підліткового віку статистично значущої різниці не виявлено ($U_{\text{емпж}}=602,5$). Різниці в розташуванні ознаки розробленості Я-концепту між респондентами з повних і неповних сімей також не встановлено ($U_{\text{емпЯ}}=603$). Можемо припустити, що проблема інфляції чоловічого в гендерному концепті хлопців експериментальної групи вибірки ще є актуальною, в той час як проблема мінімізації, десеміотизації жіночого в підлітковому віці відступає.

Внаслідок підрахунку збігів між компонентами гендерних концептів та Я-концептами досліджуваних нами були отримані коефіцієнти відповідності між ними. У контрольній групі вибірки середні значення цих коефіцієнтів склали $k_{\text{ч}}=0,585$ ($\sigma=0,201$) і $k_{\text{ж}}=0,465$ ($\sigma=0,215$), у експериментальній групі – $k_{\text{ч}}=0,625$ ($\sigma=0,185$) і $k_{\text{ж}}=0,540$ ($\sigma=0,188$) відповідно. Порівняльний аналіз рівнів значень вказаних коефіцієнтів за допомогою U-критерія Манна-Уїтні засвідчив відсутність статистично значущої різниці в розташуванні ознаки між вибірками хлопців з повної і з неповної сім'ї ($U_{\text{емпкч}}=672,5$; $U_{\text{емпкж}}=605$). Це схилило нас до припущення, що чинник відсутності батька не має впливу на переживання відповідності Самості хлопців-підлітків їхньому гендеру в когнітивному вимірі психіки. Перевірка даної гіпотези із використанням точкового бісеріального коефіцієнта кореляції Пірсона r_{bp} показала, що його значення стосовно відповідності Я-концепту концепту «чоловіче» становить $r_{\text{bpкч}}=0,101$, що вказує на відсутність статистично значущого зв'язку між ознаками. Розрахунок точкового бісеріального коефіцієнта кореляції між показником відповідності концепту жіноче та чинником відсутності батька також підтвердив відсутність достовірного зв'язку ($r_{\text{bpкж}}=0,177$). Це можна вважати підтвердженням висунутої вище гіпотези про те, що для хлопчика-підлітка з неповної сім'ї підтримка гендерної ідентичності через десеміотизацію жіночого втрачає актуальність, однак для нього усе ще характерне деяке роздування чоловічої компоненти в гендерному концепті, яке уможливорює ідентичність відносно неї.

Зважаючи на те, що між кількісними показниками когнітивної складової гендерної ідентичності респондентів контрольної та експериментальної групи вибірки немає статистично значущих відмінностей, нами було здійснено порівняльний аналіз змістових характеристик їхніх Я-концептів та гендерних концептів.

Підрахунок частот маркування респондентами тих чи інших рис і якостей опитувальника С. Бем як «чоловічих» дозволило нам виявити середньогрупові профілі чоловічності в контрольній та експериментальній групах. Так, у гендерному концепті хлопців 13-14 років з повних сімей мінімальний поріг групової узгодженості в 75% подолали 11 «чоловічих» якостей: чоловічний (92%), сильний (92%), успішний (90%), любить позмагатись (88%), впевнений у собі (86%), приязний (86%), готовий ризикнути (82%), надійний (80%), має власну позицію (78%), сильний як особистість (76%), легко приймає рішення (76%). У групі хлопців з неповних сімей концепт «чоловіче» із допустимим рівнем узгодженості складають 24 риси: успішний (96,7%), сильний (90%), готовий ризикнути (90%), чоловічний (86,7%), впевнений у собі (86,7%), сильний як особистість (86,7%), здібний до лідерства (86,7%), має власну позицію (86,7%), любить позмагатись (86,7%), здатний допомогти (80%), незалежний (80%), відданий (80%), чуйний (80%), самостійний (80%), приязний (80%), спортивний (76,7%), відстоює власні переконання (76,7%), легко приймає рішення (76,7%), щирий (76,7%), серйозний (76,7%), агресивний (76,7%), виступає лідером (76,7%), легко пристосовується (76,7%), спокійний (76,7%). Можемо констатувати, що хлопчикам-підліткам з неповних сімей, як і молодшим школярам, характерна ідеалізація «чоловічого», що тим більше актуально в ситуації неанонімного психологічного опитування, де існує ілюзія, ніби потрібно доводити власну компетентність у питаннях чоловічого. У той же час очевидно є і нереальність цього концепту: чоловік постає в ньому як незалежний і водночас відданий, приязний і водночас агресивний, спокійний і разом з тим готовий ризикнути, що не характерно для хлопців з повних сімей.

За результатами підрахунку частот вибору якостей опитувальника BSRI як «жіночих» нами визначено ті риси, що відображують групові уявлення респондентів контрольної та експериментальної груп вибірки про жіноче. До таких хлопці-підлітки з повних сімей віднесли 12: жіночна (94%), ніжна (88%), любить дітей (88%), тепла, сердечна (86%), турботлива (84%), уважна до потреб інших людей (80%), чуйна (80%), жаліслива (78%), приваблива (78%), життєрадісна (78%), щира (76%), спокійна (76%). Разом з тим, хлопці з неповних сімей до «жіночих» із допустимим рівнем узгодженості зараховують 19 якостей: жіночна (90%), уважна до потреб інших людей (90%), награна (90%), ревнива (90%), впевнена в собі (86,7%), сумлінна (86,7%), ніжна (86,7%), співчутлива (86,7%), жаліслива (86,7%), щира (86,7%), турботлива (86,7%), любить дітей (86,7%). Перш за все примітним є те, що для хлопців з неповних сімей якість «жіночна» втратила статус статево незалежної і обрана більшістю досліджуваних як жіноча. Цей факт може служити аргументом на підтвердження нашої тези про відхід від десеміотизації жіночого. Однак, якщо середньогруповий профіль жіночності, характерний для респондентів контрольної групи вибірки, є винятково позитивним, то респонденти експериментальної з високим рівнем узгодженості відносять до нього також риси «награна» і «ревнива». Викликає подив поєднання награності зі щирістю, ревності із уважністю до потреб інших та впевненістю, яке, втім, створює враження не стільки нереальності (як від профілю чоловічності), скільки подвійності, амбівалентності.

Підрахунок кількості рис і якостей, які респонденти визначають як статево нейтральні і статево незалежні в цілому, дозволив нам визначити коефіцієнти лабільності-ригідності гендерних меж піддослідних. У середньому для хлопців 13-14 років з повної сім'ї цей коефіцієнт має значення $k_{CH}=0,457$ ($\sigma=0,253$), для хлопців з неповної – $k_{CH}=0,551$ ($\sigma=0,266$). Зіставлення рівнів значень коефіцієнтів лабільності-ригідності гендерних меж для контрольної і експериментальної вибірок за допомогою U-критерія Манна-Уїтні засвідчило відсутність статистично значущої різниці між респондентами з повних і з

неповних сімей ($U_{\text{емпкн}}=590,5$). Використання точкового бісеріального коефіцієнта кореляції Пірсона дозволило нам підтвердити, що між рівнем гнучкості гендерних меж хлопців-підлітків та чинником відсутності батька немає статистично значущого зв'язку ($r_{\text{бпкн}}=0,176$). Однак якісний аналіз сукупностей рис, що їх досліджувані маркують як статевонейтральні чи статевонезалежні, показує, що існує змістова відмінність між ними для хлопців 13-14 років з повних і з неповних сімей.

Внаслідок обчислення частот вибору респондентами контрольної та експериментальної груп вибірки тих чи інших якостей як статевонейтральних ми виявили, що жодна із запропонованих рис не була обрана достатньою кількістю досліджуваних (понад 75%) для встановлення внутрішньогрупових узгоджених уявлень. У зв'язку із зазначеним нами було проведено процедуру ранжування характеристик опитувальника BSRI відповідно до частот їх маркування як непригаманних ні чоловікам, ні жінкам. Статевонейтральні якості найвищих середньогрупових рангів із гендерних концептів хлопців-підлітків контрольної групи вибірки подано у таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

**Статевонейтральні якості найвищих середньогрупових рангів
у гендерному концепті хлопців 13-14 років із повних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	хлопці з повних сімей	хлопці з неповних сімей
Зарозумілий	1	8,5
Безсистемний	2	2,5
Прагне втішити	4	8,5
Тактовний	4	8,5
Схильний до аналізу	4	8,5
Похмурий	7	50,5
Невмілий	7	2,5
Безпосередній	7	2,5
Наполегливий	9	33,5

Як бачимо із результатів процедури ранжування, викладених в таблиці 2.14, хлопчики з неповних сімей істотно рідше маркують якості «похмурий» (7 проти 50) та «наполегливий» (9 проти 33,5) як статевонезалежні. У їхній

психічній реальності бути похмурим та докладати зусиль – також означає виражати стать.

Розгляд статевонейтральних якостей найвищих рангів, що характеризують гендерні концепти хлопців-підлітків з неповних сімей (таблиця 2.15), дозволяє зробити висновок про відмінності групових уявлень респондентів контрольної та експериментальної групи в питанні трьох якостей: солодкомовний (2,5 проти 25), не використовує лайливих слів (8,5 проти 25), легко приймає рішення (8,5 проти 30,5). На відміну від хлопців з повних сімей, хлопці з неповних вважають, що ці риси не притаманні ні жінкам, ні чоловікам у цілому. Вони радше, на думку респондентів експериментальної групи, є артефактами індивідуальності.

Таблиця 2.15

**Статевонейтральні якості найвищих середньогрупових рангів
у гендерному концепті хлопців 13-14 років з неповних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	хлопці з неповних сімей	хлопці з повних сімей
Безсистемний	2,5	2
Невмілий	2,5	7
Безпосередній	2,5	7
Солодкомовний	2,5	25
Зарозумілий	8,5	1
Прагне втішити	8,5	4
Тактовний	8,5	4
Схильний до аналізу	8,5	4
Владний	8,5	13
Не використовує лайливих слів	8,5	25
Потайний	8,5	13
Легко приймає рішення	8,5	30,5

Сума виборів риси як статевонейтральної або ж як однаковою мірою притаманної і чоловікам, і жінкам, дозволила нам встановити частоту її маркування як статево незалежної. У зв'язку з тим, що погляди респондентів контрольної та експериментальної групи є неоднорідними і не досягають мінімального порогу групової узгодженості в 75%, з метою порівняння «статево незалежного» у гендерних концептах хлопчиків-підлітків із повних і

неповних сімей нами було проведено процедуру ранжування. Так, у таблиці 2.16 подано статевонезалежні якості найвищих середньогрупових рангів, характерні для гендерних концептів хлопців 13-14 років з повних сімей.

Таблиця 2.16

**Статевонезалежні якості найвищих середньогрупових рангів
у гендерному концепті хлопців 13-14 років з повних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	хлопці з повних сімей	хлопці з неповних сімей
Приязний	1	34,5
Успішний	2,5	10,5
Життєрадісний	2,5	1
Впевнений у собі	4,5	10,5
Поміrkований	4,5	4
Тактовний	6	34,5
Любить дітей	7	22,5
Правдивий	10	22,5
Жалісливий	10	22,5
Має власну позицію	10	10,5
Співчутливий	10	22,5
Непередбачуваний	10	34,5

На протигагу цьому в гендерних концептах хлопців-підлітків з неповних сімей статевонезалежними найчастіше були визначені такі якості:

Таблиця 2.17

**Статевонезалежні якості найвищих середньогрупових рангів
у гендерному концепті хлопців 13-14 років з неповних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	хлопці з неповних сімей	хлопці з повних сімей
Життєрадісний	1	2,5
Чуйний	2	15,5

Продовження таблиці 2.17

Поміrkований	4	4,5
Легко пристосовується	4	15,5
Самостійний	4	36
Успішний	10,5	2,5
Впевнений у собі	10,5	4,5
Має власну позицію	10,5	10

Відстоює власні переконання	10,5	42
Ревнивий	10,5	36
Щирий	10,5	42
Владний	10,5	49
Привабливий	10,5	36
Безпосередній	10,5	36
Безсистемний	10,5	22,5

Порівняльний аналіз встановлених рангів за таблицями 2.16 і 2.17 дозволив нам зробити висновок, що існують змістові відмінності в маркуванні «статевонезалежного» респондентами контрольної та експериментальної групи вибірки. Так, хлопці-підлітки із неповних сімей більшою мірою пов'язують приязність, тактовність і непередбачуваність із проявами статі. У той час як самостійність, щирість, ревності, владність, привабливість та безпосередність, на їхню думку, є меншою мірою залежні від статі, ніж вважають хлопці з повних сімей.

Підрахунок частот виборів респондентами тих чи інших якостей опитувальника як притаманних собі дозволив нам встановити певні середньогрупові тенденції у Я-концептах хлопців контрольної та експериментальної групи вибірки. Так, із допустимим рівнем узгодженості в 75% хлопці 13-14 років з повних сімей обирають до свого Я-концепту 6 якостей: сильний (84%), впевнений у собі (82%), співчутливий (82%), приязний (80%), спокійний (78%), щирий (76%). Я-концепти хлопців з неповних сімей мають більший ступінь узгодженості та збігаються із допустимою однастайністю у 17 характеристиках: співчутливий (96,7%), впевнений у собі (90%), спокійний (90%), приязний (83,3%), жалісливий (83,3%), життєрадісний (83,3%), щирий (80%), сумлінний (80%), теплий, сердечний (76,7%), ніжний (76,7%), відданий (76,7%), готовий ризикнути (76,7%), чуйний (76,7%), легко приймає рішення (76,7%), поступливий (76,7%), здатний допомогти (76,7%), відстоює власні переконання (76,7%). Примітно, що до викладених групових профілів не увійшла якість «чоловічний», а профілю респондентів експериментальної групи бракує характеристики «сильний», яка є ключовою для Я-концептів респондентів контрольної.

Внаслідок проведення процедури ранжування якостей із опитувальника С. Бем за частотою їх вибору в Я-концепти досліджуваних (див. таблиці 2.18 і 2.19), нам вдалося встановити деякі групові тенденції.

Таблиця 2.18

**Якості найвищих середньогрупових рангів
у концептах Я хлопців 13-14 років із повних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	хлопці з повних сімей	хлопці з неповних сімей
Сильний	1	27,5
Співчутливий	2,5	1
Впевнений у собі	2,5	2,5
Приязний	4	5
Спокійний	5	2,5
Щирий	6	7,5
Відстоює власні переконання	8	12,5
Уважний до потреб інших людей	8	18,5
Довірливий	8	23
<i>Продовження таблиці 2.18</i>		
Життєрадісний	11	5
Любить помагається	11	27,5
Чоловічний	11	33,5

Так, за даними таблиці 2.18, хлопці 13-14 років з неповних сімей істотно рідше означають себе як сильних (1 проти 27,5), чоловічних (11 проти 33,5), люблячих помагається (11 проти 33,5), ніж це роблять хлопці із повних. Зважаючи на те, що ці риси в актуальній гендерній культурі вважаються беззаперечно чоловічими, а також на те, що сама процедура неанонімного опитування сприяла тому, щоб респонденти обох груп вибірки однаковою мірою приписали їх собі, ми можемо тлумачити такий результат як прояв критичності по відношенню до власної чоловічності. Той нереальний, переоцінений концепт чоловічого, що склався в підлітка з неповної сім'ї, висуває надвисокі вимоги для встановлення тотожності з ним. Таким чином, хлопець, що виховується без батька, не розцінює себе як достатньою мірою

чоловічого в стереотипному значенні цього поняття, однак він досягає гендерної ідентичності завдяки відповідності власному індивідуальному смислу чоловічого, тим його характеристикам, які в сенсі суспільної думки можна вважати другорядними. Розглянемо якості, які найчастіше обирають до власного Я-концепту хлопці 13-14 років з неповних сімей, у таблиці 2.19.

Таблиця 2.19

**Якості найвищих середньогрупових рангів
у концептух Я хлопців 13-14 років із неповних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	хлопці з неповних сімей	хлопці з повних сімей
Співчутливий	1	2,5
Впевнений у собі	2,5	2,5
Спокійний	2,5	5
Приязний	5	4

Продовження таблиці 2.19

Життєрадісний	5	11
Жалісливий	5	19,5
Щирий	7,5	6
Сумлінний	7,5	21
Готовий ризикнути	12,5	14,5
Чуйний	12,5	14,5
Легко приймає рішення	12,5	17,5
Здатний допомогти	12,5	19,5
Відданий	12,5	23,5
Теплий, сердечний	12,5	33,5
Поступливий	12,5	33,5
Ніжний	12,5	45

За таблицею 2.19, хлопці-підлітки з неповних сімей частіше означають себе як жалісливих (5 проти 19,5), сумлінних (7,5 проти 21), ніжних (12,5 проти 45), поступливих (12,5 проти 33,5), теплих і сердечних (12,5 проти 33,5), ніж це характерно для хлопців із повних. Цей перелік складають так звані фемінінні якості, які в структурі гендерної ідентичності хлопців, за даними О. Кочаряна, сприяють адаптивності особистості [113]. Разом з тим, як нами було встановлено вище, така різниця у змістових характеристиках Я-концептів піддослідних експериментальної групи вибірки не позначається на рівні їхньої

відповідності гендерним концептам, тобто не впливає на переживання гендерної ідентичності на її когнітивному рівні.

У зв'язку із зазначеним можемо зробити висновок, що на когнітивному рівні гендерної ідентичності хлопці 13-14 років із неповних сімей досягають відповідності із власною чоловічністю завдяки інфляції чоловічого, амбівалентності жіночого та їх змістовій індивідуалізації.

Дослідження *поведінкової складової* гендерної ідентичності хлопців-підлітків спиралось на оцінку відповідності гендерних концептів піддослідних їхнім безпосереднім гендерним практикам – способам поведінкового здійснення. Розрахунок коефіцієнтів відповідності гендерних практик допоміг встановити, що їх значення в середньому становить $k_{гпч}=0,392$ ($\sigma=0,165$), $k_{гпж}=0,341$ ($\sigma=0,176$) для контрольної групи вибірки і $k_{гпч}=0,401$ ($\sigma=0,113$), $k_{гпж}=0,370$ ($\sigma=0,109$) для експериментальної. Порівняльний аналіз вибірок за рівнем значень даних коефіцієнтів із застосуванням U-критерію Манна-Уїтні дозволив нам встановити, що, на думку експертів, між хлопцями з повних і з неповних сімей немає статистично значущої різниці в розташуванні ознаки ($U_{емпкгпч}=699$; $U_{емпкгпж}=654$). Такий висновок спонукав нас перевірити залежність величини коефіцієнтів гендерної ідентичності поведінкового рівня від чинника відсутності батька за допомогою точкового бісеріального коефіцієнта кореляції $r_{бр}$. Унаслідок проведених обрахунків ми визначили, що його значення по відношенню до коефіцієнта відповідності гендерних практик підлітка концепту «чоловіче» становить $r_{бркпч}=0,031$, а концепту «жіноче» – $r_{бркпж}=0,091$. Для кількості ступенів свободи $\nu=78$ такі значення коефіцієнта кореляції $r_{бр}$ вказують на незалежність відповідності поведінкового здійснення гендерним уявленням хлопців 13-14 років від того, в якій сім'ї вони зростають: повній чи неповній. Ці дані суперечать висновкам дослідження В. Васютинського, виконаного у 1992 році, згідно з якими «хлопчики-підлітки з неповної сім'ї більш виразно нехтують, відкидають стереотипи жіночої поведінки, але орієнтація на засвоєння чоловічих стереотипів при цьому не посилюється» [32, с. 5]. На основі цієї тези автор свого часу дійшов висновку, що у хлопців підліткового

віку з неповних сімей послаблена мотивація статеворольового самовизначення. За нашими даними, гендерні уявлення хлопців-підлітків із неповних сімей дійсно характеризуються вищим ступенем змістової індивідуалізації, вони ґрунтуються на неповторному гендерному досвіді, а не на стереотипах гендерної культури, що позначається також і на змісті їхнього Я-концепту. Однак ці досліджувані такою ж мірою здійснюють свій гендер через повсякденні гендерні практики, як це роблять хлопці з повних сімей.

Із зазначеного випливає, що поведінковий рівень гендерної ідентичності хлопців 13-14 років з неповних сімей характеризується досягненням відповідності гендерних практик індивідуальному гендерному концепту, на противагу гендерним експектаціям соціуму.

Визначення особливостей *глибинної складової* гендерної ідентичності особистості засобами аналізу серії психомалюнків «Чоловік», «Жінка» і «Я» спиралось на підрахунок кількості графічних збігів між малюнками і реєстрацію використаних кольорів. Так, нами було встановлено, що в парі малюнків «Я» – «Чоловік» респонденти 13-14 років із повних сімей використовують у середньому $n_{\text{ч}}=9,76$ графічних збігів, респонденти з неповних – $n_{\text{ч}}=8$, що, за U-критерієм Манна-Уїтні, свідчить про подібність у розташуванні ознаки ($U_{\text{емпГЧ}}=606$). В той же час між малюнками «Я» – «Жінка» нами зафіксовано в середньому $n_{\text{ж}}=6,64$ збігів для контрольної групи піддослідних та $n_{\text{ж}}=6,47$ – для експериментальної, що також вказує на підтверджену U-критерієм Манна-Уїтні подібність у рівні значень ($U_{\text{емпГЖ}}=706,5$). Ми можемо інтерпретувати це як незалежність потреби хлопчика-підлітка в ідентифікації із внутрішніми глибинними гендерними об'єктами від чинника відсутності батька.

Порівняння глибинної семантики образу Чоловіка та Жінки в малюнках респондентів контрольної та експериментальної групи вибірки спиралося на реєстрацію частоти використання кожного з 8-и кольорів. У таблиці 2.20 подано частоти використання кольору хлопцями 13-14 років у психомалюнку «Чоловік», із урахуванням кількості малюнків, позбавлених забарвлення.

Встановлення відмінностей у частоті використання кольорів респондентами контрольної та експериментальної групи вибірки спиралось на розрахунок ϕ^* -критерія кутового перетворення Фішера. Звірення його емпіричних значень із таблицею критичних показало, що в малюнках Чоловіка хлопчиків з неповних сімей достовірно частіше зустрічається сірий колір ($\phi^*_{\text{емп}}=2,23$, $p<0,05$), рідше – жовтий ($\phi^*_{\text{емп}}=2,67$, $p<0,003$) і зелений кольори ($\phi^*_{\text{емп}}=1,78$, $p<0,05$). Для визначення достовірності відмінностей у частоті використання фіолетового кольору респондентами контрольної та експериментальної групи нами було застосовано χ^2 -критерій Пірсона, оскільки емпіричне значення в 0% виступає обмеженням для обчислення ϕ^* -критерія кутового перетворення Фішера. Внаслідок проведених розрахунків нами було встановлено, що у психомалюнках «Чоловік», виконаних хлопцями-підлітками з неповних сімей достовірно частіше зустрічається фіолетовий колір, ніж у малюнках хлопців 13-14 років з повних сімей ($\chi^2_{\text{емп}}=4,49$, при $p<0,05$ для кількості ступенів свободи $v=1$).

Таблиця 2.20

**Частота використання кольору хлопцями 13-14 років
у психомалюнку «Чоловік»**

	Червоний	Жовтий	Синій	Зелений	Сірий	Чорний	Коричневий	Фіолетовий	Відсутність забарвлення
Хлопці з повних сімей, %	34	22	34	30	10	30	30	0	34
Хлопці з неповних сімей, %	30	3,3	23,3	13,3	30	23,3	30	13,3	40
Різниця, %	4	18,7	10,7	16,7	20	6,7	0	13,3	6

Звернення до психосемантики даних кольорів, встановленої М. Люшером, Л. Собчик, Г. Кларом, А. Лутошкіним, Е. Бажиним, А. Еткіндом, П. Яньшиним,

Б. Базимою, дозволило нам визначити, що на глибинному рівні образ Чоловіка функціонує в психіці хлопців-підлітків з неповних сімей частіше як слабкий, пасивний, неспроможний застосувати свою силу, відгороджений, позбавлений контактів, в'ялий, розслаблений, невпевнений, та разом з тим тривожний, подвійний, неспокійний, неширий, індивідуалістичний, ніж це характерно для гендерного образу хлопців з повних сімей. Значно рідше цей образ наділено свободою, енергійністю, бешкетуванням, інфантильністю, владою та опікуванням. Тобто, глибинний образ Чоловіка, що складається в хлопців 13-14 років з неповних сімей, частіше може мати невротичні ознаки замість ресурсного потенціалу чоловічності, ніж це характерно для хлопців з повних. Тож вони, маючи переоцінене, нереальне уявлення про чоловіче і часто позбавлені ресурсу для його досягнення, можуть переживати більші труднощі в досягненні власної гендерної ідентичності.

У таблиці 2.21 подано відсоткові долі вживання кольорів у психомалюнках «Жінка», виконаних респондентами контрольної та експериментальної групи.

Таблиця 2.21

**Частота використання кольору хлопцями 13-14 років
у психомалюнку «Жінка»**

	Червоний	Жовтий	Синій	Зелений	Сірий	Чорний	Коричневий	Фіолетовий	Відсутність забарвлення
Хлопці з повних сімей, %	46	22	36	16	4	10	18	0	40
Хлопці з неповних сімей, %	30	23,3	23,3	13,3	6,7	13,3	23,3	13,3	36,7
Різниця, %	4	1,3	12,7	2,7	2,7	3,3	5,3	13,3	3,3

Застосування ϕ^* -критерію кутового перетворення Фішера та χ^2 -критерію Пірсона щодо значень, викладених в таблиці 2.21, дозволило нам встановити, що хлопці-підлітки з неповних сімей достовірно частіше використовують фіолетовий колір у психомалюнках «Жінка», ніж це характерно для респондентів з повних сімей ($\chi^2_{\text{емп}}=4,49$ при $p<0,05$ для $v=1$). Тобто їхньому образу Жінки частіше притаманні ознаки ірраціональності, суб'єктивізму, подвійності, нещирості, поєднання чоловічого і жіночого начал та інших протилежностей, у порівнянні з хлопцями контрольної групи вибірки. Це узгоджується із викладеними вище висновками про амбівалентне ставлення до жіночого, яке ми виявили в когнітивній складовій гендеру хлопців з неповних сімей.

Оцінка відповідності Я-образу респондента його гендерним образам чоловіка і жінки за кількістю використаних графічних збігів може бути представленою у вигляді коефіцієнтів $k_{гч}$ і $k_{гж}$. Так, для хлопців-підлітків із повних сімей значення коефіцієнта відповідності глибинному образу чоловіка становить у середньому $k_{гч}=0,595$ ($\sigma=0,155$), глибинному образу жінки – $k_{гж}=0,405$ ($\sigma=0,155$). Для респондентів із неповних сімей зазначені коефіцієнти в середньому становлять $k_{гч}=0,570$ ($\sigma=0,133$) і $k_{гж}=0,430$ ($\sigma=0,133$) відповідно. Застосування U-критерію Манна-Уїтні дозволило нам встановити, що за рівнем відповідності Я-образу гендерним образам чоловіка і жінки між респондентами контрольної та експериментальної групи немає статистично значущої різниці ($U_{\text{емпкрч}}=710$; $U_{\text{емпкрж}}=710$) в розташуванні значень. Такі результати схилили нас до припущення про незалежність значень глибинного рівня гендерної ідентичності від чинника відсутності батька, що було підтверджено завдяки обчисленню точкового бісеріального коефіцієнта кореляції $r_{бр}$, який у відношенні до ідентифікації респондентів з образом Чоловіка становить $r_{бркрч}=-0,083$, а образом Жінки – $r_{бркрж}=0,083$. Порівняння емпіричних значень даних коефіцієнтів кореляції з критичними дозволило встановити відсутність статистично значущої залежності між ознаками.

Узагальнюючи сказане, можемо стверджувати, що на глибинному рівні гендерна ідентичність хлопців 13-14 років з неповних сімей характеризується узгодженістю образу Я із власними гендерними образами, однак останні характеризуються низькоресурсним чоловічим та амбівалентним жіночим компонентами.

Розраховані нами значення точкового бісеріального коефіцієнта кореляції між різними показниками гендерної ідентичності хлопців-підлітків та чинником відсутності батька, можна представити у вигляді матриці (див. таблицю 2.22). Відповідно до значень, що її складають, дійсність переживання гендерної ідентичності хлопчиком-підлітком на всіх рівнях не залежить від чинника відсутності батька. Однак, як нами було встановлено вище, воно має свої змістові особливості, що стосуються індивідуалізації гендерного концепту та невротизації гендерного образу.

Таблиця 2.22

**Матриця кореляцій між коефіцієнтами гендерної ідентичності
хлопців 13-14 років та чинником відсутності батька**

Коефіцієнт	Когнітивний компонент		Поведінковий компонент		Глибинний компонент		Лабільність гендерних меж
	Чинник	$k_{\text{ч}}$	$k_{\text{ж}}$	$k_{\text{гпч}}$	$k_{\text{гпж}}$	$k_{\text{гч}}$	
Відсутність батька	$k_{\text{ч}}$	$k_{\text{ж}}$	$k_{\text{гпч}}$	$k_{\text{гпж}}$	$k_{\text{гч}}$	$k_{\text{гж}}$	$k_{\text{сн}}$
	0,101	0,177	0,031	0,091	-0,083	0,083	0,176

Примітки: ** - кореляція є значущою на рівні $p < 0,01$; * - кореляція є значущою на рівні $p < 0,05$.

Задля встановлення структурних особливостей гендерної ідентичності хлопців 13-14 років з неповних сімей, нами було обчислено інтеркореляції між різними показниками гендерної відповідності респондентів контрольної та експериментальної групи (див. Додатки 3 і И) за допомогою непараметричного коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (див. таблиці 2.23 і 2.24).

Таблиця 2.23

Матриця інтеркореляцій за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена

у групі хлопців 13-14 років із повної сім'ї

	$k_{ч}$	$k_{ж}$	$k_{гпч}$	$k_{гпж}$	$k_{гч}$	$k_{гж}$	$k_{сн}$
$k_{ч}$	1,000	0,579**	0,446**	0,304*	0,425**	-0,425**	-0,462**
$k_{ж}$	0,579**	1,000	0,418**	0,454**	0,403**	-0,403**	-0,118
$k_{гпч}$	0,446**	0,418**	1,000	0,730**	0,145	-0,145	-0,069
$k_{гпж}$	0,304*	0,454**	0,730**	1,000	0,146	-0,146	-0,143
$k_{гч}$	0,425**	0,403**	0,145	0,146	1,000	-1,000**	-0,234
$k_{гж}$	-0,425**	-0,403**	-0,145	-0,146	-1,000**	1,000	0,234
$k_{сн}$	-0,462**	-0,118	-0,069	-0,143	-0,234	0,234	1,000

Умовні позначення: $k_{ч}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «чоловіче»; $k_{ж}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «жіноче»; $k_{гпч}$ – коефіцієнт відповідності Я-практик концепту «чоловіче»; $k_{гпж}$ – коефіцієнт відповідності Я-практик концепту «жіноче»; $k_{гч}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Чоловіка; $k_{гж}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Жінки; $k_{сн}$ – коефіцієнт лабільності-ригідності гендерних меж; ** - кореляція є значущою на рівні $p < 0,01$; * - кореляція є значущою на рівні $p < 0,05$.

Відповідно до викладеної матриці інтеркореляцій, для хлопців-підлітків, які виховуються в повній сім'ї, характерними є:

- пряма виражена залежність між рівнем відповідності концепту «чоловіче» і рівнем відповідності концепту «жіноче», рівнем поведінкової та глибинної відповідності чоловічності, прямий помірний зв'язок із рівнем поведінкового здійснення жіночності, а також обернений виражений зв'язок із відповідністю глибинному образу Жінки та рівнем лабільності гендерних меж. Тобто те, наскільки вираженим є усвідомлення підлітком із повної сім'ї своєї відповідності власній чоловічності, вказує на те, яким є його прийняття власної жіночності, наскільки яскраво він здійснює їх у поведінці, наскільки сильно ідентифікує себе із глибинним образом Чоловіка, та пов'язане із ригідністю його гендерних меж;

- прямий виражений зв'язок між рівнем відповідності концепту «жіноче» і рівнем відповідності концепту «чоловіче», рівнем поведінкової відповідності

їм, рівнем відповідності глибинному образу Чоловіка, а також обернений – з рівнем відповідності глибинному образу Жінки. Тобто те, наскільки особистість підлітка, на його думку, відповідає його уявленню про жіноче, вказує на його відповідність власній чоловічності, їхнє виразне поведінкове здійснення, глибинну ідентифікацію з Чоловіком, а не з Жінкою.

Із зазначеного випливає, що гендерна ідентичність підлітка із повної сім'ї є цілісною, узгодженою, тож може бути досліджена як така за допомогою кожного із використаних методів окремо: опитування, експертного оцінювання, психомалюнку. Результати дослідження одного з рівнів гендерної відповідності будуть валідними відносно гендерної ідентичності респондента в цілому.

Розглянемо кореляційні зв'язки між показниками гендерної ідентичності хлопців 13-14 років з неповних сімей, подані в таблиці 2.24.

Таблиця 2.24

**Матриця інтеркореляцій за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена
у групі хлопців 13-14 років із неповної сім'ї**

	$k_{ч}$	$k_{ж}$	$k_{гпч}$	$k_{гпж}$	$k_{гч}$	$k_{гж}$	$k_{сн}$
$k_{ч}$	1,000	0,606**	0,320	0,029	-0,011	0,011	-0,244
$k_{ж}$	0,606**	1,000	0,096	-0,018	0,019	-0,019	0,109
$k_{гпч}$	0,320	0,096	1,000	0,377*	0,016	-0,016	-0,299
$k_{гпж}$	0,029	-0,018	0,377*	1,000	-0,374*	0,374*	-0,027
$k_{гч}$	-0,011	0,019	0,016	-0,374*	1,000	-1,000**	0,018
$k_{гж}$	0,011	-0,019	-0,016	0,374*	-1,000**	1,000	-0,018
$k_{сн}$	-0,224	0,109	-0,299	-0,027	0,018	-0,018	1,000

Умовні позначення: $k_{ч}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «чоловіче»; $k_{ж}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «жіноче»; $k_{гпч}$ – коефіцієнт відповідності Я-практик концепту «чоловіче»; $k_{гпж}$ – коефіцієнт відповідності Я-практик концепту «жіноче»; $k_{гч}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Чоловіка; $k_{гж}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Жінки; $k_{сн}$ – коефіцієнт лабільності-ригідності гендерних меж; ** - кореляція є значущою на рівні $p < 0,01$; * - кореляція є значущою на рівні $p < 0,05$.

Згідно з представленою у таблиці 2.24 матрицею інтеркореляцій, для гендерної ідентичності хлопців-підлітків з неповної сім'ї характерними є:

- пряма виражена залежність між рівнем відповідності концепту «чоловіче» та рівнем відповідності концепту «жіноче». Тобто існує лінійний зв'язок між свідомим прийняттям власної чоловічності та власної жіночності, визнання цих характеристик у себе як у особистості;

- пряма помірна залежність між рівнем поведінкової відповідності концепту «чоловіче» та рівнем поведінкової відповідності концепту «жіноче». Тобто, поведінкове здійснення статі хлопцем 13-14 років з неповної сім'ї має прояви і його чоловічності, і його жіночності водночас;

- обернений помірний зв'язок між рівнем поведінкової відповідності концепту «жіноче» та рівнем відповідності глибинному образу Чоловіка. Тобто, реалізація власної жіночності у гендерних практиках респондента експериментальної групи може бути свідченням його глибинної ідентифікації із Жіночим. Або, іншими словами, щоб здійснюватись як чоловік, хлопцю-підлітку необхідне глибинне прийняття власної жіночності.

Узагальнюючи сказане, можемо зробити висновок, що гендерна ідентичність хлопця 13-14 років із неповної сім'ї характеризується низьким рівнем узгодженості, де фантазматичне уявлення про власну відповідність чоловічності функціонує окремо від її реального здійснення чи глибинного прийняття, а гендерні практики можуть вказувати на кризу ідентичності, але є неінформативними відносно норми.

Такий стан речей вказує на те, що дослідження окремих рівнів гендерної ідентичності респондента підліткового віку із неповної сім'ї за своїми висновками буде невалідним відносно гендерної цілісності його особистості. Отже, вона потребує комплексного вивчення або ж, у разі дефіциту часу на обстеження підлітка, має бути досліджена у своїй глибинній репрезентації.

2.4 Обробка та порівняльний аналіз результатів дослідження гендерної ідентичності юнаків 17-18 років із повних та неповних сімей

З метою визначення особливостей гендерної ідентичності юнаків 17-18 років із неповних сімей нами було проведено описовий та порівняльний аналіз отриманих емпіричних даних у вибірках контрольної та експериментальної груп для кожного рівня відношень гендеру до Самості.

Дослідження *когнітивної складової* гендерної ідентичності юнаків засобами опитувальника BSRI дозволило визначити розробленість гендерних концептів респондентів, їхніх Я-концептів та коефіцієнти відповідності між ними.

Описовий аналіз емпіричних сукупностей даних перш за все спирався на визначення мір центральної тенденції, поданих у таблиці 2.25.

Таблиця 2.25

Міри центральної тенденції емпіричної сукупності даних гендерного концепту і Я-концепту для вибірки юнаків 17-18 років

Показник	Юнаки з повних сімей			Юнаки з неповних сімей		
	середнє арифметичне	мода	медіана	середнє арифметичне	мода	медіана
Кількість якостей у концепті «чоловіче», $n_{ч}$	35,62	43	39	35,83	43	36,5
Кількість якостей у концепті «жіноче», $n_{ж}$	34,67	34	37,5	37,27	39	38
Кількість якостей у концепті «Я», $n_{я}$	33,58	28	33	32,63	35	33,5

Середні значення розробленості концептів «чоловіче», «жіноче» і «Я» схилили нас припустити, що рівень вираженості цих ознак у контрольній і експериментальній групі є подібним. Унаслідок застосування U-критерія Манна-Уїтні щодо значень показників $n_{ч}$, $n_{ж}$ і $n_{я}$ у вибірках юнаків нами було підтверджено зазначену гіпотезу: $U_{емпч}=723,5$, $U_{емпж}=749,5$, $U_{емпЯ}=718,5$. Отже, між респондентами із повних і неповних сімей немає статистично значущої різниці за розробленістю їх гендерного концепту та Я-концепту. Це схиляє нас до висновку, що в юнацькому віці гендерний концепт вихованця неповної сім'ї більше не характеризується ані інфляцією чоловічого, ані мінімізацією жіночого

та носить характер нормальності в гендерній ідентифікації як маркуванні безстатевих якостей і подій реальності в термінах статі.

Завдяки підрахунку збігів між гендерним концептом та Я-концептом досліджуваних нами було обчислено індивідуальні й середньогрупові значення коефіцієнтів гендерної ідентичності юнаків когнітивного рівня. У середньому для юнаків із повних сімей його значення становить $k_{\text{ч}}=0,663$ ($\sigma=0,199$), $k_{\text{ж}}=0,558$ ($\sigma=0,232$), для юнаків із неповних сімей – $k_{\text{ч}}=0,709$ ($\sigma=0,149$) і $k_{\text{ж}}=0,627$ ($\sigma=0,129$) відповідно. Порівняльний аналіз розташування значень коефіцієнтів відповідності Я-концепту концептам «чоловіче» і «жіноче» за допомогою U-критерію Манна-Уїтні засвідчив відсутність статистично значущої різниці між контрольною та експериментальною групами ($U_{\text{емпкж}}=637,5$; $U_{\text{емпкч}}=648$). Такі результати змусили нас припустити, що рівень значень когнітивної складової гендерної ідентичності юнаків не залежить від чинника відсутності батька. Цю гіпотезу було підтверджено завдяки обчисленню точкового бісеріального коефіцієнта кореляції $r_{\text{бр}}$. Його значення відносно ознаки самовідповідності концепту «чоловічого» становить $r_{\text{бркч}}=0,123$, а «жіночого» – $r_{\text{бркж}}=0,167$, що для кількості ступенів свободи 78 вказує на відсутність статистично значущого зв'язку. Ці дані підтверджують результати дослідження Є. Волченкової, згідно з якими рівень чоловічності юнаків з повних і неповних сімей не має статистично значущої різниці, однак взірцем, прототипом чоловічності для вихованця неповної сім'ї замість батька стає друг (48,3%), брат (17,2%), знаменитості (17,2%), літературні герої (13,8%) [38]. Ми можемо доповнити це твердження авторки ще й тим, що рівень жіночності юнаків з повних і неповних сімей також є однорідним, не залежним від чинника відсутності батька як агента становлення гендерної ідентичності.

У зв'язку із зазначеним, вважаємо за необхідне здійснити якісний аналіз концептів «чоловіче» і «жіноче», характерних для юнаків з повних і неповних сімей.

Завдяки підрахунку частот виборів респондентами 17-18 років тих чи інших рис опитувальника BSRI як «чоловічих» нами було визначено

середньогрупові профілі чоловічності, характерні для юнаків з повних і неповних сімей. Так, із допустимим рівнем внутрішньогрупової узгодженості до концепту «чоловіче» респондентів контрольної групи ввійшли 18 якостей: відстоює власні переконання (98%), чоловічний (96%), сильний (96%), впевнений у собі (96%), життєрадісний (94%), приязний (94%), надійний (90%), успішний (86%), має власну позицію (84%), готовий ризикнути (84%), сильний як особистість (82%), любить позмагатись (80%), любить дітей (80%), привабливий (78%), здібний до лідерства (76%), щирий (76%), самостійний (76%), довірливий (76%). За відповідями юнаків експериментальної групи, «чоловічими» якостями є 13: чоловічний (96,7%), впевнений у собі (96,7%), відстоює власні переконання (90%), сильний (90%), приязний (90%), легко приймає рішення (83,3%), сильний як особистість (80%), любить дітей (80%), успішний (76,7%), здібний до лідерства (76,7%), готовий ризикнути (76,7%), легко пристосовується (76,7%), любить позмагатись (76,7%). Як бачимо, юнаки із неповних сімей, на відміну від молодших школярів та підлітків, менш узгоджені у своїх виборах, однак той профіль чоловічності, який вони складають, є більш реальним, позбавленим протиріч та завищених вимог. Водночас можемо стверджувати, що змістова різниця між концептами «чоловіче» юнаків з повних і неповних сімей полягає в тому, що останні переважно не зараховують до нього риси «життєрадісний» та «надійний», які є ключовими для респондентів контрольної групи.

До концепту «жіноче» в групі юнаків з повних сімей із достатнім рівнем узгодженості ввійшла 21 якість: жаліслива (90%), життєрадісна (90%), щира (88%), уважна до потреб інших людей (88%), приваблива (86%), ніжна (86%), жіночна (84%), співчутлива (84%), чуйна (84%), тепла, сердечна (84%), турботлива (84%), любить дітей (84%), спокійна (84%), впевнена в собі (82%), успішна (82%), довірлива (80%), здатна допомогти (78%), віддана (78%), поступлива (76%), сором'язлива (76%), сумлінна (76%). На думку юнаків з неповних сімей «жіночими» є 18 якостей: впевнена в собі (96,7%), сумлінна (90%), ніжна (90%), успішна (90%), щира (90%), жіночна (83,3%), життєрадісна

(83,3%), жаліслива (83,3%), любить дітей (83,3%), співчутлива (80%), уважна до потреб інших людей (80%), чуйна (80%), приваблива (80%), тепла, сердечна (80%), турботлива (80%), поступлива (76,7%), здатна допомогти (76,7%), надійна (76,7%), приязна (76,7%). Очевидним є високий ступінь подібності даних концептів. Разом з тим концепт «жіноче», характерний для юнаків з неповних сімей, втрачає підліткову амбівалентність і є позитивно забарвленим. Так, наприклад, якість життєрадісності, яка, на їх погляд, не обов'язково притаманна чоловікам, займає чільне місце в рейтингу жіночих рис.

Підрахунок кількості рис, які юнаки 17-18 років маркують як статевонейтральні і статевонезалежні, дозволив нам визначити індивідуальні та середньогрупові значення коефіцієнтів лабільності-ригідності гендерних меж. Для юнаків із повних сімей цей коефіцієнт в середньому має значення $k_{сн}=0,564$ ($\sigma=0,211$), для юнаків із неповних – $k_{сн}=0,601$ ($\sigma=0,147$). Порівняльний аналіз зазначених коефіцієнтів у контрольній та експериментальній групах вибірки із застосуванням U-критерія Манна-Уїтні встановив, що між ними немає статистично значущої різниці ($U_{емпксн}=712$). Використання точкового бісеріального коефіцієнта кореляції $r_{бр}$ для всієї емпіричної сукупності показників $k_{сн}$ у респондентів старшої групи вибірки дозволило нам встановити, що рівень ригідності-лабільності гендерних меж особистості юнака не залежить від чинника відсутності батька ($r_{брксн}=0,095$). Тобто, і за ступенями відповідності жіночій та чоловічій компоненті, і за рівнем лабільності меж між ними, гендерні концепти юнаків з повних і з неповних сімей є подібними.

Внаслідок підрахунку частот маркування якостей, запропонованих в опитувальнику BSRI, як не притаманних ані жінкам, ані чоловікам, ми виявили, що в респондентів із повних сімей жодна з них не пододала порогу в 75%, який дозволяє робити висновки про групову узгодженість уявлень. Юнаки із неповних сімей із допустимим рівнем узгодженості обрали 3 риси статевонейтральними: безпосередність (96,7%), безсистемність (76,7%) та зарозумілість (76,7%). З метою порівняння «статевонейтрального» у гендерних концептах юнаків з повних і неповних сімей нами було проведено процедуру

ранжування якостей опитувальника С. Бем за частотою їх вибору як неприбутанних статі (див. таблиці 2.26 та 2.27).

Із таблиці 2.26 випливає, що юнак із неповної сім'ї більшою мірою схильний приписувати улесливість, похмурість і відмову від лайки проявам статі, ніж це характерно для юнака з повної сім'ї. Нагадаємо, що бути похмурим означає виражати стать і на думку підлітка з неповної сім'ї та, ймовірно, корелює з тим, що риса «життєрадісний» не увійшла до концепту «чоловіче» в юнаків експериментальної групи вибірки.

Таблиця 2.26

**Статевонейтральні якості найвищих середньогрупових рангів
у гендерному концепті юнаків 17-18 років з повних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	юнаки з повний сімей	юнаки з неповних сімей
Безпосередній	1	1
Безсистемний	2	2,5
Зарозумілий	3	2,5
Невмілий	4	4
Улесливий	5	26,5
Похмурий	6	16,5
Прагне втішити	7,5	8,5
Потайний	7,5	5
Агресивний	9,5	12
Не використовує лайливих слів	9,5	26,5

За даними таблиці 2.27, юнаки з неповної сім'ї меншою мірою приписують індивідуалізму (6 проти 21,5), схильності до аналізу (8,5 проти 17), тактовності (8,5 проти 17) й амбітності (8,5 проти 20) стосуюнок до статі, ніж це роблять юнаки із повної. Внаслідок підрахунку частоти маркування рис і якостей опитувальника С. Бем як однаково притаманних або неприбутанних і чоловікам, і жінкам, нами були отримані середньогрупові профілі «статевонезалежного» у гендерних концептах піддослідних контрольної та експериментальної групи вибірки.

Таблиця 2.27

**Статевонейтральні якості найвищих середньогрупових рангів
у гендерному концепті юнаків 17-18 років з неповних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	юнаки з неповних сімей	юнаки з повних сімей
Безпосередній	1	1
Безсистемний	2,5	2
Зарозумілий	2,5	3
Невмілий	4	4
Потайний	5	7,5
Індивідуаліст	6	21,5
Прагне втішити	8,5	7,5
Схильний до аналізу	8,5	17
Тактовний	8,5	17
Амбітний	8,5	20

Для групи юнаків із повних сімей з допустимим рівнем узгодженості «статевонезалежними» визначено 4 якості: життєрадісний (80%), успішний (78%), безпосередній (78%), ревнивий (76%), впевнений у собі (76%). Юнаками із неповних сімей найчастіше були марковані як «статевонезалежні» 19 якостей: впевнений у собі (100%), безпосередній (100%), зарозумілий (90%), любить дітей (90%), безсистемний (83,3%), життєрадісний (83,3%), незалежний (80%), індивідуаліст (80%), чуйний (80%), приязний (80%), серйозний (76,7%), довірливий (76,7%), успішний (76,7%), відданий (76,7%), потайний (76,7%), прагне втішити (76,7%), сумлінний (76,7%), легко пристосовується (76,7%), тактовний (76,7%). Це говорить про те, що, при однаковому рівні ригідності-лабільності гендерних меж, уявлення юнаків із неповних сімей є більш узгодженими, стереотипізованими, ніж уявлення юнаків із повних. Ранжування якостей опитувальника BSRI за частотою їх маркування респондентами контрольної та експериментально груп як статевонезалежних дозволило виявити деякі змістові відмінності.

Згідно з даними, викладеними в таблиці 2.28, юнаки з неповних сімей, на противагу юнакам із повних, меншою мірою визначають непередбачуваність (41,5 проти 7), ревності (23 проти 4,5), співчутливість (23 проти 7) та амбітність (23 проти 10) як якості, не пов'язані зі статтю.

Таблиця 2.28

**Статевонезалежні якості найвищих середньогрупових рангів
у гендерному концепті юнаків 17-18 років з повних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	юнаки з повний сімей	юнаки з неповний сімей
Життєрадісний	1	5,5
Безпосередній	2,5	1,5
Успішний	2,5	15
Ревнивий	4,5	23
Впевнений у собі	4,5	15
Відданий	7	15
Непередбачуваний	7	41,5
Співчутливий	7	23
Безсистемний	10	5,5
Любить дітей	10	3,5
Амбітний	10	23

У той же час, на їх погляд, незалежність, індивідуалізм та приязність менше залежать від статі, ніж це вважають респонденти контрольної групи вибірки, що засвідчено в таблиці 2.29.

Підрахунок частот вибору рис юнаками як притаманних їхній особистості дозволив нам визначити середньогрупові профілі Я-концептів, характерні для контрольної і експериментальної групи вибірки.

Таблиця 2.29

**Статевонезалежні якості найвищих середньогрупових рангів
у гендерному концепті юнаків 17-18 років з неповних сімей**

Якість	Присвоєний ранг	
	юнаки з неповних сімей	юнаки з повних сімей
Впевнений у собі	1,5	4,5
Безпосередній	1,5	2,5
Любить дітей	3,5	10
Зарозумілий	3,5	15
Життєрадісний	5,5	1
Безсистемний	5,5	10
Незалежний	8,5	25
Індивідуаліст	8,5	21
Чуйний	8,5	15
Приязний	8,5	21

До особистісних якостей юнаків із повних сімей із допустимим рівнем групової узгодженості увійшли 15: чоловічний (92%), приязний (92%), впевнений у собі (90%), співчутливий (86%), чуйний (86%), сильний (84%), надійний (84%), відстоює власні переконання (84%), спокійний (82%), довірливий (82%), життєрадісний (82%), щирий (80%), любить дітей (80%), готовий ризикнути (78%), жалісливий (78%). Юнаки із неповних сімей до свого Я-концепту віднесли 19 рис: впевнений у собі (96,7%), приязний (96,7%), співчутливий (96,7%), чоловічний (90%), щирий (83,3%), життєрадісний (83,3%), відстоює власні переконання (83,3%), сумлінний (83,3%), надійний (80%), уважний до потреб інших людей (80%), правдивий (80%), готовий ризикнути (80%), чуйний (80%), довірливий (80%), любить позмагатись (80%), теплий, сердечний (76,7%), легко приймає рішення (76,7%), жалісливий (76,7%), спокійний (76,7%). Як бачимо, між Я-концептами респондентів контрольної і експериментальної групи істотних змістових відмінностей не виявлено. Вони відображають позитивне, злагоджене, гармонійне самоствавлення юнаків, як з повних, так і з неповних сімей.

Узагальнюючи сказане, можемо зробити висновок, що когнітивний компонент гендерної ідентичності юнаків з неповних сімей не відрізняється від такого, який мають юнаки із повних, і за розробленістю гендерного концепту та концепту Я, і за рівнем відповідності між ними, що досягається завдяки відмінностям у їхній семантиці.

Дослідження *глибинної складової* гендерної ідентичності особистості засобами аналізу серії психомалюнків показало, що юнаки з повних сімей застосовують у середньому $n_{гч}=9,46$ ($\sigma=5,407$) ідентифікаційних елементів у парі малюнків «Я» – «Чоловік» і $n_{гж}=5,72$ ($\sigma=3,949$) графічних одиниць між психомалюнками «Я» – «Жінка». У той же час юнаки із неповних сімей використовують $n_{гч}=9,7$ графічних ознак ідентифікації з образом Чоловіка і $n_{гж}=4,6$ – з образом Жінки. Порівняльний аналіз кількості зареєстрованих збігів між психомалюнками юнаків контрольної та експериментальної груп вибірки за допомогою U-критерію Манна-Уїтні показав відсутність статистично значущої

різниці між ними. Як і хлопці-підлітки, юнаки із неповних сімей не відрізняються від юнаків із повних сімей у вираженості потреби до встановлення ідентифікації з глибинними об'єктами.

З метою здійснення порівняльного аналізу глибинної семантики образів Чоловіка і Жінки, притаманної респондентам контрольної та експериментальної групи вибірки, нами було обраховано частоти використання ними кожного з восьми кольорів у психомалюнках «Чоловік» та «Жінка». Відсоткові долі психомалюнків, у яких було зареєстровано вживання того чи іншого кольору, викладені у таблиці 2.30. Застосування ϕ^* -критерію кутового перетворення Фішера по відношенню до частот, відзначених у таблиці 2.30, дозволило нам встановити, що між юнаками з повних і неповних сімей немає статистично значущих відмінностей у використанні кольорів у психомалюнку «Чоловік».

Таблиця 2.30

**Частота використання кольору юнаками 17-18 років
у психомалюнку «Чоловік»**

	Червоний	Жовтий	Синій	Зелений	Сірий	Чорний	Коричневий	Фіолетовий	Відсутність забарвлення
Юнаки з повних сімей, %	18	12	30	18	24	18	16	4	36
Юнаки з неповних сімей, %	10	16,7	16,7	33,3	26,7	16,7	16,7	0	46,7
Різниця, %	8	4,7	13,3	15,3	2,7	1,3	0,7	4	10,7

Натомість, відповідно до значень ϕ^* -критерію кутового перетворення Фішера, між частотою використання кольорів у психомалюнку «Жінка» респондентами контрольної та експериментальної групи є значущі відмінності (див. таблицю 2.31).

Таблиця 2.31

**Частота використання кольору юнаками 17-18 років
у психомалюнку «Жінка»**

	Червоний	Жовтий	Синій	Зелений	Сірий	Чорний	Коричневий	Фіолетовий	Відсутність забарвлення
Юнаки з повних сімей, %	44	22	22	12	8	0	20	12	38
Юнаки з неповних сімей, %	30	13,3	10	10	26,7	0	10	13,3	53,3
Різниця, %	6	8,7	12	2	18,7	0	10	1,3	15,3

Так, нами було встановлено, що юнаки з неповних сімей достовірно частіше використовують сірий колір у психомалюнку «Жінка», ніж це характерно для юнаків із повних сімей ($\varphi^*_{емп}=2,22$, $p<0,05$), що можна тлумачити як свідчення дещо вищої слабкості, пасивності, емоційної нейтральності цієї компоненти в гендерному образі респондентів експериментальної групи вибірки. Йдеться про розв'язання амбівалентності по відношенню до образу Жінки, встановленої нами в хлопців підліткового віку.

Обчислення відношення кількості графічних збігів у конкретній парі малюнків до загальної кількості ідентифікаційних елементів між малюнками серії дозволило нам визначити коефіцієнти гендерної ідентичності глибинного рівня. Для юнаків із повних сімей їхнє значення становить $k_{гч}=0,631$ ($\sigma=0,156$) і $k_{гж}=0,369$ ($\sigma=0,156$), для юнаків із неповних сімей – $k_{гч}=0,699$ ($\sigma=0,156$) і $k_{гж}=0,301$ ($\sigma=0,156$) відповідно. Порівняльний аналіз отриманих коефіцієнтів відповідності Я-образу образу чоловіка респондентами контрольної і експериментальної групи за допомогою U-критерію Манна-Уїтні дозволив нам встановити, що юнаки із неповних сімей мають вищі значення за коефіцієнтом

$k_{гч}$, ніж юнаки із повних сімей ($U_{емпкгч}=553,5$, при $p<0,05$). У той же час за рівнем відповідності образу Я образу Жінки юнаки з неповних сімей мають достовірно нижчі значення, ніж юнаки із неповних сімей ($U_{емпкгж}=553,5$, при $p<0,05$). Застосування точкового бісеріального коефіцієнта кореляції до всієї сукупності значень $k_{гч}$ і $k_{гж}$, отриманих респондентами старшої групи вибірки показало, що існує помірний прямий лінійний зв'язок між відсутністю батька і рівнем глибинної ідентифікації із образом Чоловіка ($r_{бркгч}=0,231$ для рівня статистичної довіри $p<0,05$) та помірна обернена залежність між зростанням у неповній сім'ї та рівнем глибинною ідентифікації з образом Жінки ($r_{бркгж}=-0,231$ при $p<0,05$). Тобто, на глибинному рівні гендерній ідентичності юнаків із неповних сімей притаманна більша гендерна асиметрія, ніж це притаманно юнакам контрольної групи вибірки.

Із зазначеного випливає, що глибинній складовій гендерної ідентичності юнаків 17-18 років з неповних сімей характерне досягнення відповідності з глибинним образом чоловічності через посилення внутрішньої гендерної асиметрії.

У систематизованому вигляді зв'язок показників різних рівнів гендерної ідентичності юнаків від чинника відсутності батька за точковим бісеріальним коефіцієнтом кореляції представлено у таблиці 2.32. Відповідно до представленої кореляційної матриці, юнаки, що виховуються в неповних сім'ях, характеризуються вищим рівнем відповідності між глибинним образом Я і образом Чоловіка, ніж юнаки з повних сімей. Значення гендерної відповідності когнітивного рівня юнаків з повних та неповних сімей не мають достовірних розбіжностей.

Таблиця 2.32

Матриця кореляцій між коефіцієнтами гендерної ідентичності юнаків 17-18 років та чинником відсутності батька

Коефіцієнт	Когнітивний компонент	Глибинний компонент	Лабільність гендерних меж
------------	-----------------------	---------------------	---------------------------

Чинник	$k_{ч}$	$k_{ж}$	$k_{гч}$	$k_{гж}$	$k_{сн}$
Відсутність батька	0,123	0,176	0,231*	-0,231*	0,095

Примітки: ** - кореляція є значущою на рівні $p < 0,01$; * - кореляція є значущою на рівні $p < 0,05$.

Задля визначення структурних особливостей гендерної ідентичності юнаків 17-18 років з неповних сімей нами було обчислено інтеркореляції між різними показниками гендерної ідентичності (див. додатки I і Й) за допомогою непараметричного коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. За даними матриці інтеркореляції, поданої в таблиці 2.33, для гендерної ідентичності юнаків з повних сімей характерними є:

- прямий виражений зв'язок між рівнем відповідності концепту «чоловіче» та рівнем відповідності концепту «жіноче». Тобто, ступінь усвідомлення і визнання наявності в себе чоловічих рис пов'язаний також зі ступенем усвідомлення та визнання жіночого в собі;

- прямий виражений зв'язок між рівнем лабільності гендерних меж та ріннями відповідності концептам «чоловіче» і «жіноче». Тобто, чим гнучкіші гендерні межі має особистість піддослідного, тим більше він здатен переживати власну відповідність гендерному концепту.

Таблиця 2.33

Матриця інтеркореляцій за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена у групі юнаків 17-18 років із повної сім'ї

	$k_{ч}$	$k_{ж}$	$k_{гч}$	$k_{гж}$	$k_{сн}$
$k_{ч}$	1,000	0,407**	-0,002	0,002	0,393**
$k_{ж}$	0,407**	1,000	-0,081	0,081	0,547**
$k_{гч}$	-0,002	-0,081	1,000	-1,000**	0,001
$k_{гж}$	0,002	0,081	-1,000**	1,000	0,000
$k_{сн}$	0,393**	0,547**	0,001	0,000	1,000

Умовні позначення: $k_{ч}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «чоловіче»; $k_{ж}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «жіноче»; $k_{гч}$ –

коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Чоловіка; $k_{ГЖ}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Жінки; $k_{СН}$ – коефіцієнт лабільності-ригідності гендерних меж; ** - кореляція є значущою на рівні $p < 0,01$; * - кореляція є значущою на рівні $p < 0,05$.

У цілому, за встановленими зв'язками між показниками, ми можемо засвідчити, що гендерна ідентичність юнаків 17-18 років з повних сімей у здійсненій нами реконструкції за допомогою розрахунку коефіцієнтів відповідності постає як роз'єднана, фрагментована, з розривом між усвідомлюваним та неусвідомлюваним. Якщо у відношенні до молодшого шкільного віку такі результати тлумачились нами нерозвиненою рефлексією, фантазматичністю Я-концепту та інтроєктивним характером гендерних уявлень, то стосовно юнацького віку ми не можемо запропонувати таке пояснення. Перш за все, ми свідомі того, що гендерна ідентичність особистості та її репрезентація у вигляді сукупності коефіцієнтів, отриманих через кількісний аналіз діагностичних методик, не тотожні. Найбільш повне вивчення гендерної ідентичності можливе при індивідуальному глибинно-зорієнтованому обстеженні, де психолог може уточнити ті чи інші елементи гендерного концепту, прояснити їхні неповторні конотати, притаманні конкретній особистості, вивчити індивідуальне в глибинній семантиці гендерного образу в ході аналізу психомалюнків разом з клієнтом. Ймовірно, логіка взаємозв'язків між усвідомлюваним та неусвідомлюваним у структурі гендерної ідентичності юнака виходить за межі компетенцій обраних нами діагностичних методик. Щонайперше через те, що проведене нами дослідження не було анонімним. Однак, якщо припустити, що мотиваційна інструкція нівелювала похибку неанонімності, можемо запропонувати інше пояснення таких результатів, пов'язане з віковими особливостями гендерного розвитку. Так, гендерне самовизначення як новоутворення юнацького віку неодмінно пов'язується зі свідомою гендерною самодетермінацією, з «перемогою» свідомого над несвідомим у гендерному здійсненні особистості, її гендерних практиках. У

такому разі результати нашого дослідження тільки підтверджують набуття цієї якості обстеженими нами респондентами. Це нормальний віковий апогей втрати гендерної цілісності, покликаний занурити індивіда в її соціокультурну, професійну, матеріальну компенсацію – підтверджувати, підтримувати, роздувати, програвати власні чоловічість та жіночість зовнішньо, будучи від'єднаним від їх природних внутрішніх джерел.

Розглянемо зв'язки між показниками гендерної ідентичності в групі респондентів експериментальної групи вибірки, представлені в таблиці 2.34 у вигляді значень коефіцієнта рангової кореляції Спірмена.

Згідно з матрицею інтеркореляцій, викладеною в таблиці 2.34, гендерній ідентичності юнаків 17-18 років з неповних сімей також характерний прямий виражений зв'язок між ступенем переживання відповідності власному концепту «чоловіче» та ступенем переживання відповідності концепту «жіноче», а також – розмежування усвідомлюваних та неусвідомлюваних репрезентацій статі і Самості, пов'язане із гендерним самовизначенням.

Таблиця 2.34

**Матриця інтеркореляцій за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена
у групі юнаків 17-18 років із неповної сім'ї**

	$k_{ч}$	$k_{ж}$	$k_{гч}$	$k_{гж}$	$k_{сн}$
$k_{ч}$	1,000	0,758**	0,044	-0,044	0,290
$k_{ж}$	0,758**	1,000	0,084	-0,084	0,282
$k_{гч}$	0,044	0,084	1,000	-1,000**	-0,020
$k_{гж}$	-0,044	-0,084	-1,000**	1,000	0,020
$k_{сн}$	0,290	0,282	-0,020	0,020	1,000

Умовні позначення: $k_{ч}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «чоловіче»; $k_{ж}$ – коефіцієнт відповідності Я-концепта концепту «жіноче»; $k_{гч}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Чоловіка; $k_{гж}$ – коефіцієнт відповідності образу Я глибинному образу Жінки; $k_{сн}$ – коефіцієнт лабільності-ригідності гендерних меж; ** - кореляція є значущою на рівні $p < 0,01$; * - кореляція є значущою на рівні $p < 0,05$.

Поєднання даних висновків із викладеними вище дозволяють нам узагальнити, що гендерна ідентичність юнаків з неповних сімей характеризується низьким ступенем узгодженості між когнітивним та глибинним компонентом, що пов'язане із потребами самовизначення і є нормальним для вікового гендерного розвитку, та асиметрією гендерного образу, пов'язаною із тенденцією до глибинного відторгнення жіночого.

Висновки до другого розділу

За результатами проведеного емпіричного дослідження особливостей гендерної ідентичності хлопці різного віку, які зростають у неповній сім'ї (без батька), можемо сформулювати такі висновки:

1. На кожному з досліджених нами вікових етапів становлення гендерної ідентичності існують математично або інтерпретативно підтверджені відмінності між хлопцями з повних і неповних сімей, що свідчить про високу детермінаційну вагу чинника відсутності батька.

2. Гендерна ідентичність молодшого школяра, що зростає в неповній сім'ї має низку особливостей, пов'язаних зі специфічністю його репрезентацій статі та Самості на когнітивному, поведінковому і глибинному рівнях. На когнітивному рівні хлопчик 7-8 років досягає гендерної ідентичності через інфляцію й ідеалізацію чоловічого, десеміотизацію і мінімізацію жіночого та встановлення лабільної межі між ними у власному гендерному концепті. На поведінковому рівні гендерна ідентичність хлопчика з неповної сім'ї уможливлена вираженим демонструванням власної чоловічності в індивідуальних гендерних практиках. На глибинному рівні гендерна ідентичність хлопчика 7-8 років з неповної сім'ї підтримується через посилення

ідентифікаційних зв'язків із власним гендерним образом, на протигагу відторгненню жіночності, характерному для хлопчиків з повних сімей.

У структурі гендерної ідентичності молодшого школяра, тобто в узгодженості зазначених рівнів між собою, також є особливості. У той час, як гендерна ідентичність хлопчика молодшого шкільного віку з повної сім'ї характеризується роз'єднаністю, нелінійністю зв'язку між усвідомлюваним та неусвідомлюваним, що пов'язане із нереклексійністю цього віку, гендерна ідентичність хлопчика з неповної сім'ї є фрагментованою: її когнітивний, поведінковий та глибинний компоненти не пов'язані між собою. Усвідомлення власної чоловічності хлопчиком не корелює з її проявами, а останні не виражають ступінь глибинного прийняття образу Чоловіка.

3. Гендерна ідентичність хлопців 13-14 років з неповної сім'ї також має свої особливості, що стосуються різних рівнів її функціонування. Так, на когнітивному рівні гендерної ідентичності хлопці 13-14 років із неповних сімей досягають відповідності із власною чоловічністю через інфляцію чоловічого, амбівалентність жіночого та їх змістову індивідуалізацію. Поведінковий рівень гендерної ідентичності хлопців 13-14 років з неповних сімей характеризується досягненням достатньої відповідності гендерних практик індивідуальному гендерному концепту, що, втім, може не відповідати гендерним експектаціям соціуму. На глибинному рівні гендерна ідентичність хлопців 13-14 років з неповних сімей характеризується узгодженістю образу Я із власними гендерними образами, однак останні характеризуються низькоресурсним чоловічим та амбівалентним жіночим компонентами.

У цілому, за своїми структурними характеристиками, гендерна ідентичність хлопців 13-14 років із неповної сім'ї характеризується низьким рівнем узгодженості, де фантазматичне уявлення про власну відповідність чоловічності функціонує окремо від її реального здійснення чи глибинного прийняття, а особливості здійснюваних гендерних практик можуть вказувати на кризу гендерної ідентичності особистості, але є неінформативними відносно норми.

4. Гендерна ідентичність юнаків 17-18 років менш специфікована. Так, когнітивний компонент гендерної ідентичності юнаків з неповних сімей не відрізняється від такого, який мають юнаки із повних, і за розробленістю гендерного концепту та концепту Я, і за рівнем відповідності між ними, що досягається завдяки відмінностям у їхній семантиці. Глибинній же складовій гендерної ідентичності юнаків 17-18 років з неповних сімей характерне досягнення відповідності з глибинним образом чоловічності через посилення внутрішньої гендерної асиметрії.

В аспекті структурних характеристик гендерна ідентичність юнаків з неповних сімей характеризується низьким ступенем узгодженості між її когнітивним та глибинним компонентом, що пов'язане із нормальною для вікового гендерного розвитку потребою до гендерного самовизначення, та асиметрією гендерного образу, пов'язаною із тенденцією до глибинного відторгнення жіночого.

5. Відповідно до встановлених нами взаємозв'язків між різними рівнями функціонування гендерної ідентичності особистості хлопців з неповної сім'ї, вона потребує комплексного трирівневого дослідження в індивідуальному обстеженні клієнта, що виховується без батька, оскільки характеризується високим ступенем розузгодженості своїх компонентів. Дослідження когнітивних чи поведінкових аспектів гендерної ідентичності хлопців є невалідним відносно його переживання глибинної тотожності з власними гендерними об'єктами.

РОЗДІЛ 3
МАТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ПРОВЕДЕНОГО ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ХЛОПЦІВ
У НЕПОВНІЙ СІМ'Ї

3.1 Обрахунки та обговорення результатів дослідження становлення гендерної ідентичності хлопців із повних сімей

Визначені нами змістові особливості гендерної ідентичності хлопців з повної сім'ї на трьох різних етапах онтогенези дозволили нам встановити динамічні характеристики її становлення, що було забезпечене застосуванням Н-критерію Крускала-Уолліса, U-критерію Манна-Уїтні, ϕ^* -критерію кутового перетворення Фішера та χ^2 -критерію Пірсона щодо емпіричної сукупності даних.

Так, у ході дослідження становлення *когнітивної складової* гендерної ідентичності хлопців нами було виявлено такі тенденції. За рівнем розробленості концепту «чоловіче» між респондентами молодшого шкільного,

підліткового та юнацького віку немає достовірних розбіжностей, що встановлено за допомогою Н-критерію Крускала-Уолліса ($H_{\text{емпч}}=0,48$) та підтверджено значеннями U-критерію Манна-Уїтні в кожній парі вікових груп респондентів ($U_{\text{емпч12}}=1176,5$, $U_{\text{емпч23}}=1161,5$, $U_{\text{емпч13}}=1204$). Разом з тим рівень розробленості концепту «жіноче» істотно зростає з віком досліджуваних ($H_{\text{емпж}}=13,53$ для $p<0,01$).

У зв'язку із зазначеним нами було обчислено значення Н-критерію Крускала-Уолліса щодо коефіцієнтів лабільності-ригідності гендерних меж піддослідних. Внаслідок порівняння емпіричного значення критерію із критичним, ми встановили, що існує достовірна, статистично значуща тенденція до зростання даного коефіцієнта від молодшого шкільного – до юнацького віку ($H_{\text{емпкчН}}=63,56$ при $p<0,0001$). Тобто, із віком гендерні межі хлопців із повних сімей стають все більш гнучкими, проникними, ступінь від'єднаності жіночої компоненти їхнього гендерного концепту від чоловічої зменшується. Це відбувається за рахунок розширення індивідуального концепту «жіноче», поступового означення і прийняття подій реальності як притаманних жіночій статі.

Порівняння рівнів розробленості Я-концептів респондентів 7-8, 13-14 і 17-18 років із застосуванням Н-критерію Крускала-Уолліса показало, що між ними існують статистично значущі відмінності ($H_{\text{емпЯ}}=31,82$ при $p<0,0001$). Так, найвищим ступенем розробленості Я-концепту характеризуються хлопчики молодшого шкільного віку. У підлітковому віці спостерігається звуження Я-концепту, що може бути пов'язане із критичністю на фоні розвитку рефлексійності. Рівень розробленості Я-концепту юнака знову вищає.

Застосування Н-критерію Крускала-Уолліса до значень коефіцієнтів відповідності Я-концепту гендерному концепту хлопців різного віку дозволило встановити, що відмінність у переживанні тотожності власним уявленням про «чоловіче» між віковими групами є помірною ($H_{\text{емпкч}}=8,52$ при $p<0,01$). Причому найнижчі показники чоловічої гендерної ідентичності когнітивного рівня притаманні підліткам. Коефіцієнти відповідності Я-концепту концепту

«чоловічого», характерні для молодших школярів та юнаків, є практично однаковими, що засвідчено емпіричним значенням U-критерію Манна-Уїтні ($U_{\text{емп13}}=1211,5$). Це можна пояснити у зв'язку із викладеними вище висновками про звуження Я-концепту підлітка, його критичність до своєї відповідності статі. Проте в цілому, ми схильні тлумачити дані результати як свідчення тенденції до сталості переживання відповідності із своєю чоловічністю в її когнітивній репрезентації в онтогенезі. Остання, безсумнівно, є змінною за змістом і спричиняє зміни в Я, однак психіка хлопця (ймовірно, що психіка людини взагалі) прагне до збереження відповідності між ними.

Натомість у рівні відповідності Я-концепту концепту «жіноче» виявлено істотні відмінності між респондентами 7-8, 13-14 і 17-18 років ($H_{\text{емпкж}}=25,07$ для $p<0,0001$). Найбільшим ступенем зазначеної відповідності характеризуються хлопчики 7-8 років. У підлітковому віці рівень відповідності Я-концепту концепту «жіноче» має найнижчі значення. У юнацькому віці ступінь визнання жіночого в собі знову дещо зростає, проте не до першочергового рівня. Якщо поєднати це з викладеними вище висновками про тенденцію до розширення концепту «жіноче» із віком, то можемо тлумачити це як поступове витіснення жіночої компоненти з когнітивної складової власної гендерної ідентичності до сфери глибинного.

Отже, становлення когнітивного компонента гендерної ідентичності хлопців із повних сімей характеризується тенденцією до сталості розробленості концепту «чоловіче» і ступеня відповідності йому, а також – до розширення «концепту жіноче» і зменшення відповідності йому, що найбільш виражене в підлітковому віці та згладжується в юнацькому.

Динамічні аспекти *поведінкової складової* гендерної ідентичності хлопців з повних сімей були досліджені нами на ґрунті зіставлення отриманих значень у групах молодшого шкільного та підліткового віку за допомогою U-критерію Манна-Уїтні. Так, нами було засвідчено зростання поведінкової відповідності концепту «чоловіче» ($U_{\text{емппч}}=654$ при $p<0,0001$) та концепту «жіноче» ($U_{\text{емппж}}=819$ при $p<0,01$) із віком респондентів. Ми схильні тлумачити це як

розширення репертуару засобів для здійснення статі та підвищення зрозумілості, однозначності своєї поведінки як сповненої конотацій статевого, характерне для підліткового віку. Ймовірно, в подальшому – в юнацькому віці – цей показник не зростає, оскільки юнакам не властива така потреба в зовнішньому визнанні, яка вважається притаманною підліткам.

Становлення *глибинної складової* гендерної ідентичності хлопців спиралось на визначення тенденцій у змінах кількості графічних збігів у психомалюнках та значень показників відповідності образу Я образам Жінки і Чоловіка.

Застосування Н-критерію Крускала-Уолліса щодо сукупностей кількості графічних збігів у парах психомалюнків «Я» – «Чоловік» і «Я» – «Жінка», отриманих у різних вікових групах вибірки, дозволило нам встановити, що існує статистично значуща тенденція до зменшення обсягу ідентифікаційних елементів від молодшого шкільного до юнацького віку ($H_{емпгЧ}=9,51$ при $p<0,01$; $H_{емпгЖ}=24,41$ $p<0,0001$). Ми можемо тлумачити це як спад інфантильної потреби до встановлення підкресленої тотожності із власними внутрішніми об'єктами, реалізованої в ході малювання. Крім того, ми можемо пояснити це розвитком глибинного Я-образу, його індивідуалізацією, тенденцією до проявів своєї унікальності як чогось значимішого за подібність до гендерного образу.

Динаміка в семантиці зображуваних образів Чоловіка і Жінки була простежена нами завдяки порівнянню частот використання кольорів у відповідних психомалюнках. Так, у таблиці 3.1 подано відсоткові частки респондентів, що вжили той чи інший колір у психомалюнку «Чоловік».

Таблиця 3.1

**Частота використання кольорів хлопцями різного віку
з повних сімей у психомалюнку «Чоловік»**

	Червоний	Жовтий	Синій	Зелений	Сірий	Чорний	Коричневий	Фіолетовий	Відсутність забарвлення
Хлопчики 7-8 років, %	48	18	40	44	16	42	46	6	8
Хлопці 13-14 років, %	34	22	34	30	10	30	30	0	34
Хлопці 17-18 років, %	18	12	30	18	24	18	16	4	36

Внаслідок застосування ϕ^* -критерію кутового перетворення Фішера стосовно відсоткових долей, поданих у таблиці 3.1, нами було виявлено деякі тенденції. Так, у психомалюнках респондентів з повних сімей підліткового віку, у порівнянні з молодшим шкільним, достовірно частіше зафіксовано відсутність забарвлення ($\phi^*_{\text{емп}}=3,36$ при $p<0,001$) та рідше – коричневий колір ($\phi^*_{\text{емп}}=1,66$ при $p<0,05$). Це може свідчити про тенденцію до емоційного відсторонення, знецінення того глибинного образу Чоловіка, що склався, втрату відчуття спорідненості з ним (коричневий колір – колір землі, материнського, родового), що в цілому узгоджується із критичністю цього віку, переоцінкою ідеалів та встановленням нових.

У малюнках «Чоловік» юнаків з повних сімей, порівняно з підлітками, достовірно частіше використано сірий колір ($\phi^*_{\text{емп}}=1,9$ при $p<0,05$), рідше – червоний ($\phi^*_{\text{емп}}=3,27$ при $p<0,001$) та коричневий кольори ($\phi^*_{\text{емп}}=1,68$ при $p<0,05$). Це може свідчити про те, що там, де підліток пригнічував власні емоції стосовно Чоловічого в собі, юнак впорався зі своїми емоціями і заповнив те, де раніше був колір, сірим – байдужим, окремішним, нейтральним. Разом з тим бачимо, що індикатори спорідненості глибинного образу Чоловіка та його ресурсної фалічності, моці, енергії рідшають у психомалюнках юнаків з повних

сімей, що може говорити про його деідеалізацію як про загальночоловічу вікову норму або ж як суто українську проблему.

У цілому за період з молодшого шкільного по юнацький вік у психомалюнках «Чоловік», виконаних респондентами контрольної групи, рідше використовується коричневого ($\phi^*_{\text{емп}}=3,34$ при $p<0,001$), червоного ($\phi^*_{\text{емп}}=3,27$ при $p<0,001$), зеленого ($\phi^*_{\text{емп}}=2,88$ при $p<0,001$), чорного кольору ($\phi^*_{\text{емп}}=2,67$ при $p<0,01$). Тобто, гендерний образ хлопців з повних сімей має тенденцію до втрати семантики негативізму, домінантності, напруженості, тривоги, однак разом з тим він втрачає і свою фалічну, архетипно чоловічу ресурсність. Зважаючи на викладені вище висновки, ми можемо стверджувати, що глибинний образ Чоловіка розвивається або в напрямку емоційної нейтральності, того ставлення, що ми могли б назвати прийняттям, або в напрямку відсторонення, пригнічення емоційного зв'язку, що відображує дві тактики досягнення переживання відповідності йому.

Розглянемо частки респондентів контрольної групи, які використали той чи інший колір у психомалюнку «Жінка» або ж змалювали образ Жінки без забарвлення, у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

**Частота використання кольорів хлопцями різного віку
з повних сімей у психомалюнку «Жінка»**

	Червоний	Жовтий	Синій	Зелений	Сірий	Чорний	Коричневий	Фіолетовий	Відсутність забарвлення
Хлопчики 7-8 років, %	42	44	32	34	24	32	30	10	8
Хлопці 13-14 років, %	46	22	36	16	4	10	18	0	40

Хлопці	17-18	44	22	22	12	8	0	20	12	38
років, %										

Відсоткові долі, подані в таблиці 3.2, були порівняні нами за допомогою ϕ^* -критерію кутового перетворення Фішера, завдяки чому було встановлено глибинну динаміку образу Жінки, характерну для хлопців із повної сім'ї.

Так, у психомалюнках «Жінка» респондентів підліткового віку, в порівнянні з молодшими школярами, достовірно частіше зафіксовано відсутність забарвлення ($\phi^*_{\text{емп}}=3,98$ при $p<0,001$), та рідше – сірий ($\phi^*_{\text{емп}}=3,105$ при $p<0,001$), чорний ($\phi^*_{\text{емп}}=2,8$ при $p<0,001$), жовтий ($\phi^*_{\text{емп}}=2,37$ при $p<0,01$), зелений колір ($\phi^*_{\text{емп}}=2,11$ при $p<0,05$). Відповідно до психосемантики кольору, викладеної у працях М. Люшера, Л. Собчик, Е. Бажина, А. Еткінда, Б. Базими, А. Лутошкіна, П. Яньшина, це можна інтерпретувати як посилення емоційної відстороненості від жіночого, заперечення емоційної прив'язаності до нього, та в той же час зняття протесту проти нього і відторгнення, позбавлення його ознак домінантності, інфантильної активності, опіки. Можна говорити про те, що на зміну інфантильному запереченню жіночого на фоні сильної емоційної прив'язаності до нього, характерному для молодших школярів, приходить знебарвлення образу Жінки, що займає 40% зібраних нами психомалюнків. Виходячи з наших попередніх висновків ми можемо тлумачити це так: там, де молодший школяр на когнітивному рівні десеміютизує жіноче, на поведінковому – намагається не здійснювати, а на глибинному – емоційно та ідентифікаційно прив'язаний до нього, підліток радше відсторонюється від жіночого на глибинному рівні, що дозволяє йому не шукати втечі від нього у сфері уявного або в поведінці.

У психомалюнках «Жінка», виконаних юнаками, у порівнянні з підлітками, достовірно частіше використано фіолетовий колір, що було встановлено за допомогою χ^2 -критерію Пірсона ($\chi^2_{\text{емп}}=4,43$ при $p<0,05$) та може свідчити про зростання амбівалентності глибинного образу Жінки юнаків.

У цілому впродовж досліджуваного нами відрізка становлення гендерної ідентичності хлопців спостерігається зменшення частоти використання

зеленого ($\phi^*_{\text{емп}}=2,69$ при $p<0,01$) та чорного кольорів ($\chi^2_{\text{емп}}=22,26$ при $p<0,0001$). Ми схильні тлумачити такі результати загальною тенденцією до зниження тривоги респондентів по відношенню до жіночого. Так, поступове зменшення частоти вживання чорного кольору, без урахування індивідуальної семантики психомалюнків, може бути свідченням згасання страху, пов'язаним із загрозою від матері, її глибинних руйнівних інтенцій, а зеленого – ознакою позбавлення образу Жінки характеристик влади матері та напруги, пов'язаної з нею.

Порівняння рівнів відповідності Я образу образам Чоловіка та Жінки, характерних для респондентів 7-8, 13-14 і 17-18 років, за допомогою Н-критерію Крускала-Уолліса дозволило нам встановити, що між ними немає статистично значущих відмінностей в розташуванні ознаки ($H_{\text{емпкрЧЖ}}=5,13$). Однак внаслідок попарного зіставлення емпіричних сукупностей значень із застосуванням U-критерію Манна-Уїтні ми виявили, що існує тенденція до зростання рівня значень коефіцієнта відповідності образу Чоловіка з молодшого шкільного до підліткового віку ($U_{\text{емп12}}=1004$ при $p<0,05$). Надалі ж – до юнацького віку – ступінь цієї відповідності залишається сталим ($U_{\text{емп23}}=1170,5$). У той же час ступінь відповідності образу Я образу Жінки знижується в підлітковому віці, в порівнянні з молодшим шкільним, та залишається сталим у юнацькому ($U_{\text{емп12}}=1004$ при $p<0,05$, $U_{\text{емп23}}=1170,5$). Ми схильні інтерпретувати такі результати як свідчення сталості глибинних відношень між об'єктами Самості та об'єктами гендеру. Якщо до підліткового віку – в молодшому шкільному – ми ще можемо засвідчити рудименти інфантильної ідентифікації з жіночим, то надалі глибинні образи можуть уточнюватись, змістово доповнюватись, спонукаючи тим самим змінюватись образ Я, однак відношення між ними – власне гендерна ідентичність – є незмінним у нормальному гендерному розвитку. Важливим є те, що ідентичність з глибинними образами Чоловіка і Жінки залишається сталою навіть при виявленій негативній семантиці смислів, що їх складають. Невротизм гендерного образу, таким чином, має істотний вплив на глибинний образ Я, «змушуючи» останній бути відповідним, оскільки цілісність для суб'єкта цінніша, аніж емоційний комфорт.

Узагальнюючи сказане, можемо підсумувати, що для становлення гендерної ідентичності хлопців з повних сімей характерний поступальний розвиток прийняття своєї чоловічності та жіночності на усіх рівнях відношень гендеру до Самості. Динаміка цих відношень стосується змін у гендері, пов'язаних з розробленістю концептів і образів «чоловічого» і «жіночого», змін у Я, що стосуються когнітивного та глибинного самоствавлення, однак відношення між зазначеними змінами – тобто сама гендерна ідентичність – є сталим та дозволяє особистості хлопця здійснювати стать у все більше і більше відповідних гендерних практиках.

3.2 Обрахунки та обговорення результатів дослідження становлення гендерної ідентичності хлопців із неповних сімей

З метою визначення особливостей становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї нами було проведено порівняльний аналіз значень показників їхньої гендерної відповідності різних рівнів, розрахованих у Розділі 2 цієї дисертації, характерних для різного віку.

Так, динамічні аспекти *когнітивної складової* гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей можуть бути встановлені виходячи з вікових змін у розробленості гендерного та Я-концепту, а також у ступені відповідності між ними.

Внаслідок застосування Н-критерію Крускала-Уолліса щодо рівнів розробленості концепту «чоловіче» у різних вікових групах піддослідних нами було констатовано відсутність статистично значущих відмінностей у розташуванні ознаки ($H_{\text{емпч}}=5,22$). Однак завдяки попарному зіставленню емпіричних сукупностей даних у групах хлопців 7-8, 13-14 і 17-18 років, нам вдалося встановити, що існує слабо виражена тенденція до зменшення розробленості концепту «чоловіче» від молодшого шкільного до юнацького віку. Причому на етапі переходу до підліткового віку ці зміни є незначними ($U_{\text{емпч12}}=450,5$), у час переходу з підліткового віку до юності – помірними

($U_{\text{емпЧ23}}=338$ при $p=0,05$), і найбільш виразно можуть бути простежені при порівнянні значень наймолодшої і найстаршої груп вибірки ($U_{\text{емпЧ13}}=296$, $p<0,05$). Ці дані відрізняються від встановлених у контрольній групі вибірки, тож можуть бути розцінені як особливість розвитку гендерних концептів хлопців з неповних сімей, що відображує згасання зафіксованої нами в них інфляції «чоловічого».

Порівняння ступенів розробленості концепту «жіноче» між групами респондентів різного віку за допомогою Н-критерію Крускала-Уолліса показало, що існують статистично значущі відмінності в розташуванні ознаки ($H_{\text{емпЖ}}=26,07$ при $p<0,0001$). У молодшому шкільному віці рівень розробленості жіночої компоненти в гендерному концепті є найнижчим. У підлітковому віці його значення істотно зростають та залишаються практично незмінними в юнацькому, що підтверджено порівнянням значень у цих двох вікових групах за U-критерієм Манна-Уїтні ($U_{\text{емпЖ23}}=406$). Зіставлення цих результатів зі встановленими у контрольній групі вибірки дозволяє нам відзначити, що між ними існує відмінність, обумовлена мінімізацією «жіночого» респондентами експериментальної групи молодшого шкільного віку. Разом з тим у юнацькому віці хлопцям з неповних сімей не характерний той розвиток концепту «жіноче», який ми виявили в юнаків з повних сімей. Зміни в концепті «жіноче», притаманні віку 17-18 років, натомість мають не кількісний, а якісний характер: стосуються зниження підліткової амбівалентності в уявленні про «жіноче».

Такі висновки спонукали нас здійснити порівняльний аналіз рівнів гнучкості гендерних меж респондентів різного віку з неповних сімей. Відповідно до отриманого значення Н-критерію Крускала-Уолліса, між ними існують значущі відмінності ($H_{\text{емпкСН}}=36,33$) на рівні статистичної довіри $p<0,0001$, що виражають тенденцію до зростання коефіцієнта лабільності-ригідності гендерних меж від віку до віку. Проте, за U-критерієм Манна-Уїтні, це стосується переважно етапу між молодшим шкільним та підлітковим віком, тоді як у юнацькому віці це зростання є незначним ($U_{\text{емп23}}=420$). Як нам вдалося встановити по відношенню до контрольної групи вибірки, розширення

гендерних меж у гендерах хлопців відбувається за рахунок підвищення рівня розробленості концепту «жіноче». Там, де розвиток жіночої компоненти гендерного концепту хлопців з неповних сімей призупиняється, ми спостерігаємо і стагнацію гендерних меж.

Аналіз динаміки розробленості Я-концепту піддослідних із неповних сімей за допомогою Н-критерію Крускала-Уолліса дозволив нам виявити помірну тенденцію до зниження її значень ($H_{\text{емпЯ}}=7,87$ при $p<0,05$) від молодшого шкільного до юнацького віку, що, однак, відповідно до результатів Розділу 2 даного дослідження, не виражає значущих відмінностей із контрольною групою вибірки.

Порівняння значень коефіцієнтів відповідності Я-концептів піддослідних експериментальної групи різного віку їхнім концептам «чоловіче» за допомогою Н-критерію Крускала-Уолліса засвідчило відсутність статистично значущої різниці в розташуванні ознаки ($H_{\text{емпкч}}=5,49$). Однак, внаслідок попарного порівняння сукупностей значень даного коефіцієнта між віковими групами із застосуванням U-критерію Манна-Уїтні, ми виявили, що існує помірне зростання рівня відповідності власному концепту «чоловічого» в юнацькому віці, в порівнянні з підлітковим ($U_{\text{емпкч23}}=305,5$ при $p<0,05$). Для найбільш об'єктивного тлумачення такого результату вважаємо за необхідне простежити становлення відповідності концепту «жіноче» хлопців з експериментальної групи.

У загальній віковій динаміці коефіцієнта відповідності Я-концепта концепту «жіноче», виявленого в респондентів з неповних сімей, за Н-критерієм Крускала-Уолліса, також немає статистично значущих змін ($H_{\text{емпкж}}=5,69$). Попарне порівняння значень цього коефіцієнта в різних вікових групах за допомогою U-критерію Манна-Уїтні показало, що його рівень практично не змінюється з молодшого шкільного до підліткового віку, проте в юнацькому він дещо зростає ($U_{\text{емпкж23}}=298$ при $p<0,05$, $U_{\text{емпкж13}}=323,5$ при $p<0,05$). Як бачимо, за період з підліткового по юнацький вік у когнітивному компоненті гендерної ідентичності особистості хлопця відбувається зростання переживання

відповідності обом складовим гендерного концепту, внаслідок чого його рівень не відрізняється від встановленого у контрольній групі. Відмінності ж у віковій динаміці даного переживання стосуються переважно молодшого шкільного віку, де нами було зафіксовано заперечення хлопчиками з неповних сімей наявності в себе рис і якостей, маркованих як «жіночі».

Узагальнюючи сказане, можемо зробити висновок, що становленню когнітивного компонента гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей притаманні: сталість концепту «чоловіче» із тенденцією до звуження; сталість відповідності концепту «чоловіче» із тенденцією до підвищення; розвиток жіночої компоненти гендерного концепту, пов'язаний з її якісним перетворенням від десеміотизованого – через амбівалентний – до позитивного, що детермінує рівень лабільності гендерних меж; підвищення прийняття в собі рис і якостей, маркованих як «жіночі».

Становлення *поведінкової складової* гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей було досліджене на основі порівняння рівнів поведінкової відповідності гендерному концепту молодшого школяра і підлітка за допомогою U-критерію Манна-Уїтні. На основі зіставлення отриманих значень критерію із критичними ми виявили, що між рівнем чоловічності гендерних практик респондентів 7-8 та 13-14 років немає статистично значущої різниці в розташуванні ознаки ($U_{\text{емпкгтЧ}}=390,5$). У той же час рівень їхньої поведінкової відповідності концепту «жіноче» достовірно зростає до підліткового віку, порівняно з молодшим шкільним ($U_{\text{емпкгтЖ}}=188$ при $p<0,0001$). Такі результати відрізняються від встановлених у контрольній групі вибірки, тож можуть бути тлумачені як специфічні для становлення хлопців з неповних сімей. Звертаючись до встановлених нами відмінностей у змісті гендерної ідентичності хлопців контрольної та експериментальної групи різного віку, викладених у Розділі 2, можемо інтерпретувати виявлені особливості як відображення посиленого демонстрування власної чоловічності хлопчиками 7-8 років з неповних сімей, внаслідок якого рівень їх поведінкової відповідності залишається однаково високим до підліткового віку. Нам прикро визнавати, що

такі дані унеможлиблюють об'єктивне прогнозування розвитку поведінкового компонента гендерної ідентичності в юнацькому віці. Однак у світлі того, що відмінності між контрольною та експериментальною групою в юнацькому віці мінімізуються і мають характер якісних, змістових, тобто стосуються гендеру і репрезентацій Самості, а не відношень між ними, ми схильні вважати, що таку ж тенденцію має і поведінкове здійснення. Проте, остання теза потребує подальших досліджень.

Дослідження динамічних аспектів *глибинного рівня* гендерної ідентичності хлопців експериментальної групи спиралось на визначення відмінностей у кількості ідентифікаційних елементів між зображеннями образу Я та образів Чоловіка і Жінки, у рівні відповідності цим образами, а також у кольоровій семантиці психомалюнків, виконаних респондентами різного віку.

Так, згідно з емпіричним значенням Н-критерію Крускала-Уолліса, найбільше графічних збігів між психомалюнками «Я» та «Чоловік» засвідчено в молодших школярів, дещо менше – в юнаків, а найменше – у підлітків, що виражає статистично значущу відмінність у розташуванні ознаки ($N_{\text{емпгЧ}}=30,65$ при $p<0,0001$). Разом з тим нами засвідчено достовірну тенденцію до зменшення кількості збігів між психомалюнками «Я» та «Жінка» із віком ($N_{\text{емпгЖ}}=28,22$ при $p<0,0001$). Це в цілому узгоджується із результатами контрольної групи вибірки, тож може бути тлумачене в термінах дорослішання та індивідуалізації, однак у такому разі в хлопців-підлітків з неповних сімей ці процеси проходять більше бурхливо, ніж у хлопців з повних, і пов'язані зі встановленою нами глибинною семантикою низької ресурсності, відстороненості та подвійності в їхньому образі Чоловіка.

Розвиток глибинної семантики образів Чоловіка та Жінки, характерних для респондентів з неповних сімей, був досліджений нами шляхом порівняння частот використання кожного кольору у відповідних психомалюнках у різному віці. Так, у таблиці 3.3 подано частки вікових груп, у малюнках «Чоловіка» яких виявлено той чи інших колір.

Таблиця 3.3

**Частота використання кольорів хлопцями різного віку
з неповних сімей у психомалюнку «Чоловік»**

	Червоний	Жовтий	Синій	Зелений	Сірий	Чорний	Коричневий	Фіолетовий	Відсутність забарвлення
Хлопчики 7-8 років, %	33,3	40	33,3	16,7	30	26,7	46,7	6,7	26,7
Хлопці 13-14 років, %	30	3,3	23,3	13,3	30	23,3	30	13,3	40
Хлопці 17-18 років, %	10	16,7	16,7	33,3	26,7	16,7	16,7	0	46,7

Відсоткові долі, подані в таблиці 3.3, були порівняні нами за допомогою ϕ^* -критерію кутового перетворення Фішера, що дозволило виявити певні тенденції у зміні частоти використання кольору відповідно до віку. Так, у підлітковому віці, порівняно з молодшим шкільним, у психомалюнку «Чоловік» суттєво рідше використовується жовтий колір ($\phi^*_{\text{емп}}=3,89$ при $p<0,001$). Ми схильні тлумачити це як тенденцію до позбавлення глибинного образу Чоловіка конотацій інфантильності, безвідповідальності, що супроводжують його енергійність, активність, жвавість.

У психомалюнках «Чоловік», виконаних юнаками, порівняно з підлітками, зареєстровано достовірно частіше зелений ($\phi^*_{\text{емп}}=1,87$ при $p<0,05$) і жовтий колір ($\phi^*_{\text{емп}}=1,85$ при $p<0,05$), рідше – червоний ($\phi^*_{\text{емп}}=1,99$ при $p<0,05$). Поєднуючи такі результати із незначною тенденцією до зменшення частоти використання синього, ми можемо тлумачити їх як регресію жовтого, що повернувся у психомалюнки юнаків з неповних сімей і в чистому вигляді, і в домішку до синього – тобто в якості зеленого. Інфантильний жовтий вказує на те, що глибинному образу Чоловіка, характерному для юнаків з неповних сімей, бракує зрілості, а значить – відповідно до ідей Дж. Уайлі, і зрілої чоловічої

сексуальності [200]. У той же час, така інтерпретація узгоджується зі згаданими висновками Є. Волченкової про те, що прототипами образу Чоловіка в умовах виховання в неповній сім'ї стають доволі молоді взірці: друг, брат тощо [38]. У даному ж випадку, жовтий функціонує не лише сам по собі, але і «затмарює» врівноважений, раціональний, гармонійний синій, що виражається в зеленому як напруга і контроль.

Окрім того, за досліджуваний нами період становлення гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей у цілому в їхніх психомалюнках «Чоловік» зменшується частота використання коричневого кольору ($\varphi^*_{\text{емп}}=2,56$ при $p<0,01$), що, на наш погляд, може свідчити про зниження переживання спорідненості з образом Чоловіка. Однак, якщо звернутись до психосемантики кольору, запропонованої М. Люшером [130], то, зважаючи на попередні висновки, можна інтерпретувати зменшення частки коричневого (затемненого жовто-червоного) як очищення жовтого від стримування дій, від тривоги з приводу наслідків дій.

Розглянемо частоти використання кольорів хлопцями з неповних сімей у психомалюнках «Жінка», з урахуванням частки малюнків, позбавлених забарвлення у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

**Частота використання кольорів хлопцями різного віку
з неповних сімей у психомалюнку «Жінка»**

	Червоний	Жовтий	Синій	Зелений	Сірий	Чорний	Коричневий	Фіолетовий	Відсутність забарвлення
Хлопчики 7-8 років, %	50	36,7	23,3	16,7	23,3	3,3	13,3	10	26,7
Хлопці 13-14	30	23,3	23,3	13,3	6,7	13,3	23,3	13,3	36,7

років, %										
Хлопці	17-18	30	13,3	10	10	26,7	0	10	13,3	53,3
років, %										

У психомалюнках «Жінка», виконаних підлітками з неповних сімей, у порівнянні з молодшими школярами, рідше зафіксовано сірий колір ($\varphi^*_{\text{емп}}=1,87$ при $p<0,05$). Зменшення частки сірого у психомалюнках «Жінка» хлопців зазначеного віку ми спостерігали в контрольній групі, де разом з ним втрачала актуальність ціла плеяда кольорів, що було інтерпретоване нами як тенденція до втрати минулої емоційної прив'язаності. Для підлітків експериментальної групи така втрата не характерна, більше того – частка «сірої» емоційної нейтральності, безконтактності глибинного образу Жінки зменшується, тобто він, для респондентів підліткового віку з неповної сім'ї, продовжує бути емоційно значимим.

Юнаки 17-18 років експериментальної групи, порівняно з підлітками, сірий використовують достовірно частіше ($\varphi^*_{\text{емп}}=2,17$ при $p<0,05$), що може бути свідченням розв'язку емоційної насиченості даного образу на попередньому етапі.

У цілому з молодшого шкільного по юнацький вік у психомалюнках «Жінка», виконаних хлопцями з неповних сімей, рідшає використання жовтого кольору ($\varphi^*_{\text{емп}}=2,15$ при $p<0,05$) і зростає частка відсутності забарвлення до 53,3% ($\varphi^*_{\text{емп}}=2,13$ при $p<0,05$). Як бачимо, на відміну від глибинного образу Чоловіка, образ Жінки втрачає інфантильні ознаки незворотно, проте разом з нею – тобто свободою, легкістю, спонтанністю – втрачає і емоційну насиченість, перетворюється на дещо умовне, на контур.

Порівняння значень коефіцієнтів відповідності глибинного образу Я образам Чоловіка і Жінки, отриманих у різних вікових групах вибірки, за допомогою Н-критерію Крускала-Уолліса дозволило нам встановити наявність статистично значущих відмінностей ($H_{\text{емпкгЧЖ}}=14,86$ при $p<0,001$). Так, у молодшому шкільному та підлітковому віці спостерігається подібність у рівні відповідності образу Я образам Чоловіка і Жінки, що підтверджено U-критерієм

Манна-Уїтні ($U_{\text{емп12}}=403$). Однак у юнацькому віці спостерігається посилення відповідності образу Чоловіка та послаблення відповідності образу Жінки, те, що ми назвали гендерною асиметрією глибинного рівня. Зіставлення цих даних із отриманими в контрольній групі вибірки схиляє нас вважати, що можна говорити про регресійні процеси гендерного змісту в несвідомому юнака, що підтверджене також інфантилізацією емоційного (колірного) змісту глибинного образу Чоловіка. Там, де юнак з повної сім'ї характеризується сталістю переживання гендерної відповідності глибинному образу Чоловіка та зниженням кількості ідентифікаційних підтверджень для цього, для юнака з неповної сім'ї ця відповідність із чоловічим є більш суттєвою. Примітно, що ця особливість гендерної ідентичності юнака з неповної сім'ї, яка, на наш погляд, є ключовою, вислизає з поля зору дослідника статевої самосвідомості або ж чоловічої поведінки, тож вказує на необхідність застосування проєктивних методів обстеження гендерних особливостей особистості.

Підсумовуючи сказане, можемо зробити висновок, що становленню гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї притаманні особливості, пов'язані з потребою в когнітивному, поведінковому або ж глибинному відторгненні жіночого, сильнішій відповідності чоловічому та, в період з молодшого шкільного по юнацький вік, характерна нелінійність, розузгодженість між окремими рівнями, амбівалентність та індивідуалізм.

Висновки до третього розділу

За результатами проведеного нами дослідження становлення гендерної ідентичності хлопців з повних та неповних сімей в онтогенезі можемо сформулювати такі висновки:

1. У становленні когнітивного, поведінкового і глибинного компонентів гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей існують достовірні особливості, що відрізняють їх від хлопців, які виховуються в повній сім'ї. Серед них – особливості розробленості гендерного та Я-концепту, рівнів відповідності репрезентацій Самості репрезентаціям статі, відображених у

введених нами коефіцієнтах, семантики гендерних уявлень та глибинних образів Чоловіка та Жінки.

2. Становлення когнітивного компонента гендерної ідентичності хлопців із повних сімей у досліджуваний нами період характеризується тенденцією до збереження сталості розробленості концепту «чоловіче» і ступеня відповідності йому, а також – до розширення концепту «жіноче» і зменшення відповідності йому, що найбільш виражене в підлітковому віці та згладжується в юнацькому й обумовлює лабільність гендерних меж. На противагу цьому, становлення когнітивного компонента гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей має якісні відмінності, пов'язані із розвитком жіночої компоненти гендерного концепту в аспекті її перетворення від десеміотизованої – через амбівалентну – до позитивної, що детермінує розвиток чи стагнацію лабільності гендерних меж та зростання прийняття в собі рис і якостей, маркованих як «жіночі». Отже, відмінності у становленні когнітивного компонента гендерної ідентичності хлопців з повних та неповних сімей обумовленні особливостями розробленості та змісту жіночої компоненти їхніх гендерних концептів.

3. Становлення поведінкового компонента гендерної ідентичності хлопців у повній сім'ї з молодшого шкільного по підлітковий вік характеризується розширенням репертуару поведінкових засобів для здійснення статі та підвищенням їх зрозумілості, однозначності в якості сем статевого, що обумовлює зростання рівня поведінкової відповідності власному гендерному концепту. У становленні поведінкового компоненту гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей в зазначений період таких тенденцій не виявлено. Посилене поведінкове демонстрування власної чоловічності, притаманне хлопчикам 7-8 років з неповних сімей, обумовлює однаково високий рівень поведінкової відповідності власним гендерним концептам і в молодшому шкільному, і в підлітковому віці. Такі результати ставлять під сумнів тезу, що опанування гендерної ролі є новоутворенням підліткового віку. Виховання у сім'ї без батька спонукає хлопчика до активного поведінкового здійснення

власної чоловічності в індивідуальних гендерних практиках ще в молодшому шкільному віку. Тож час оволодіння гендерною роллю, ймовірно, варіює у зв'язку із соціальною ситуацією розвитку хлопця.

4. Становлення глибинного компонента гендерної ідентичності хлопців із повних сімей характеризується двома тенденціями змін у гендерному образі: зміною глибинних образів Чоловіка і Жінки та сталістю відповідності їм. Так, глибинний образ Чоловіка із віком хлопців з повних сімей має тенденцію до втрати семантики негативізму, домінантності, напруженості, тривоги, однак разом з тим він втрачає і свою фалічну, архетипно чоловічну ресурсність, розвивається або в напрямку емоційної нейтральності, прийняття, або в напрямку відсторонення, пригнічення емоційного зв'язку з ним. У розвитку глибинного образу Жінки ми встановили загальну тенденцією до зниження тривоги респондентів по відношенню до жіночого, згасання страху і напруги, пов'язаних із загрозою від матері, її глибинних руйнівних інтенцій, материнською владою. Однак в аспекті відповідності образу Я зазначеним образам Чоловіка і Жінки ми виявили сталість глибинних відношень між об'єктами Самості та об'єктами гендеру, характерні для хлопчиків з повних сімей. Якщо до підліткового віку – в молодшому шкільному – ми ще можемо засвідчити рудименти інфантильної ідентифікації з жіночим, то надалі глибинні образи можуть уточнюватись, змістово доповнюватись, спонукаючи тим самим змінюватись і образ Я, однак відношення між ними – власне гендерна ідентичність – є незмінним у нормальному гендерному розвитку, навіть у разі, якщо об'єкти для ідентифікації – глибинні образи Чоловіка і Жінки – мають деструктивний, невротичний характер.

У становленні глибинного компонента гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей вказані тенденції порушено. До підліткового віку глибинний гендерний образ у семантичному розумінні розвивається подібно до діагностованого в контрольній групі. Рівень відповідності йому в зазначений період також не має специфіки, обумовленої відсутністю батька, окрім лише тієї, що в молодшому шкільному віці задля встановлення цього рівня

використано більше ідентифікаційних елементів. Однак у юнацькому віці нами була констатована інфантилізація образу Чоловіка, емоційне знецінення образу Жінки та гендерна асиметрія глибинного виміру психіки, пов'язана з посиленням відповідності глибинному образу Чоловіка та послабленням відповідності образу Жінки. Зіставлення цих даних із отриманими в контрольній групі вибірки дозволило нам зробити висновок про регресійні процеси гендерного змісту в несвідомому юнака.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї, внаслідок чого було уточнено поняття гендеру та гендерної ідентичності особистості; визначено механізми, агенти та логіку становлення гендерної ідентичності в онтогенезі; розглянуто особливості неповної сім'ї як агента становлення гендерної ідентичності хлопця; виявлено особливості гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей у різні вікові періоди; встановлено динамічні особливості становлення гендерної ідентичності хлопця в умовах

неповної сім'ї. Узагальнення результатів проведеного теоретико-емпіричного дослідження дозволяє нам підтвердити висунуті припущення та сформулювати такі висновки:

1. У науковій літературі з порушеної проблеми функціонують три основні теоретико-методологічні підходи до питання гендерної ідентичності особистості, які визначають орієнтири і у вивченні її становлення. Свідомісний підхід розглядає гендерну ідентичність як аспект самосвідомості або певний ступінь усвідомлення своєї статі, гендеру. Статусно-рольовий підхід тлумачить гендерну ідентичність як статус оволодіння гендерною роллю, якість відтворення чоловічності чи жіночності у поведінці. Самісний підхід тлумачить гендерну ідентичність як умовний аспект Самості, Власного Я, особистісної ідентичності в цілому. Зіставлення даних підходів обумовило визнання того, що вони апелюють до значущих аспектів гендерного: глибинного, когнітивного і поведінкового, які доцільно розглядати як взаємопов'язані.

2. Синтез теоретико-емпіричних напрацювань зазначених підходів дозволив нам визначити гендерну ідентичність як умовний аспект особистісної ідентичності в цілому, що апелює до гендеру – цілісної психічної репрезентації статі, сповненої неповторним динамічним глибинним, когнітивним та поведінковим смислом жіночого та чоловічого, здобутої індивідом у результаті набуття індивідуального досвіду. Якщо гендер є перш за все реальним, що потребує означення, то гендерна ідентичність, відповідно, є цілісним переживанням автентичності означення гендеру, переживанням неперервної самототожності, справжності себе як чоловіка або жінки на різних рівнях відношень гендеру до Самості. На когнітивному рівні гендерна ідентичність виражає відповідність концепту Я індивідуальному гендерному концепту, на глибинному – відповідність образу Я своєму гендерному образу, на поведінковому – відповідність індивідуальних практик здійснення статі їхнім гендерним маркуванням.

3. Становлення гендерної ідентичності особистості зумовлене взаємодією трьох груп детермінант: механізмів, агентів та природної нужди до

означення статі і до встановлення ідентичності між внутрішніми об'єктами, обумовленої спрямованістю психіки до збереження цілісності. Агентами становлення гендерної ідентичності особистості, за нашими висновками, є зовнішні по відношенню до індивіда чинники, що здійснюють цілеспрямований або ж нецілеспрямований вплив на його гендерний розвиток: особистісні риси та ставлення значущих осіб обох статей і мовленнєві репрезентації феноменів культури. До основних механізмів становлення гендерної ідентичності особистості як внутрішніх способів конструювання і реконструювання індивідуальної психічної реальності індивіда у процесі здобуття гендерного досвіду з метою досягнення переживання відповідності Самості гендеру ми віднесли ідентифікацію, соціалізацію, інтеріоризацію, ініціацію та індивідуацію. Самодетермінація цього процесу, пов'язана із нуждою, робить можливим вплив агентів на становлення гендерної ідентичності, який приймається особистістю як гендерний досвід завдяки дії специфічних механізмів.

4. Становлення гендерної ідентичності як процес появи та смислового збагачення індивідуальної ідентичності особистості відносно її гендеру в ході психосексуального розвитку індивіда бере початок з диференціації Я та характеризується появою новоутворень: гендерної константності до 6-7 років, гендерної ролі до 13-14 років та гендерного самовизначення, пов'язаного з розв'язанням юнацької кризи у 17-18 років.

5. Становлення гендерної ідентичності чоловіка має характерні онтогенетичні особливості та спрямоване на реалізацію певної системної якості, під якою одна група дослідників розуміє маскулінність, інша – чоловічність. За нашими висновками маскулінність є змінною соціальною репрезентацією чоловічності, яка пропонує представникам чоловічої статі бажані репертуари атрибутивного означення і пов'язана із зовнішньою компенсацією внутрішньої нестачі та тривогою перед незбагненим жіночим. Чоловічність же тлумачиться нами як від народження іманентно властива чоловікам психічна потенція, обумовлена статтю, яка в подальшому,

слугуючись культурою, вибудовує довкола себе різнорівневу систему означень, тож потребує не формування чи здобуття, а пізнання, розвитку, індивідуального означення і прийняття індивідом.

6. По відношенню до становлення гендерної ідентичності хлопця відсутність батька в сім'ї може мати такі наслідки: невиконання ключових батьківських ролей; актуалізація руйнівних впливів матері, пов'язаних із загальножіночими глибинними інтенціями, особливостями її особистості та об'єктивними чинниками життя матері-одиначки; зниження якості образу батька як фундаменту для здобуття образу чоловіка.

7. Становлення гендерної ідентичності хлопця може бути досліджене завдяки визначенню змістових та динамічних характеристик компонентів, що її складають, і їх порівнянню між різними віковими групами. Методично таке завдання втілюване завдяки поєднанню діагностичних методів: методу опитування за опитувальником С. Бем (BSRI), методу експертних оцінок та методу аналізу серії психомалюнків «Я», «Чоловік» та «Жінка» за допомогою розробленого нами бланку. Зіставлення отриманих даних у вибірках хлопців з повних і неповних сімей дозволило нам робити висновки про особливості становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї.

8. На кожному з досліджених нами вікових етапів становлення гендерної ідентичності існують математично або інтерпретативно підтверджені відмінності між хлопцями з повних і неповних сімей, що свідчить про високу детермінаційну вагу чинника відсутності батька. Гендерна ідентичність хлопців з неповних сімей у всіх трьох вікових групах є більш фрагментованою, розузгодженою, ніж це характерно хлопцям з повних сімей, що унеможлиблює її однобічне вивчення в індивідуальному обстеженні клієнта з неповної сім'ї.

9. У молодшому шкільному віці хлопчик з неповної сім'ї на когнітивному рівні досягає гендерної ідентичності через інфляцію й ідеалізацію чоловічого, десеміотизацію і мінімізацію жіночого та встановлення лабільної межі між ними у власному гендерному концепті. На поведінковому – через виражене демонстрування власної чоловічності в індивідуальних гендерних

практиках. На глибинному – через посилення ідентифікаційних зв'язків із власним гендерним образом, на протиположності відторгненню жіночності, характерному для хлопчиків з повних сімей. У той час, як цілісній гендерній ідентичності хлопчика 7-8 років з повної сім'ї характерні роз'єднаність, нелінійність зв'язку між усвідомлюваним та неусвідомлюваним, що пов'язане із нерелекційністю цього віку, гендерна ідентичність хлопчика з неповної сім'ї є фрагментованою: її когнітивний, поведінковий та глибинний компоненти не пов'язані між собою. Усвідомлення власної чоловічності хлопчиком не корелює з її проявами, а останні не виражають ступінь глибинного прийняття образу Чоловіка.

10. У підлітковому віці хлопець з неповної сім'ї на когнітивному і поведінковому рівнях досягає гендерної ідентичності через інфляцію чоловічого, амбівалентності жіночого та їх змістову індивідуалізацію. На глибинному рівні гендерна ідентичність хлопців 13-14 років з неповних сімей характеризується узгодженістю образу Я із власними гендерними образами, однак останні характеризуються низькоресурсним чоловічим та амбівалентним жіночим компонентами. У цілому, за своїми структурними характеристиками, гендерна ідентичність хлопців 13-14 років із неповної сім'ї характеризується низьким рівнем узгодженості, де фантазматичне уявлення про власну відповідність чоловічності функціонує окремо від її реального здійснення чи глибинного прийняття, а особливості здійснюваних гендерних практик можуть вказувати на кризу гендерної ідентичності особистості, але є неінформативними відносно норми.

11. У юнацькому віці гендерна ідентичність є менш специфікована чинником відсутності батька. Так, когнітивний компонент гендерної ідентичності юнаків з неповних сімей не відрізняється від такого, який мають юнаки із повних, і за розробленістю гендерного концепту та концепту Я, і за рівнем відповідності між ними, що досягається завдяки відмінностям у їхній семантиці. Глибинній же складовій гендерної ідентичності юнаків 17-18 років з неповних сімей характерна регресія, що виявляється у досягненні відповідності

з глибинним образом чоловічності через посилення внутрішньої гендерної асиметрії, інфантилізації образу Чоловіка, емоційне знецінення образу Жінки. В аспекті структурних характеристик гендерна ідентичність юнаків з неповних сімей характеризується низьким ступенем узгодженості між її когнітивним та глибинним компонентом, що пов'язане із нормальною для вікового гендерного розвитку потребою до гендерного самовизначення.

12. Особливості становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї обумовлені: на когнітивному рівні – тенденцією до стагнації жіночої компоненти гендерного концепту; на поведінковому рівні – реалізацією потреби у спостережуваному підтвердженні власної чоловічності; на глибинному – тенденцією до інфантилізації образу Чоловіка та регресії у способах досягнення ідентичності.

Отже, обидві гіпотези нашого дослідження доведені:

По-перше, становлення гендерної ідентичності хлопців в умовах виховання в неповній сім'ї – без батька – дійсно відрізняється від притаманного хлопцям з повних сімей. Причому площина цих відмінностей полягає не стільки у рівні переживання відповідності своєму гендеру, скільки у способах його досягнення та у змісті репрезентацій статі і Самості, які його складають.

По-друге, у хлопців із неповних сімей ми констатували більш виражену неузгодженість між різними рівнями функціонування гендерної ідентичності, характерну усім дослідженим нами віковим групам.

Безсумнівно, дане дослідження не охоплює усе коло питань, пов'язаних зі становленням гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї. Перспективним, на наш погляд, є дослідження особливостей гендерної ідентичності чоловіків, які свого часу виховувались без батька, у період зрілості на предмет наявності в ній рудиментів встановленої нами компенсації, інфантилізації та регресії. Іншим перспективним напрямком у продовженні нашого дослідження ми вважаємо стандартизацію використаної групи методик для кожного віку, що уможливить встановлення особливостей гендерної ідентичності хлопця в діагностичній та консультативній роботі психолога-практика.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аблитарова А. Р. Стереотип безотцовщины как педагогическая и гендерная проблема / А. Р. Аблитарова // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Крымский центр НАН Украины, 2003. – № 44. – С. 145–148.
2. Адлер А. Понять природу человека ; [пер. Е. А. Цыпина] / А. Адлер . – СПб. : Прогресс, 1997. – 256 с.
3. Алексеев Б. Е. Полоролевое поведение и его акцентуации / Б. Е. Алексеев. – СПб. : Речь, 2006. – 144 с.
4. Алексеева Г. В. Маскулінність/фемінність як чинник особистісної самоідентифікації у юнацькому віці / Г. В. Алексеева // Український соціум. – 2005. – № 2/3 (7/8). – С. 9–19.

5. Алексеева А. В. Психологічна стать як чинник становлення особистісної ідентичності у юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / А. В. Алексеева ; Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
6. Алешина Ю. Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю. Е. Алешина, А. С. Волович // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 74–82.
7. Аніщенко О.В. Гендерні дослідження в педагогічній науці та практиці : навч. посіб. / О.В. Аніщенко / за ред. Г. М. Лактіонової, Н. І. Яковець. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – 161 с.
8. Артем'єва О. О. Гендерні дослідження в контексті постнекласичної раціональності : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.09 / О. О. Артем'єва ; Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2008. – 21 с.
9. Астафьев Я. Экономика любви: формирование гендерных стереотипов / Я. У. Астафьев // Социологические исследования – М. : «Наука», 2002. – № 11. – С. 127–134.
10. Бажин Е. Ф. Цветовой тест отношений (ЦТО). Методические рекомендации / Е. Ф. Бажин, А. М. Эткинд. – Л. : [б.в.], 1985. – 18 с.
11. Базыма Б. А. Психология цвета: теория и практика / Б. А. Базыма. – СПб. : Речь, 2007. – 208 с.
12. Батлер Дж. Гендерное беспокойство / Дж. Батлер // Антология гендерной теории [сборник переводов] / Сост. Е. И. Гапова и А. Р. Усманова. – Минск : ПроPILEI, 2000. – С. 297–346.
13. Бевз Г.М. Дитина в структурі «ідентифікаційної» матриці дорослого / Г.М. Бевз // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ «Проблеми загальної та педагогічної психології». – К., 2009. – Т. XI. – Ч.1. – С. 23–30.
14. Бейтсон Г. Шаги в направлении экологии разума. Психиатрия / Г. Бейтсон. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 248 с.

15. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Л. Бем. – М. : РОССПЭН, 2004. – 336 с.
16. Бендас Т. В. Гендерная психология : учебн. пособ. / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2009. – 431 с.
17. Берд Ш. Теоретизируя маскулинности: современные тенденции в социальных науках / Ш. Берд // Гендерные исследования. – Х. : ХЦГИ, 2000. – № 14. – С. 5–33.
18. Берлингейм Д. Доэдиповы отношения между отцом и ребенком [Электронный ресурс] / Д. Берлингейм // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – №2. – Режим доступа : <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20020210>
19. Берн Ш. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения / Ш. Берн – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 318 с.
20. Белікова Ю. В. Формування гендерних ідентичностей рекламою : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Ю. В. Белікова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – 20 с.
21. Бойко О. Гендерные аспекты психического здоровья / О. Бойко // Вопросы психологии. – 2005. – № 1. – С. 110–116.
22. Бондаревська І. О. Гендерна ідентичність жінок-менеджерів : монографія / І. О. Бондаревська. – Дніпропетровськ : «Інновація», 2011. – 224 с.
23. Боровцова М. С. За кулисами маскулинности: мужественность как личностная и научная проблема / М. С. Боровцова // Современная психология: теория и практика : материалы II международной научно-практической конференции (29–30 сентября 2011, Москва). – М., 2011. – С. 32–36.
24. Бороденко М. Феномен гетерогенности пола / М. Бороденко, М. Колясникова, В. Петровский // Мир психологии. – 2001. – №4. – С. 179–190.
25. Бохонкова Ю. А. При чём тут гендер? Был бы человек... / Ю. А. Бохонкова // Психологія. – 2002. – № 6 (38). – С. 14–16.

26. Брайсон В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии / В. Брайсон. – К. : Центр учебной литературы, 2011. – 248 с.
27. Бурейчак Т. С. Конструювання гендерних ідентичностей в дискурсах реклами : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Т. С. Бурейчак ; Інститут соціології НАН України. – К., 2007. – 20 с.
28. Буркало Н. І. Вивчення гендерних характеристик особистості підлітків / Н. І. Буркало // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ «Проблеми загальної та педагогічної психології». – К., 2009. – Т. XI. – Ч. 2. – С. 52–64.
29. Бутковская С. А. Становление гендерной идентичности в процессе профессионального самоопределения : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / С. А. Бутковская ; Дальневосточный гос. ун-т путей сообщения. – Хабаровск, 2007. – 202 с.
30. Василькова Ю. В. Быть мужчиной. Быть женщиной. Тренинг полоролевой идентичности подростков / Ю. В. Василькова. – СПб. : Речь, 2010. – 126 с.
31. Васютинський В. О. Джерела психологічної статі / В. О. Васютинський // Психолог. – 2003. – № 33. – С. 1–4.
32. Васютинський В. О. Особливості статевої ролі самовизначення хлопчиків-підлітків з неповних сімей : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / В. О. Васютинський ; НДІ психології України. – К., 1992. – 22 с.
33. Васютинський В. О. Чоловіче або жіноче чи і жіноче, і чоловіче? / В. О. Васютинський // Психолог. – 2003. – № 35. – С. 5–8.
34. Вейнингер О. Пол и характер / О. Вейнингер. – М. : ТЕРРА, 1992. – 480 с.
35. Великанова Л. П. Мультиполярный подход к изучению гендерной идентичности / Л. П. Великанова // Известия КГТУ. – Калининград : КГТУ, 2008. – № 13. – С. 156–160.
36. Верлока В. Е. Ідентичність особистості: етико-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.07 / В. Е. Верлока ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2006. – 13 с.

37. Вихор С. Т. Гендерне виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / С. Т. Вихор ; ТНПУ ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 23 с.
38. Волченкова Е. В. Влияние типа семьи на формирование маскулинности у юношей / Е. В. Волченкова // Социально-гуманитарные исследования и технологии : проблемы и перспективы развития : материалы международной научно-практической конференции (27–28 апреля 2012, Харьков). – Х., 2012. – С. 68–70.
39. Гаврилюк В. В. Маскулинность в социализации городских подростков: социология молодежи / В. В. Гаврилюк // Социологические исследования. – 2004. – № 3. – С. 98–104.
40. Галичанська А. Симетричність функцій членів подружжя / А. Галичанська // Соціальна психологія. – 2004. – № 5 (7). – С. 155–161.
41. Гаркавенко Л. Методика дослідження формування образу статевої ідентифікації «Я-хлопчик» / «Я-дівчинка» у дітей 9-10 років / Л. Гаркавенко // Психолог. – 2003. – Вересень (35). – С. 15–18.
42. Гаффарова А. Е. К вопросу становления когнитивного, эмоционального и поведенческого компонентов гендерной идентичности у детей младшего школьного возраста / А. Е. Гаффарова // Теория и практика гендерных исследований : материалы международной научно-практической конференции. – Пенза-Ереван-Прага : Социосфера. – 5–6 мая 2010 г. – С. 99–102.
43. Герингтон К. Фалічна маскулінність як химера [Електронний ресурс] / К. Герингтон // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 27. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/harrington.htm>
44. Гидденс Э. Трансформация интимности / Э. Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
45. Гилмор Д. Становление мужественности: культурные концепты маскулинности / Д. Гилмор. – М. : РОСПЭН, 2005. – 264 с.
46. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К. : «Академія», 2004. – 308 с.

47. Говорун Т. В. Соціалізація статі та сексуальності : монографія / Т. В. Говорун. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2001. – 240 с.
48. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Т. В. Говорун ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – 35 с.
49. Говорун Т. В. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді – Тернопіль : Богдан, 1999. – 384 с.
50. Годин В. Половая дифференциация у растений. Термины и понятия / В. Н. Годин // Журнал общей биологии. – 2007. – Т. 68. – № 2. – С. 98–108.
51. Головнева И. В. Гендерная идентичность: тенденции изменений : монография / И. В. Головнева. – Х. : Народная укр. академия, 2006. – 312 с.
52. Городнова Н. Гендерна соціалізація дітей в умовах сімейного виховання / Н. Городнова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ «Проблеми загальної та педагогічної психології». – К., 2011. – Т. XIII. – Ч. 3. – С. 102–108.
53. Городнова Н. М. Гендерний розвиток особистості / Н. М. Городнова. – К. : Шк. світ, 2008. – 128 с.
54. Городнова Н. Психокорекція статевої ролі підлітків / Н. М. Городнова // Наука і освіта. – 2004. – № 3. – С. 36–39. – (Спецвипуск).
55. Горностай П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / П. П. Горностай // Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – С. 132–156.
56. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
57. Гошовська Д. Проблеми гендерної соціалізації особистості в контексті набуття фахової ідентичності: емпіричний ракурс / Д. Гошовська // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ «Проблеми загальної та педагогічної психології». – К., 2011. – Т. XIII. – Ч.1. – С. 86–92.
58. Грин А. Мертвая мать / А. Грин // Французская психоаналитическая школа / под ред. А. Жибо, А. В. Россохина. – СПб. : Питер, 2005. – С. 333–361.

59. Данильченко Т. В. Психологія статі : навч. посіб. / Т. В. Данильченко. – Ніжин : «Аспект-Поліграф», 2006. – 208 с.
60. Девярых С. Ю. Половая социализация молодежи в условиях социокультурной трансформации семьи и проблемы полового воспитания / С. Ю. Девярых // Общество, культура, личность. Актуальные проблемы социально-гуманитарного знания : материалы международной научно-практической конференции (5–6 февраля 2011 г., Пенза-Витебск). – Пенза-Витебск : Социосфера, 2011. – С. 16–19.
61. Девярых С. Ю. Раздельнополость человека в контексте современных представлений о половой дифференциации / С. Ю. Девярых // Социосфера. – 2010. – № 2. – С. 26–32.
62. Делёз Ж. Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – М. : АСТ: Астрель, 2007. – 672 с.
63. Денисенко А. А. Гендер и психологическая готовность к супружеским взаимоотношениям / А. А. Денисенко // Наука і освіта. – 2004. – № 3.– С. 62–65. – (Спецвипуск).
64. Денисенко Ю. Фактори формування особистісної ідентичності в сучасній сім'ї / Ю. Денисенко // Соціальна психологія. – 2008. – № 2 (28). – С. 124–131.
65. Діденко С. В. Психологія сексуальності : підруч. / С. В. Діденко, О. С. Козлова. – К. : Академвидав, 2009. – 304 с.
66. Джонсон Р. Он: Глубинные аспекты мужской психологии / Р. Джонсон. – М. : «Когито-Центр», 2005. – 176 с.
67. Дилео Д. Детский рисунок: диагностика и интерпретация / Д. Дилео. – М. : Апрель Пресс, Эксмо, 2002. – 272 с.
68. Добренёв В. И. Гендер. Брак. Семья // Фундаментальная социология: в 15 т. / В. И. Добренёв, А. И. Кравченко. – М. : ИНФРА-М, 2006. – Т.10. – 1094 с.
69. Донченко О. А. Психосоціальний невроз «пуер етернус» / О. А. Донченко // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 14–25.
70. Дороніна Т. О. Теоретико-методологічні засади гендерної освіти та виховання учнівської молоді : монографія / Т. О. Дороніна. – НАПН, Інститут

вищої освіти, КДПУ, МОНМС України. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 331 с.

71. Дорошенко Н. М. Гендерна детермінація вибору студентами стратегії поведінки в конфлікті : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н. М. Дорошенко ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 19 с.

72. Дорошина И. Г. Гендерные аспекты ролевой структуры семьи / И. Г. Дорошина, Я. О. Корнилова // Теория и практика гендерных исследований : материалы международной научно-практической конференции (5–6 мая 2010 г., Пенза-Ереван-Прага). – Пенза-Ереван-Прага : Социосфера, 2010. – С. 191–197.

73. Дьяконов Г. В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике : монография / Г. В. Дьяконов. – Кировоград : РИО КГПУ им. В. Винниченко, 2007. – 847 с.

74. Завгородня О. Фемінне і маскулінне у психології художньо обдарованої особистості: постановка проблеми / О. Завгородня // Психологія і суспільство. – Тернопіль : ТНЕУ, 2001. – № 3. – С. 33–43.

75. Зайцев П. Л. «Мужское» в словесных формах духовной культуры : автореф. дис. ... д-ра философ. наук : 09.00.13 / П. Л. Зайцев ; Омский гос. пед. ун-т. – Омск, 2007. – 50 с.

76. Здравомыслова Е. Кризис маскулинности в познесоветском дискурсе / Е. Здравомыслова, А. Темкина // О муже(N)ственности : сборник статей / сост. С. Ушакин. – М., 2002. – С. 432–451.

77. Зелінська Т. Маскулініть та батьківська амбівалентність / Т. Зелінська // Психологія і суспільство. – Тернопіль : ТНЕУ, 2003. – № 1. – С. 90–102.

78. Зупанчич А. Эдип, или изгой Означающего / А. Зупанчич // Гендерные исследования. – Х. : ХЦГИ, 2006. – № 14. – С. 82–92.

79. Зупанчич А. Эрос и комедия, или субъект и прибавочное удовольствие / А. Зупанчич // Гендерные исследования. – Х. : ХЦГИ, 2004. – № 11. – С. 5–23.

80. Зыкова С. А. Способы реализации концепта «мужественность» в испаноязычной культуре / С. А. Зыкова // Вестник Челябинского государственного университета : Филология. Искусствоведение. – 2011. – Вып. 50. – № 3. – С. 53–57.
81. Іванов Д. І. Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських стосунків у парадигмі глибинної психології : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Д. І. Іванов ; Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2004. – 21 с.
82. Іванченко С. М. Багатовимірна модель гендера / С. М. Іванченко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 157–173.
83. Иванченко С. Н. Трансгендерность, гендерная идентичность и гендерные стереотипы [Электронный ресурс] / С. Н. Иванченко // Психологические исследования. – 2009. – № 6 (8) – Режим доступа : <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n6-8/259-ivanchenko8.html>
84. Ижванова Е. М. Развитие полоролевой идентичности в юношеском и зрелом возрасте : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Е. М. Ижванова ; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2004. – 215 с.
85. Ильин Е. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 544 с.
86. Каган В. Е. Стереотипы мужественности – женственности и образ «Я» у подростков / В. Е. Каган // Вопросы психологии. – 1989. – № 3. – С. 54–62.
87. Калина О. Г. Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевою идентичность подростков / О. Г. Калина, А. Б. Холмогорова // Вопросы психологии. – 2007. – № 1. – С. 15–26.
88. Калина О. Г. Роль отца в психическом развитии ребенка / О. Г. Калина, А. Б. Холмогорова. – М. : Форум, 2011. – 112 с.
89. Калина Н. Ф. Лингвистическая психотерапия / Н. Ф. Калина. – К. : Ваклер, 1999. – 282 с.
90. Каменская В. Г. Возрастные и гендерные особенности системы психологических защит (на примере подростково-юношеской выборки) /

В. Г. Каменская, С. В. Зверева // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 4. – С. 77–88.

91. Каширина М. М. Гендерные стереотипы в телевизионной рекламе и языковые способы их представления / М. М. Каширина // Материалы XI научной конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов и студентов «Дни науки ТНУ им. В.И. Вернадского». – Симферополь : ДИАЙПИ, 2011. – С. 64–65.

92. Кейсельман (Дорожкин) В. Р. Альтруизм: так называемое добро : монография / В. Р. Кейсельман (Дорожкин). – Симферополь : Таврия, 2010. – 348 с.

93. Киммел М. Маскулинность как гомофобия: страх, стыд и молчание в конструировании гендерной идентичности / М. Киммел // Гендерные исследования. – Х. : ХЦГИ, 2006. – № 14. – С. 34–52.

94. Кириллина В. Н. Гендерный конфликт как фактор политических изменений / В. Н. Кириллина // Вестник МГУ им. Ломоносова : Серия 12 : Политические науки. – 2004. – № 4. – С. 5–25.

95. Кириллова И. А. Формирование гендерной идентичности старшеклассников : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / И. А. Кириллова ; Волгоградский гос. пед. ун-т. – Волгоград, 2005. – 28 с.

96. Кікінежді О. М. Амбівалентність статево-рольових цінностей у життєвому самоздійсненні молоді / О. М. Кікінежді // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 10. – С. 299–308.

97. Кікінежді О. М. Гендерні орієнтації студентської молоді як умова психологічного здоров'я / О. М. Кікінежді // Психологічні перспективи. – 2009. – Вип. 13. – С. 176–187.

98. Клар Г. Тест Люшера. Психология цвета / Г. Клар. – М. : Питер, 1998. – 94 с.

99. Клочек Л. В. Развитие процессов идентификации и видособления у подростку и раннему юношескому возрасту : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. В. Клочек ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 24 с.

100. Ключикова-Цобенко В. Дослідження гендерної самоідентифікації на основі образів слов'янської міфології / В.О. Ключикова-Цобенко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ «Проблеми загальної та педагогічної психології». – К., 2010. – Т. XII. – Ч. 3. – С. 200–207.
101. Кляйн М. Детский психоанализ / М. Кляйн. – М. : ИОИ, 2010 – 160 с.
102. Кляпець О. Роль батьківства в особистісному самоздійсненні чоловіка / О. Кляпець // Соціальна психологія. – 2008. – № 2 (28). – С. 132–140.
103. Козлов А. Особенности полоролевой идентичности юношей с разными уровнями удовлетворенности отношениями с отцом / А. В. Козлов // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Ін-т соціальної та політичної психології АПН України, 2007. – Вип. 17 (20). – С. 77–82.
104. Козлов В. Гендерная психология : учебн. для вузов / В. В. Козлов, Н. А. Шухова. – СПб. : Речь. – 2010. – 270 с.
105. Колесникова В. Проблема феномена «мертвой матери» в психоанализе / В. И. Колесникова, Е. В. Сташевская // Наука і освіта, 2010. – № 4–5. – С. 20–24.
106. Коломинский Я. Л. Ролевая дифференциация пола у дошкольников / Я. Л. Коломинский, М. Х. Мелтас // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 165–171.
107. Кон И. С. Гегемонная маскулинность как фактор мужского (не) здоровья / И. С. Кон // Социология: теория, методы, маркетинг – 2008. – № 4. – С. 5–16.
108. Кон И. С. Маскулинность в меняющемся мире / И. С. Кон // Вопросы философии. – 2010. – № 5. – С. 25–35.
109. Кон И. С. Мужские исследования: изменяющиеся мужчины в изменяющемся мире / И. С. Кон // Введение в гендерные исследования. Ч.1 : учебн. пособ. / под ред. И. А. Жеребкиной – Х. : ХЦГИ, 2001; СПб. : Алетейя, 2001. – С. 562–605.
110. Кон И. С. Отцовство как социокультурный институт [Электронный ресурс] / И. С. Кон. – Режим доступа : <http://sexology.narod.ru/info153.html>

111. Кон И. С. Психология половых различий / И. С. Кон // Психология индивидуальных различий / под. ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. : ЧеРо. – 2000. – С. 154–160.
112. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт : монография / К. В. Коростелина. – Симферополь : ДОЛЯ, 2003. – Вып. 2. – 360 с.
113. Кочарян О. С. Особистість і статева роль: симптомокомплекс маскулітності / фемінітності в нормі та патології : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.04 / О. С. Кочарян ; Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1996. – 48 с.
114. Крутікова О. Конституювання жіночої ідентичності в контексті материнсько-доньчиних стосунків / О. Крутікова // Психологія і суспільство. – 2010. – № 3. – С. 192–202.
115. Кубаєвський М. Концептні імплікації у вивченні взаємозв'язку ідентифікації й ідентичності / М. Кубаєвський, С. Лук'яненко // Психологія і суспільство. – 2009. – № 3. – С. 58–68.
116. Кубриченко Т. В. Стереотипи фемінітності: патріархальні традиції та нові зразки / Т. В. Кубриченко // Вісник Дніпропетровського національного університету : Серія : Педагогіка і психологія. – 2009. – Вип. 14. – С. 50–54.
117. Куприянова А. И. Исследование стратегий гендерного воспитания / А. И. Куприянова // Современная психология: теория и практика : материалы I Международной научно-практической конференции (29–30 июня 2011г., Москва). – М., 2011. – С. 90–92.
118. Курню Ж. Бедный мужчина, или Почему мужчины боятся женщин / Ж. Курню // Французская психоаналитическая школа – СПб. : Питер, 2005. – С. 438–456.
119. Курочкина И. А. Специфические особенности структурных компонентов гендерной идентичности подростков / И. А. Курочкина // Актуальные проблемы психологии и педагогики в условиях глобализации социума : материалы Международной научно-практической конференции (28–29 июня 2012, Харьков). – Х., 2012. – С. 155–162.

120. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой; [пер. с англ.] / Дж. Кэмпбелл. – М. : Рефл-Бук, АСТ, К. : Ваклер. – 1997. – 384 с.
121. Лабунская В. А. Гендерная идентичность и гендерная интерпретация парфюмерных запахов / В. А. Лабунская, О. В. Герасимова // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 175–184.
122. Лавриненко Н. В. Гендерні відносини в родині / Н. В. Лавриненко // Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – С. 354–384.
123. Лакан Ж. Значение фалоса / Ж. Лакан // Международный психоаналитический журнал. – СПб. : Фрейдово поле, 2010. – № 0. – С. 7–20.
124. Леви С. Рисунок человека как проективный тест / С. Леви // Проективная психология. – М. : Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 238–259.
125. Лень Т. В. Структура та функції первинної гендерної соціалізації в сучасному українському суспільстві / Т. В. Лень // Вища освіта України. Тематичний випуск «Наука і вища освіта в Україні: міра інтеграції». – 2009. – № 2. – С. 106–113. – (Додаток 1).
126. Логвінова Д. В. Вплив гендерних установок на статево-рольове самовизначення старших підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Д. В. Логвінова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – 20 с.
127. Лопухова О. Г. Влияние этнокультурных традиций на становление психологического пола личности / О. Г. Лопухова // Вопросы психологии. – 2001. – № 5. – С. 73–80.
128. Лутошкин А. И. Цветовой тест отношений / А. И. Лутошкин // Основы этнической психологии : учебн. пособ. / Ю. П. Платонов. – СПб. : Речь, 2003. – С. 403–405.
129. Лэйнг Р. Д. «Я» и Другие; [пер. с англ. Е. Загородной] / Р. Д. Лэйнг – М. : «Класс», 2002. – 192 с.
130. Люшер М. Оценка личности посредством выбора цвета / М. Люшер. – М. : Эксмо-Пресс, 1998. – 152 с.

131. Макаренко С. Профилактика полоролевых нарушений у подростков группы риска / С. Макаренко // Социальная педагогика. – М. : Народное образование, 2005. – № 2. – С. 79–82.
132. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
133. Малер М. Процесс сепарации-индивидуации и формирования идентичности [Электронный ресурс] / М. Малер, Дж. Б. Мак-Девитт // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2005. – № 2. – Режим доступа : <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20050209>
134. Малес Л. В. Біологічні, психологічні та соціокультурні чинники гендеру / Л. В. Малес // Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – С. 109–131.
135. Малкович М. М. Стилi сімейного виховання та їх роль у формуванні гендерних уявлень дітей дошкільного віку / М. М. Малкович // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ «Проблеми загальної та педагогічної психології». – К., 2010. – Т. XII. – Ч. 4. – С. 272–280.
136. Маричева А. Порівняльний аналіз змістового простору понять ідентичності в соціальній психології і суб'єктності в глибинній психології / А. Маричева, О. Духнич // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С. 72–82.
137. Марс Д. Случай инцеста между матерью и сыном: его влияние на развитие и лечение пациента [Электронный ресурс] / Д. Марс // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2004. – № 3. – Режим доступа : <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20040304>
138. Маслова Ю. П. Мовна репрезентація гендеру / Ю. П. Маслова // Наукові записки. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – Вип. 12. – С. 224–232.
139. Махмадамінова Г. А. Соціалізація неповнолітніх у соціально неблагополучних сім'ях : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Г. А. Махмадамінова ; Інститут соціології НАН України. – К., 2006. – 16 с.

140. Маховер К. Проективный рисунок человека ; [пер. с англ.] / К. Маховер. – М. : Смысл, 2006. – 158 с.
141. Менжулін В. Гендер з плюралістичної точки зору / В. Менжулін // Філософсько-антропологічні студії. – К. : Стилос, 2001. – С. 59–68. – (Спецвипуск).
142. Мещеркина Е. Социологическая концептуализация маскулинности / Е. Ю. Мещеркина // Социологические исследования – М. : «Наука» – 2002. – № 11. – С. 15–25.
143. Мистрюкова Е. В. Средства репрезентации концептов «мужественность» и «женственность» в современном английском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Е. В. Мистрюкова ; Самарский гос. пед. ун-т. – Самара, 2005. – 229 с.
144. Морозова-Ларіна О. І. Соціокультурні детермінанти формування гендерної ідентичності / О. І. Морозова-Ларіна // Наукові записки : Серія : Психолого-педагогічні науки. – Ніжин : Видавництво Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2011. – № 3. – С. 55–59.
145. Москаленко В. Особливості статевої ролі соціалізації в умовах трансформації суспільства / В. Москаленко, В. Романова // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 107–115.
146. Мякцінова Я. Ю. Проблема готовності батьків до статевого виховання підлітків у соціально-педагогічному вимірі / Я. Ю. Мякцінова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ «Проблеми загальної та педагогічної психології». – К., 2007. – Т.9. – Ч.2. – С. 190–193.
147. Надолинская Л. Влияние гендерных стереотипов на воспитание и образование / Л. Н. Надолинская // Педагогика. – 2004. – № 5. – С. 30–35.
148. Неповні сім'ї – соціальні показники [Електронний ресурс] // Урядовий портал КМУ. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=5632444
149. Никифорова М. С. Маскулинность как спектакль мужественности / М. С. Никифорова // Материалы XL научной конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов и студентов «Дни науки ТНУ им. В.И. Вернадского». – Симферополь : ДИАЙПИ, 2011. – С. 179–180.

150. Николчина М. Значение и матерубийство. Традиция матерей в свете Юлии Кристевой ; [пер. З. Баблюяна] / М. Николчина . – М. : Идея-Пресс, 2003. – 180 с.
151. Новицька В. П. Гендерна соціалізація: соціологічні концепції та практики : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / В. П. Новицька ; Інститут соціології НАН України. – К., 2010. – 15 с.
152. Носов С. С. Половая идентификация ребенка в кинетическом рисунке семьи: психодиагностическое пособ. / С. С. Носов. – М. : Флинта: НОУ ВПО «МПСИ», 2010. – 104 с.
153. Нусхаева Б. Особенности социализации детей в неполной семье / Б. Нусхаева // Социальная педагогика. – М. : Народное образование, 2005. – № 2. – С. 63–66.
154. Овчаров А. А. Маскулинность и фемининность в психологии нации / А. А. Овчаров // Соционика, психология и межличностные отношения. – 2003. – № 5. – С. 40–44.
155. Ожигова Л. Н. Гендерная идентичность и смысловые механизмы её реализации : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Л. Н. Ожигова ; Кубанский гос. ун-т. – Краснодар, 2006. – 46 с.
156. Олифиревич Н. И. Репарация и самовосстановление: от симбиоза к сепарации [Электронный ресурс] / Н. И. Олифиревич, Т. И. Малейчук // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2009. – № 2. – Режим доступа : <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20090206>
157. Основы теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – 536 с.
158. Павлов И. В. Психология отцовства: обзор исследований и некоторые выводы о современном состоянии проблемы / И. В. Павлов // Перинатальная психология и психология родительства. – 2008. – № 4. – С. 78–95.
159. Палій А. А. Особливості статево-рольових уявлень дітей дошкільного віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / А. А. Палій ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ. – К., 1996. – 24 с.
160. Петрова Р. Г. Гендерология и феминология : учебн. пособ. / Р. Г. Петрова. – [3-е изд.] – М. : «Дашко и К°», 2007. – 232 с.

161. Пилат Н. І. Гендерно-рольові уявлення особистості в сімейних стосунках / Н. І. Пилат, І. І. Стахів // Наука і освіта. – 2009. – № 8. – С. 90–93.
162. Поплавская Е. В. Проблема гендерно-ролевого конфликта в юношеском возрасте / Е. В. Поплавская // Наука і освіта. – 2004. – № 3. – С. 136–139. – (Спецвыпуск).
163. Порядина В. А. Основные детерминанты формирования гендерной идентичности личности [Электронный ресурс] / В. А. Порядина // Материалы X ежегодной научно-практической конференции «Богословие и светские науки: традиционные и новые взаимосвязи». – М., 2010. – Ч. 2. – Режим доступа : http://kds.eparhia.ru/www/script/2_20__2010_-_poryadina..htm
164. Посохова В. Интернет-середовище і формування гендерної ідентичності в процесі життєвого планування / В. Посохова // Соціальна психологія. – 2005. – № 4 (12). – С. 153–162.
165. Потемкина О. Ф. Психологический анализ рисунка и текста / О. Ф. Потемкина, Е. В. Потемкина. – СПб. : Речь, 2006. – 524 с.
166. Потемкина Э. Влияние семейной тайны на чувство идентичности / Э. Потемкина // Вестник психоанализа. – 2001. – № 2. – С. 45–47.
167. Прокофьева Л. М. Отцы и их дети после развода / Л. М. Прокофьева, М.-Ф. Валетас // Социологические исследования – М. : Наука, 2002. – № 6. – С. 111–115.
168. Радина Н. К. Возрастные и социокультурные аспекты гендерной социализации подростков / Н. К. Радина, Е. Ю. Терешенкова // Вопросы психологии. – 2006. – № 5. – С. 49–59.
169. Райзман Е. М. Матрица, гендер и зависть: мужчина в психоаналитической группе [Электронный ресурс] / Е. М. Райзман // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2006. – № 3. – Режим доступа : <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20060311>
170. Реан А. А. Психология изучения личности : учебн. пособ. / А. А. Реан. – СПб, 1999. – 288 с.

171. Рейнгольд Дж. Мать, тревога и смерть. Комплекс трагической смерти / Дж. С. Рейнгольд. – М. : ПЕР СЭ, 2004. – 384 с.
172. Романов И. В. Особенности половой идентичности подростков / И. В. Романов // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 39–47.
173. Романова В. Г. Особливості статевої ролі соціалізації підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / В. Г. Романова ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ. – К., 2002. – 19 с.
174. Рось Л. М. Оцінка рівня особистісної тривожності у підлітків з неповних сімей / Л. М. Рось, О. Левицька // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2009. – Вип. 74. – Т. 2. – С. 121–125.
175. Рубин Г. Обмен женщинами: заметки по политэкономии пола / Г. Рубин // Антология гендерной теории : сборник переводов / Сост. Е. И. Гапова и А. Р. Усманова. – Минск : Пропилеи, 2000. – С. 99–113.
176. Рымарев Н. Ю. Личностные особенности подростков с различной гендерной идентичностью : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Н. Ю. Рымарев ; Кубанский гос. ун-т. – Краснодар, 2006. – 22 с.
177. Савіна М. Статевої ролі дискурс як засіб формування особистості / М. Савіна // Соціальна психологія. – 2009. – № 4. – С. 141–147.
178. Семенова Л. Э. Становление ребенка как гендерного субъекта в процессе личностного развития в старшем дошкольном и младшем школьном возрасте в условиях онто- и дизонтогенеза : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.10 / Л. Э. Семенова ; Нижегородский гос. пед. ун-т. – Нижний Новгород, 2010. – 48 с.
179. Семчук С. Вплив образів гендерної реклами на соціалізацію дітей дошкільного віку / С. Семчук // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» : Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 14. – С. 224–226.

180. Силверман К. Мазохизм и мужская субъективность / К. Силверман // Гендерные исследования. – Х. : ХЦГИ, 2006. – № 14. – С. 53–81.
181. Склярчук Т. В. Гендерные роли как символическая и знаковая система социокультурного развития (методологический подход) / Т. В. Склярчук // Соціологічні дослідження : зб. наукових праць. – Луганськ : Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2005. – № 5. – С. 111–119.
182. Скребець В. О. Діагностика гендерних ролей дітей молодшого підліткового віку / В. О. Скребець, І. І. Шлімакова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2009. – Вип. 74. – Т. 2. – С. 142–148.
183. Смелзер Н. Сексуальные роли и неравенство / Н. Смелзер // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 4. – С. 63–67.
184. Смирнова Е. О. Специфика эмоционально-личностной сферы дошкольников, живущих в неполной семье / Е. О. Смирнова, В. С. Собкин, О. Э. Асадулина, А. А. Новаковская // Вопросы психологии. – 1999. – № 6. – С. 18–28.
185. Сьмьордова К. В. Вплив агентів гендерної соціалізації на формування гендерної ідентичності підлітків / К. В. Сьмьордова // Соціально-педагогічні аспекти збереження та зміцнення здоров'я дітей та молоді в Україні : матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (12–13 квітня 2007 р., Мелітополь). – Мелітополь, 2007. – С. 70–76.
186. Собчик Л. Н. Метод цветовых выборов – модификация восьмицветового теста Люшера. Практическое руководство / Л. Н. Собчик. – СПб. : Речь, 2007. – 128 с.
187. Соколова Е. К обоснованию клинико-психологического изучения расстройства гендерной идентичности / Е. Т. Соколова, Н. С. Бурлакова, Ф. Лэонтиу // Вопросы психологии. – 2001. – № 6. – С. 3–16.
188. Соколова Е. Т. Связь феномена диффузной гендерной идентичности с когнитивным стилем личности / Е. Т. Соколова, Н. С. Бурлакова, Ф. Лэонтиу // Вопросы психологии. – 2002. – № 3. – С. 41–51.

189. Сорокіна О. А. Роль батьків у статевому вихованні старшокласників / О. А. Сорокіна // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ «Проблеми загальної та педагогічної психології». – К., 2007. – Т.9. – Ч.2. – С. 303–308.
190. Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития / Ф.Тайсон, Р. Л. Тайсон. – М. : Когито-Центр, 2006. – 407 с.
191. Тартаковская И. Смертельная ноша маскулинности / И. Тартаковская // Демоскоп [Электронная версия]. – 2010. – № 425–426. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2010/0425/analit02.php>
192. Тимошенко Р. А. Другой «Красный рыцарь» / Р. А. Тимошенко // Наука і освіта. – 2005. – № 5. – С. 170–174.
193. Титаренко Т. Поняття «стать» у психології особистості / Т. Титаренко // Психолог. – 2003. – № 6. – С. 13–15.
194. Ткаченко Т. Г. О формировании чувства идентичности в процессе игровой терапии / Т. Г. Ткаченко // Психоанализ. – 2003. – № 3. – С. 149–163.
195. Тодорів Л. Д. До проблеми структури гендерного досвіду: теоретичний аспект / Л. Д. Тодорів // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова : Серія 12 : Психологічні науки : зб. наукових праць. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 2007. – № 20 (44). – С. 46–52.
196. Тодорів Л. Д. Теоретичні аспекти конструювання гендерного досвіду особистості / Л. Д. Тодорів // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ «Проблеми загальної та педагогічної психології». – К., 2010. – Т. XII. – Ч.1. – С. 562–573.
197. Труфанова О. Е. Идентичность и Я / О. Е. Труфанова // Вопросы философии. – 2008. – № 6. – С. 95–105.
198. Туманова Е. В. Образ отца и образ себя у подростков (возрастные и гендерные особенности) / Е. В. Туманова, Е. В. Филиппова // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 2. – С. 16–24.
199. Тэхкэ В. Психика и ее лечение: психоаналитический подход ; [пер. с англ.] / В. Тэхкэ. – М. : Академический проект, 2001. – 576 с.

200. Уайли Дж. В поисках фаллоса: Приап и инфляция мужского ; [пер. с англ.] / Дж. Уайли. – СПб. : Б.С.К., 1996. – 128 с.
201. Ушакин С. А. Видимость мужественности / С. А. Ушакин // Женщина не существует. Современные исследования полового различия / под ред. И. Аристарховой. – Сыктывкар, 1999. – С. 116–132.
202. Ушакин С. «Человек рода он»: футляры мужественности / С. Ушакин // Вопросы философии. – М. : Наука, 2005. – № 7 – С. 34–56.
203. Ферс Г. Тайный мир рисунка ; [пер. с англ.] / Г. Ферс. – СПб. : Деметра, 2003. – 176 с.
204. Франкл Дж. Незведанное «Я» / Дж. Франкл. – М. : АСТ: Астрель, 2007. – 316 с.
205. Франц М.-Л. фон. Вечный юноша. Puer Aeternus / М.-Л. фон Франц. – М. : Класс, 2009. – 384 с.
206. Фрейд А. Эго и механизмы психологической защиты / А. Фрейд. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – 160 с.
207. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / З. Фрейд // Проблемы метапсихологии. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – С. 75–156.
208. Фрейд З. Очерки по теории сексуальности / З. Фрейд. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 285 с.
209. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд // Проблемы метапсихологии / З. Фрейд. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – С. 157–184.
210. Фурман А. В. Основи гендерної рівності : навч. посіб. / А. В. Фурман, Т. Л. Надвинична. – Тернопіль : Економічна думка, 2006. – 168 с.
211. Хамитов Н. Философия и психология пола / Н. Хамитов. – М. : Институт гуманитарных исследований, К. : Ника-Центр, 2001. – 224 с.
212. Харламенкова Н. Е. Роль отца в дифференциации гендерной идентичности / Н. Е. Харламенкова // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28. – № 3. – С. 56–64.
213. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112–123.

214. Холлис Дж. Под тенью Сатурна: Мужские психические травмы и их исцеление / Дж. Холлис. – М. : Когито-Центр, 2009. – 184 с.
215. Чекалина А. А. Влияние родительских установок на формирование психологического пола старшего дошкольника : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / А. А. Чекалина ; Ин-т общей и пед. психологии АПН СССР. – М., 1991. – 21 с.
216. Чекалина А. А. О влиянии родительских установок на формирование гендерной идентичности ребёнка / А. А. Чекалина // Мир психологии. – Москва-Воронеж, 2004. – № 2 (38) – С. 106–113.
217. Чекалина А. А. О формировании Я мальчика и Я девочки – мужчины и женщины / А. А. Чекалина // Мир психологии. – 2002. – № 2. – С. 110–117.
218. Чернова Ж. В. «Корпоративный стандарт» современной мужественности / Ж. В. Чернова // Социологические исследования. – 2003. – № 2. – С. 97–103.
219. Чистякова Е. С. Связь психологического пола со стилем и типом переживания беременности / Е. С. Чистякова // Современная психология: теория и практика : материалы I Международной научно-практической конференции (29–30 июня 2011г., Москва). – М., 2001. – С. 156–158.
220. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: психоанализ и социология пола / Н. Чодороу // Антология гендерной теории : сборник переводов / Сост. Е. И. Гапова и А. Р. Усманова. – Минск : Пропилеи, 2000. – С. 29–76.
221. Шабасва Н. С. Вплив агентів соціалізації на становлення гендерної ідентичності студентів коледжу / Н. С. Шабасва // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – № 4. – С. 27–30.
222. Шаллер Дж. Потеря и обретение отца ; [пер. с англ.] / Дж. Л. Шаллер. – СПб. : Мирт, 1998. – 216 с.
223. Шилина А. Г. О содержании терминов «гендер», «феминизм», «феминность» / «маскулинность» / А. Г. Шилина // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Крымский научный центр НАН Украины, 1999. – № 8. – С. 148–152.

224. Шилина А. Г. От женственности-мужественности к «фемининностям»-«маскулинностям»: формирование и особенности функционирования / А. Г. Шилина // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Крымский научный центр НАН Украины, 2004. – № 49. – Т.1. – С. 149–152.
225. ШклярOVA I. B. Гендерні відмінності у прояві лідерської поведінки / I. B. ШклярOVA // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2009. – Вип. 72. – Т. 2. – С. 187–190.
226. Шнейдер Л. Сексуальная активность молодежи как фактор гендерной социализации личности / Л. Б. Шнейдер, Е. И. Чекмарёва // Теория и практика гендерных исследований : материалы международной научно-практической конференции (5–6 мая 2010 г., Пенза-Ереван-Прага). – Пенза-Ереван-Прага : Социосфера, 2010. – С. 64–71.
227. Шустова Л. П. К проблеме становления и развития гендерной идентичности ребенка дошкольного возраста / Л. П. Шустова // Вісник Черкаського університету : Педагогічні науки. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – № 165. – С. 21–25.
228. Эриксон Э. Детство и общество ; [пер с англ.] / Э. Эриксон. – СПб. : ИТД «Летний сад», 2000. – 416 с.
229. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
230. Эткинд А. М. Цветовой тест отношений / А. М. Эткинд // Общая психодиагностика / под. ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М., 1987. – С. 221–228.
231. Юнусова Р. Полоролевая идентичность как фактор направленности личности подростка / Р. А. Юнусова // Теория и практика гендерных исследований : материалы международной научно-практической конференции (5–6 мая 2010 г., Пенза-Ереван-Прага). – Пенза-Ереван-Прага : Социосфера, 2010. – С. 103–109.

232. Яворська Н. Проблема гендерної соціалізації у підлітковому віці / Н. Яворська // Соціальна психологія. – 2009. – № 3. – С. 130–137.
233. Яньшин П. В. Эмоциональный цвет. Эмоциональный компонент в психологической структуре цвета / П. В. Яньшин. – Самара : СамГПУ, 1994. – 218 с.
234. Яценко Т. С. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика / Т. С. Яценко, М. Г. Чобітько, Т. І. Доцевич. – Черкаси : Брама, 2003. – 216 с.
235. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навч. посіб. / Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2006. – 382 с.
236. Badinter E. XY, De l'identité masculine / E. Badinter. – Paris : Odile Jacob, 1992. – 320 p.
237. Ballard-Reisch D. Gender orientation and the Bem Sex Role Inventory: A psychological construct revisited / D. Ballard-Reisch, M. Elton // Sex Roles. – 1992. – № 27. – Pp. 291–306.
238. Bandura A. On broadening the cognitive, motivational and sociostructural scope of theorizing about gender development and functioning / A. Bandura, K. Bussey // Psychological bulletin. – 2004. – Vol. 130. – № 5. – Pp. 691–701.
239. Bandura A. Social cognitive theory of gender development and differentiation / A. Bandura, K. Bussey // Psychological Review. – 1999. – Vol.106. – № 4. – Pp. 676–713.
240. Barden N. The development of gender identity / N. Barden // VISTAS: Compelling Perspectives on Counseling / edited by Garry Walz & Richard Yep. – 2005. – Pp. 115–117.
241. Blos P. Son and father. Before and beyond the Oedipus complex / P. Blos. – New York : The free press, 1985. – 185 p.
242. Bourdieu P. Masculine domination / P. Bourdieu. – Stanford, CA : Stanford University Press, 2001. – 133 p.
243. Broverman I. K. Sex Role stereotypes: A current appraisal / I. K. Broverman, S. R. Vogel, D. M. Broverman, F. E. Clarkson, P. S. Rosenkrantz // Journal of Social Issues. – 1972. – № 28. – Pp. 59–78.

244. Bussey K. Self-regulatory mechanisms governing gender development / K. Bussey, A. Bandura // *Child development*. – 1992. – Vol.63. – Pp. 1236–1250.
245. Carver P. Gender identity and Adjustment in middle childhood / P. Carver, J. Younger, D. Perry // *Sex roles*. – August, 2003. – Vol.49. – № 3/4. – Pp. 95–109.
246. Chodorow N. Family structure and feminine personality / N. Chodorow // *Women Culture and Society* / M. Rosaldo, L. Lamphere – Stanford : Stanford University Press, 1974. – Pp. 43–66.
247. Chodorow N. The power of feelings: personal meaning in psychoanalysis, gender, and culture / N.J. Chodorow. – London : Yale university press, 1999. – 328 p.
248. Egan S. Gender identity: A multidimensional analysis with implications for psychosocial adjustment / S. Egan, D. Perry // *Developmental psychology*. – 2001. – № 37. – Pp. 451–463.
249. Elliot B. Gender Identity in Group-Analytic Psychotherapy / B. Elliot // *Group-Analysis*. – London : Sage, 1986. – Vol. 19. – Pp. 196–206.
250. Golombok S. Gender development / S. Golombok, R. Fivush. – Cambridge university press. – 2001. – 276 p.
251. Hoffman R. M. Twenty-five years after the Bem Sex-Role inventory: A reassessment and new issues regarding classification variability / R. M. Hoffman, L. D. Borders // *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*. – 2001. – № 34. – Pp. 39–55.
252. Honig A. The Importance of fathering / A. Honig // *Lives of families: a special edition of articles from the Southern Association on Children Under Six*. – Humanities Publishing Group, 1985. – Pp. 64–76.
253. Joyce M. Searching for masculine identity / M. Joyce, D. Violi // *The Way*. – 1998. – October. – Pp. 352–364.
254. Juni S. Sex Role Development as a Function of Parent Models and Oedipal Fixation / S. Juni, E.L. Rahamim, R. Brannon // *The Journal of Genetic Psychology*. – № 146 (1) – Pp. 89–99.
255. Kessler S. The medical construction of gender: case management of intersexed infants / S.J. Kessler // *Signs*. – Vol.16. – № 1. – Pp. 3–26.

256. Kaczala C.M. Sex-role identity, stereotypes and their relationship to achievement attitudes / C. M. Kaczala. – School of Education University of Michigan, 1981. – 41 p.
257. Kristeva J. In the Beginning Was Love: Psychoanalysis and Faith ; [trans. A. Goldhammer] / J. Kristeva. – NY : Columbia University Press, 1987. – 63 p.
258. Martin C. Cognitive theories of early gender development / C. Martin, D. Ruble, J. Szkrybalo // Psychological bulletin. – 2002. – Vol.128. – № 6. – Pp. 903–933.
259. McHale S. The family contexts of gender development in childhood and adolescence / S. Mchale, A. Crouter, S. Whiteman // Social development. – 2003. – № 12 (1). – Pp. 125–148.
260. Okun B. Therapists' blind spots related to gender socialization / B. F. Okun // Intimate environments. Sex, intimacy, and gender in families / ed. by O. Kantor, B. Okun. – New York, London : The Guilford press, 1989. – Pp. 129–140.
261. Porto R. Gender identity disorders / R. Porto // The WHO. – 2007. – 52 p.
262. Rekers G. Atypical gender development and psychosocial adjustment / G. A. Rekers // Journal of applied behavior analysis. – 1977. – № 10. – Pp. 559–571.
263. Ross-Gordon J. Gender development and gendered adult development / J. Ross-Gordon // New directions for adult and continuing education. – Winter, 1999. – № 84. – Pp. 29–37.
264. Stryker S. Identity theory: developments and extensions / S. Stryker // Self and Identity. – New York, 1986. – Pp. 89–104.
265. Wade J. Male reference group identity dependence: Support to construct validity / J. Wade, C. Britton-Powell // Sex roles: a journal of research. – 2000. – September. – Vol. 43. – № 5–6. – Pp. 323–340.
266. Waters J. The Selling of Gender Identity. In Advertising and Culture: Theoretical Perspectives / J. Waters, G. Ellis. – Westport, CT : Praeger, 1996. – Pp. 91–103.
267. Young C. G. The Relations Between the Ego and the Unconscious // Two Essays on Analytic psychology / C. G. Young. – London, 1953. – Pp. 202–295.

ДОДАТКИ

Додаток А

Мотиваційні інструкції для діагностичного обстеження респондентів

Мотиваційна інструкція для молодшого школяра:

Привіт! Мене звати Мар'яна. А тебе? Дуже приємно. Я науковець і проводжу дослідження хлопчиків різного віку, з різних міст. Прошу і тебе взяти участь у моєму дослідженні. Для цього тобі буде потрібно відповісти на кілька запитань. Одразу попереджу, що на ці запитання не існує правильної або неправильної відповіді. Мене цікавить твоя думка, тож дуже важливо, щоб ти відповідав чесно. Від себе обіцяю, що жодну з твоїх відповідей я не розкажу ані твоїм однокласникам, ані вчительці, ані батькам. Це залишиться в таємниці. Окрім того я попрошу тебе намалювати мені кілька малюнків. Я дам тобі для цього аркуші і кольорові олівці. (*У разі опору новині про малювання: Для мене не має значення, наскільки добре ти малюєш, я не ставитиму за це оцінку. Мені*

підійде будь-який малюнок, який ти намалюєш.) Якщо ти згоден – можемо починати.

Мотиваційна інструкція для підлітка і юнака:

Привіт! Мене звати Мар'яна. Я науковець і проводжу дослідження у галузі психології чоловіків. Я опитую дуже багато хлопців різного віку, з різних міст і пропоную вам долучитись до їх числа. Мета опитування полягає у визначенні того, що спільного, а що відмінного є між чоловіками та жінками. Я не звірятиму ваші відповіді з «правильними», бо правильних відповідей тут не існує. Також я не ставитиму жодних діагнозів і не робитиму висновків щодо вашої нормальності, не обговорюватиму отримані результати з вашими вчителями (вихователями/викладачами) чи адміністрацією навчального закладу. Ніде у моїй роботі не буде використане ваше прізвище, ім'я. Конфіденційність дослідження я гарантую. Для мене дуже важливо, щоб ваші відповіді були чесними, щирими, тоді результати мого дослідження матимуть сенс. Тож якщо ви скептично налаштовані до участі в експерименті, краще відмовитись від неї, ніж давати зумисне хибні відповіді. Окрім того я попрошу вас намалювати кілька малюнків. Я дам для цього аркуші і кольорові олівці (*У разі опору новині про малювання*: Для мене не має значення, наскільки добре ви малюєте, я не оцінюватиму мистецьку цінність ваших малюнків. Намалюйте так, як можете). Чи маєте ви якісь запитання до мене? Що ж, можемо починати.

Додаток Б

Діагностика Я-концепту молодшого школяра
засобами статеворольового опитувальника С. Бем (BSRI)
(бланк методики)

П.І.Б. респондента _____

Вік _____ Стать _____ Клас _____ Дата _____

Особливі примітки: _____

Інструкція респонденту: Зараз я зачитуватиму тобі твердження, а ти маєш визначити і повідомити мене, чи можна так сказати про тебе. Ти можеш просто говорити мені «так» або «ні». Зрозуміло? Давай потренуємось: «Я веселий хлопець: багато жартую, сміюся». Так чи ні? Молодець. Ти зрозумів усе правильно. Слухай наступне твердження...

№	Твердження	Відповідь
1	Я впевнений у собі та у своїх силах	
2	Я вмію поступитись іншій людині, навіть якщо правда на моєму боці	
3	Я можу прийти на допомогу, якщо хтось її потребує	
4	Коли я переконаний у своїй правоті, я відстоюю, захищаю свою думку	
5	Я радію життю	
6	Я похмура людина: у мене часто поганий настрій і я рідко посміхаюсь	

7	Я можу сам подбати про себе, не залежу від інших людей	
8	Я часто соромлюсь і ніяковію, особливо серед незнайомих людей	
9	Я завжди дуже відповідально і старанно виконую всі справи, за які берусь	
10	Я спортивна людина: люблю заняття фізкультурою, спортивні ігри і це добре в мене виходить	
11	Мене часто охоплює почуття ніжності до когось: хочеться обійняти, погладити чи просто сказати щось хороше	
12	Часто буває, що я прикидаюсь добрішим чи злішим, ніж я є насправді	
13	Якщо я задумую щось, то обов'язково досягаю цього	
14	Мені подобається вихвалити людей, говорити їм компліменти, щоб вони добре до мене ставились	
15	Майже усе, що я роблю, виходить у мене дуже добре, приносить успіх	
16	Я сильна особистість, не відступаю від своїх задумів і рішень	
17	Я вважаю, що краще бути відданим одному другу, ніж мати багато приятелів	
18	Я непередбачувана людина, завжди дивую людей тим, чого ніхто від мене не очікує	
19	Я сильний	
20	Я жіночний	
21	Я надійна людина, на мене можна покластись. Я не підведу	
22	Мені подобаються заняття, де треба міркувати над чимось, думати, аналізувати	
23	Коли у когось неприємності, я йому дуже співчую	
24	Я злюсь, якщо мій друг починає спілкуватись не тільки зі мною, злюсь, якщо вчитель або батьки хвалять іншу дитину, а не мене	
25	Я міг би стати старостою в класі або капітаном спортивної команди, я здібний до лідерства	
26	Я завжди уважний до потреб інших людей. Не думаю тільки про себе	
27	Я завжди говорю правду	
28	Я не боюся ризику. Я готовий ризикнути, якщо це потрібно	
29	Я чуйний до інших людей, розумію їхні почуття	
30	Я мало що розповідаю про себе іншим людям, багато речей, які стосуються мого життя, я залишаю в таємниці	
31	Зазвичай я легко, без довгих роздумів приймаю рішення	
32	Мене легко розчулити, я переживаю через чуже горе так, ніби горе у мене	
33	Я щира людина, не хитрую з іншими	
34	Я самостійний: коли мені потрібно щось зробити, я покладаюся на свої сили, а не чекаю, що хтось мені допоможе	
35	Коли хтось сумує чи страждає, я обов'язково спробую розрадити його, заспокоїти, чимось втішити	
36	Я гадаю, що я кращий, розумніший, ніж інші діти	
37	Мені приємно командувати, керувати іншими людьми	
38	У мене дуже гарно виходить розказати про щось. Людям подобається слухати мої розповіді.	
39	Я подобаюся людям, вони вважають мене привабливим	
40	Я чоловічний	
41	Я дуже теплий і сердечний до людей	
42	Я серйозна людина	
43	Про більшість речей, які мене оточують, я маю власну думку	
44	Я турбуюсь про інших людей	
45	Я приязно ставлюсь до людей, легко можу затоваришувати із новими	

	людьми	
46	Я часто проявляю агресію: можу накричати на когось, обізвати або вдарити	
47	Я зазвичай довіряю людям, не підозрюю, що вони обманюють мене чи хитрують	
48	Я мало що вмію робити добре	
49	Так само собою стається, що я стаю «душею компанії», лідером. Мене поважають і рівняються на мою думку.	
50	Я безпосередній, простий: завжди говорю те, що думаю, питаю в інших те, що мені цікаво	
51	Я легко пристосовуюсь до нового: нових людей, нових місць, правил	
52	Мені більше подобається робити щось наодинці, ніж разом з кимось	
53	Я не вживаю лайливі, непристойні слова	
54	Часто буває так, що я ніяк не закінчу якусь справу, бо відволікаюся на купу інших	
55	Я люблю позмагатись з іншими людьми	
56	Я люблю дітей	
57	Я дуже ввічливо спілкуюсь з іншими людьми, виявляю до них повагу	
58	Я маю сподівання багато чого досягти у своєму житті. Для мене важливо бути найкращим у тому, чим я займаюсь	
59	Я спокійна, врівноважена людина, мене важко «вивести із себе»	
60	Я маю поміркований, не бунтівний характер. Я такий, як усі.	

Додаток В

Діагностика гендерного концепту молодшого школяра засобами статевої ролі опитувальника С. Бем (BSRI) (бланк методики)

П.І.Б. респондента _____

Вік _____ Стать _____ Клас _____ Дата _____

Особливі примітки: _____

Інструкція респонденту: Зараз я зачитуватиму тобі твердження, а ти маєш визначити і повідомити мене, якщо вони описують чоловічу чи жіночу поведінку, чоловічі або жіночі якості. Ти можеш просто говорити мені «чоловіче» або «жіноче». Якщо ти вважаєш, що так поведуться і чоловіки, і жінки, сповісти мене про це. Зрозуміло? Слухай перше твердження...

Чоловіче	Твердження	Жіноче
	Впевнений у собі та у своїх силах	
	Вміє поступитись іншій людині, навіть якщо правда на його боці	
	Може прийти на допомогу, якщо хтось її потребує	
	Коли переконаний у своїй правоті, то відстоює, захищає свою думку	
	Радіє життю	
	Є похмурою людиною: часто має поганий настрій і рідко посміхається	

	Може сам подбати про себе, не залежить від інших людей	
	Часто соромиться і ніяковіє, особливо серед незнайомих людей	
	Завжди дуже відповідально і старанно виконує всі справи, за які береться	
	Є спортивною людиною: любить заняття фізкультурою, спортом	
	Часто виявляє ніжність до когось: обіймає, гладить чи просто говорить щось хороше	
	Прикидається добрішим чи злішим, ніж є насправді	
	Обов'язково досягає того, що задумує	
	Зумисне вихваляє людей, говорить їм компліменти, щоб вони краще до нього ставились	
	Майже усе робить дуже добре, є успішним	
	Є сильною особистістю, не відступає від своїх задумів і рішень	
	Відданий своїм друзям, рідним, не зраджує	
	Є непередбачуваною людиною, завжди дивує людей тим, чого ніхто від нього не очікує	
	Наділений фізичною силою	
	Жіночний	
	Є надійною людиною, на нього можна покластись і він не підведе	
	Любить міркувати над чимось, думати, аналізувати	
	Дуже співчуває людині, яка має неприємності	
	Ревнує до інших людей	
	Має здібності для того, щоб стати лідером	
	Уважний до потреб інших людей. Не думає тільки про себе	
	Завжди говорить правду	
	Не боїться ризику. Готовий ризикнути, якщо це потрібно	
	Чуйний до інших людей, розуміє їхні почуття	
	Мало що розповідає про себе іншим людям, багато речей, які стосуються його життя, залишає в таємниці	
	Легко, без довгих роздумів приймає рішення	
	Його легко розчулити, він переживає через чуже горе як через своє	
	Є щирою людиною, не хитрує з іншими	
	Є самостійним: коли потрібно щось зробити, то покладається на свої сили, а не чекає сторонньої допомоги	
	Намагається розрадити, заспокоїти, чимось втішити того, хто сумує чи страждає	
	Вважає себе кращим за інших, зарозумілий	
	Любить командувати, керувати іншими людьми	
	Вміє красномовно розказати про щось	
	Привабливий	
	Чоловічний	
	Теплий і сердечний до людей	
	Серйозна людина	
	Має власну позицію, власну думку	
	Турбується про інших людей	
	Приязно ставиться до людей, легко може затоваришувати із кимось	
	Часто проявляє агресію: може накричати на когось, обізвати або вдарити	
	Довіряє людям, не підозрює, що вони можуть обманути чи схитрувати	
	Мало що вміє робити добре	
	Часто стає лідером, «душею компанії». Його поважають і рівняються на його думку	

	Безпосередній, простий: завжди говорить те, що думає, питає в інших те, що йому цікаво	
	Легко пристосовується до нового: нових людей, нових місць, правил	
	Більше любить робити щось наодинці, ніж разом з кимось	
	Не вживає лайливі, непристойні слова	
	Не може організувати себе, через що часто не доводить справ до кінця	
	Любить позмагатись з іншими людьми	
	Любить дітей	
	Дуже ввічливо спілкується з іншими людьми, виявляє до них повагу	
	Ставить собі дуже високі цілі, мріє багато чого досягти. Для нього важливо бути найкращим у тому, чим він займається	
	Є спокійною, врівноваженою людиною, яку важко «вивести із себе»	
	Має поміркований, не бунтівний характер. Є таким, як усі	

Додаток Г

Діагностика Я-концепту особистості засобами статевої ролі опитувальника С. Бем (BSRI) (бланк методики)

Вкажи, будь ласка, своє прізвище та ім'я: _____

Вкажи свій вік _____, стать _____ і сьогоднішню дату _____

Інструкція:

Оціни себе за кожним із наведених пунктів: постав «+» навпроти тих рис чи якостей, які тобі притаманні.

1.	Впевнений у собі	
2.	Поступливий	
3.	Здатний допомогти	
4.	Відстоюю власні переконання	
5.	Життєрадісний	
6.	Похмурий	
7.	Незалежний	
8.	Сором'язливий	
9.	Сумлінний	
10.	Спортивний	
11.	Ніжний	
12.	Награний	

13.	Наполегливий	
14.	Улесливий	
15.	Успішний	
16.	Сильний як особистість	
17.	Відданий	
18.	Непередбачуваний	
19.	Сильний	
20.	Жіночний	
21.	Надійний	
22.	Схильний до аналізу	
23.	Співчутливий	
24.	Ревнивий	
25.	Здібний до лідерства	
26.	Уважний до потреб інших людей	
27.	Правдивий	
28.	Готовий ризикнути	
29.	Чуйний	
30.	Потайний	
31.	Легко приймаю рішення	
32.	Жалісливий	
33.	Щирий	
34.	Самостійний	
35.	Прагну втішити	
36.	Зарозумілий	
37.	Владний	
38.	Солодкомовний	
39.	Привабливий	
40.	Чоловічний	
41.	Теплий, сердечний	
42.	Серйозний	
43.	Маю власну позицію	
44.	Турботливий	
45.	Приязний	
46.	Агресивний	
47.	Довірливий	
48.	Невмілий	
49.	Виступаю лідером	
50.	Безпосередній	
51.	Легко пристосовуюсь	
52.	Індивідуаліст	
53.	Не використовую лайливих слів	
54.	Безсистемний	
55.	Люблю позмагатись	

56.	Люблю дітей	
57.	Тактовний	
58.	Амбітний	
59.	Спокійний	
60.	Поміркований	

Підпис _____

Додаток Г

**Діагностика гендерного концепта у когнітивному компоненті
гендерної ідентичності особистості
засобами статевої ролі опитувальника С.Бем (BSRI)
(бланк методики)**

Вкажи, будь ласка, своє прізвище та ім'я: _____

Вкажи свій вік _____, стать _____ і сьогоднішню дату _____

Інструкція:

Відзнач у відповідних стовпчиках, які з наведених рис ти міг би назвати жіночими, а які – чоловічими. Відзначати одну і ту ж рису в обох стовпчиках одразу – дозволяється.

Чоловіче			Жіноче
	Впевнений у собі	Впевнена в собі	
	Поступливий	Поступлива	
	Здатний допомогти	Здатна допомогти	
	Відстоює власні переконання	Відстоює власні переконання	
	Життєрадісний	Життєрадісна	
	Похмурий	Похмура	
	Незалежний	Незалежна	
	Сором'язливий	Сором'язлива	
	Сумлінний	Сумлінна	
	Спортивний	Спортивна	
	Ніжний	Ніжна	

	Награний	Награна	
	Наполегливий	Наполеглива	
	Улесливий	Улеслива	
	Успішний	Успішна	
	Сильний як особистість	Сильна як особистість	
	Відданий	Віддана	
	Непередбачуваний	Непередбачувана	
	Сильний	Сильна	
	Жіночний	Жіночна	
	Надійний	Надійна	
	Схильний до аналізу	Схильна до аналізу	
	Співчутливий	Співчутлива	
	Ревнивий	Ревнива	
	Здібний до лідерства	Здібна до лідерства	
	Уважний до потреб інших людей	Уважна до потреб інших людей	
	Правдивий	Правдива	
	Готовий ризикнути	Готова ризикнути	
	Чуйний	Чуйна	
	Потайний	Потайна	
	Легко приймає рішення	Легко приймає рішення	
	Жалісливий	Жаліслива	
	Щирий	Щира	
	Самостійний	Самостійна	
	Прагне втішити	Прагне втішити	
	Зарозумілий	Зарозуміла	
	Владний	Владна	
	Солодкомовний	Солодкомовна	
	Привабливий	Приваблива	
	Чоловічний	Чоловічна	
	Теплий, сердечний	Тепла, сердечна	
	Серйозний	Серйозна	
	Має власну позицію	Має власну позицію	
	Турботливий	Турботлива	
	Приязний	Приязна	
	Агресивний	Агресивна	
	Довірливий	Довірлива	
	Невмілий	Невміла	
	Виступає лідером	Виступає лідером	
	Безпосередній	Безпосередня	
	Легко пристосовується	Легко пристосовується	
	Індивідуаліст	Індивідуалістка	
	Не використовує лайливих слів	Не використовує лайливих слів	
	Безсистемний	Безсистемна	
	Любить позмагатись	Любить позмагатись	
	Любить дітей	Любить дітей	
	Тактовний	Тактовна	
	Амбітний	Амбітна	
	Спокійний	Спокійна	

Спокійний															
Поміrkований															
Виховується без батька															

Додаток Е

**Діагностика глибинного компонента гендерної ідентичності особистості
засобами аналізу серії психомалюнків: «Я», «Чоловік», «Жінка»
(бланк методики)**

П.І.Б. _____

Вік _____ Стать _____ Дата _____

Елемент аналізу	Пара малюнків			
	«Я» - «Чоловік»		«Я» - «Жінка»	
	кількість збігів	кількість балів	кількість збігів	кількість балів
<i>Гендернозначущі збіги</i> (2 бали за кожний збіг)				
Суцільне забарвлення основних елементів об'єкта: тулуба, верхніх або нижніх кінцівок, голови				
Спосіб зображення основних елементів об'єкта: тулуба, нижніх або верхніх кінцівок, голови				
Характер зображення обличчя, «вираз обличчя»				
Додаткові елементи прямого гендерного змісту (машини, ляльки, спортивний інвентар тощо)				
Промальовані первинні чи вторинні статеві ознаки				
<i>Збіги, що вказують на ідентифікацію</i> (1 бал за кожний збіг)				
Забарвлення контуру основних елементів об'єкта: нижніх або верхніх кінцівок, тулуба, голови (у разі, якщо вони суцільно не зафарбовані у той самий колір)				
Положення на аркуші, розмір фігури				
Спосіб зображення і забарвлення фону				
Зображення і/або забарвлення однакових аксесуарів чи інших предметів у руках зображуваного об'єкта				
Зображення і/або забарвлення написів, логотипів, інших виразних деталей на тілі об'єктів				
Особливий характер ліній та штриховок одних і тих же елементів зображуваного об'єкта				
Додаткові елементи непрямого гендерного змісту (сонечко, хмарки, дерева, квіти, паркан, будинок тощо)				

Характер зображення елемента обличчя: рота, очей, носа, вух, вії, брів, бороди тощо				
Зображення і/або забарвлення однієї і тієї ж неосновної деталі зображуваного об'єкта (кишені, картуза тощо)				
<i>Сума</i>				

Додаток Є

**Зведена таблиця коефіцієнтів гендерної ідентичності
у групі хлопчиків 7-8 років із повної сім'ї**

№ П/П	Коефіцієнти відповідності					
	чоловічності			жіночності		
	когнітивна складова	поведінкова складова	глибинна складова	когнітивна складова	поведінкова складова	глибинна складова
	(к _ч)	(к _{пч})	(к _{гч})	(к _ж)	(к _{пж})	(к _{гж})
1	0,788	0,121	0,412	0,815	0,074	0,588
2	0,727	0,205	0,667	0,278	0,222	0,333
3	0,656	0,125	0,520	0,517	0,172	0,480
4	0,806	0,250	0,500	0,533	0,100	0,500
5	0,661	0,196	0,600	0,500	0,333	0,400
6	0,697	0,212	0,448	0,839	0,290	0,552
7	0,650	0,275	0,476	0,700	0,240	0,524
8	0,567	0,333	0,238	0,833	0,067	0,762
9	0,484	0,097	0,528	0,621	0,241	0,472
10	0,829	0,286	0,500	0,731	0,308	0,500
11	0,810	0,167	0,444	0,763	0,158	0,556
12	0,786	0,214	0,500	0,739	0,261	0,500
13	0,735	0,088	0,900	0,786	0,179	0,100
14	0,718	0,256	0,500	0,619	0,238	0,500
15	0,786	0,214	0,550	0,278	0,056	0,450
16	0,689	0,178	0,484	0,667	0,200	0,516
17	0,696	0,261	0,727	0,811	0,243	0,273
18	0,567	0,100	0,500	0,667	0,121	0,500
19	0,484	0,097	0,606	0,517	0,207	0,394
20	0,606	0,212	0,667	0,667	0,111	0,333
21	0,800	0,250	0,576	0,850	0,100	0,424
22	0,486	0,054	0,714	0,750	0,375	0,286
23	0,759	0,138	0,500	0,677	0,097	0,500
24	0,697	0,333	0,625	0,815	0,185	0,375
25	0,827	0,385	0,563	0,677	0,613	0,438
26	0,667	0,542	0,591	0,667	0,500	0,409
27	0,775	0,700	0,667	0,892	0,703	0,333
28	0,500	0,208	0,750	0,811	0,135	0,250
29	0,651	0,256	0,552	0,529	0,176	0,448
30	0,323	0,484	0,500	0,517	0,379	0,500
31	0,912	0,193	0,750	0,950	0,150	0,250
32	1,000	0,413	0,571	0,900	0,300	0,429
33	0,515	0,333	0,586	0,355	0,645	0,414
34	0,622	0,351	0,538	0,444	0,444	0,462
35	0,400	0,600	0,531	0,556	0,630	0,469
36	0,694	0,755	0,533	0,500	0,639	0,467

37	0,844	0,219	0,560	0,429	0,179	0,440
38	0,610	0,268	0,542	0,688	0,271	0,458
39	0,697	0,364	0,636	0,778	0,111	0,364
40	0,484	0,161	0,417	0,690	0,276	0,583
41	0,780	0,195	0,545	0,886	0,200	0,455
42	0,806	0,161	0,593	0,600	0,167	0,407
43	0,500	0,300	0,500	0,767	0,233	0,500
44	0,528	0,222	0,529	0,688	0,281	0,471
45	0,542	0,292	0,636	0,750	0,333	0,364
46	0,775	0,275	0,667	0,939	0,121	0,333
47	0,897	0,462	0,577	0,868	0,289	0,423
48	0,758	0,273	0,500	0,759	0,103	0,500
49	0,860	0,280	0,500	0,731	0,231	0,500
50	0,793	0,414	0,69	0,640	0,200	0,310

Додаток Ж

**Зведена таблиця коефіцієнтів гендерної ідентичності
у групі хлопчиків 7-8 років із неповної сім'ї**

№ п/п	Коефіцієнти відповідності					
	чоловічності			жіночності		
	когнітивна складова (к _ч)	поведінкова складова (к _{ЕкспЧ})	глибинна складова (к _{ГЧ})	когнітивна складова (к _ж)	поведінкова складова (к _{ЕкспЖ})	глибинна складова (к _{ГЖ})
1	0,702	0,298	0,515	0,522	0,304	0,485
2	0,720	0,180	0,586	0,273	0,000	0,414
3	0,621	0,103	0,531	0,714	0,107	0,469
4	0,679	0,660	0,75	0,853	0,588	0,250
5	0,842	0,070	0,559	0,867	0,067	0,441
6	0,563	0,438	0,481	0,333	0,528	0,519
7	0,222	0,481	0,72	0,400	0,500	0,280
8	0,587	0,457	0,667	0,357	0,286	0,333
9	0,613	0,516	0,647	0,500	0,281	0,353
10	0,594	0,531	0,524	0,259	0,259	0,476
11	0,769	0,538	0,433	0,643	0,643	0,567
12	0,875	0,646	0,538	0,759	0,586	0,462
13	0,826	0,326	0,531	0,640	0,280	0,469
14	0,714	0,286	0,559	0,871	0,194	0,441
15	0,660	0,280	0,6	0,231	0,077	0,400
16	0,689	0,400	0,553	0,692	0,192	0,447
17	0,848	0,576	0,611	0,333	0,306	0,389
18	0,897	0,310	0,529	0,353	0,059	0,471
19	0,667	0,315	0,8	0,688	0,125	0,200
20	0,682	0,295	0,625	0,714	0,143	0,375
21	0,844	0,500	0,519	0,700	0,267	0,481
22	0,630	0,222	0,533	0,417	0,250	0,467
23	0,706	0,333	0,714	0,714	0,214	0,286
24	0,594	0,688	0,537	0,483	0,138	0,463
25	0,594	0,344	0,606	0,360	0,120	0,394
26	0,679	0,396	0,643	0,500	0,143	0,357
27	0,612	0,286	0,548	0,630	0,370	0,452
28	0,717	0,304	0,515	0,522	0,217	0,485
29	0,643	0,250	0,464	0,400	0,067	0,536
30	0,569	0,314	0,419	0,484	0,258	0,581

**Зведена таблиця коефіцієнтів гендерної ідентичності
у групі хлопців 13-14 років із повної сім'ї**

№ П/П	Коефіцієнти відповідності					
	Чоловічності			Жіночності		
	когнітивна складова	поведінкова складова	глибинна складова	когнітивна складова	поведінкова складова	глибинна складова
	(к _ч)	(к _{гч})	(к _{гч})	(к _ж)	(к _{гж})	(к _{гж})
1	0,824	0,647	0,636	0,727	0,667	0,364
2	0,933	0,633	0,923	0,655	0,724	0,077
3	0,613	0,710	0,667	0,591	0,500	0,333
4	0,615	0,564	0,524	0,448	0,552	0,476
5	0,763	0,605	0,579	0,650	0,600	0,421
6	0,800	0,489	0,769	0,436	0,538	0,231
7	0,292	0,500	0,588	0,296	0,500	0,412
8	0,763	0,395	0,273	0,556	0,511	0,727
9	0,826	0,565	0,733	0,820	0,540	0,267
10	0,242	0,242	0,706	0,200	0,333	0,294
11	0,758	0,485	0,556	0,600	0,367	0,444
12	0,412	0,324	0,450	0,593	0,333	0,550
13	0,571	0,464	0,333	0,118	0,353	0,667
14	0,659	0,366	0,375	0,564	0,282	0,625
15	0,780	0,415	0,833	0,800	0,240	0,167
16	0,818	0,364	0,833	0,587	0,391	0,167
17	0,591	0,250	0,765	0,485	0,182	0,235
18	0,558	0,442	0,750	0,364	0,500	0,250
19	0,621	0,103	0,613	0,387	0,226	0,387
20	0,561	0,268	0,667	0,651	0,233	0,333
21	0,324	0,243	0,611	0,211	0,368	0,389
22	0,571	0,107	0,700	0,317	0,220	0,300
23	0,469	0,313	0,273	0,278	0,306	0,727
24	0,617	0,340	0,667	0,463	0,195	0,333
25	0,810	0,310	0,188	0,000	0,000	0,813
26	0,813	0,250	0,667	0,500	0,143	0,333
27	0,583	0,625	0,579	0,379	0,379	0,421
28	0,571	0,449	0,667	0,577	0,288	0,333
29	1,000	0,382	0,722	0,000	0,000	0,278
30	0,526	0,789	0,500	0,368	0,579	0,500
31	0,444	0,400	0,542	0,457	0,196	0,458
32	0,841	0,545	0,567	0,750	0,438	0,433
33	0,231	0,250	0,500	0,170	0,191	0,500
34	0,743	0,514	0,722	0,628	0,349	0,278
35	0,364	0,364	0,474	0,400	0,300	0,526
36	0,500	0,382	0,563	0,610	0,463	0,438
37	0,596	0,281	0,778	0,788	0,242	0,222
38	0,682	0,432	0,588	0,723	0,362	0,412
39	0,389	0,139	0,571	0,217	0,174	0,429
40	0,325	0,275	0,500	0,326	0,256	0,500
41	0,368	0,289	0,455	0,396	0,208	0,545
42	0,563	0,281	0,375	0,487	0,564	0,625
43	0,660	0,319	0,619	0,800	0,289	0,381

44	0,200	0,200	0,526	0,190	0,143	0,474
45	0,581	0,226	0,524	0,452	0,190	0,476
46	0,333	0,333	0,556	0,250	0,000	0,444
47	0,167	0,083	0,571	0,111	0,111	0,429
48	0,774	0,387	0,857	0,703	0,486	0,143
49	0,692	0,538	0,714	0,733	0,633	0,286
50	0,524	0,714	0,600	0,417	0,417	0,400

Додаток И

**Зведена таблиця коефіцієнтів гендерної ідентичності
у групі хлопців 13-14 років із неповної сім'ї**

№ П/П	Коефіцієнти відповідності					
	чоловічності			жіночності		
	когнітивна складова (к _ч)	поведінкова складова (к _{ЕкспЧ})	глибинна складова (к _{гч})	когнітивна складова (к _ж)	поведінкова складова (к _{ЕкспЖ})	глибинна складова (к _{гж})
1	0,725	0,625	0,591	0,462	0,615	0,409
2	0,492	0,593	0,600	0,492	0,593	0,400
3	0,786	0,690	0,667	0,457	0,714	0,333
4	0,438	0,406	0,600	0,370	0,333	0,400
5	0,720	0,320	0,286	0,484	0,387	0,714
6	0,559	0,265	0,588	0,475	0,400	0,412
7	0,590	0,333	0,667	0,452	0,323	0,333
8	0,864	0,432	0,700	0,769	0,462	0,300
9	0,792	0,377	0,714	0,755	0,327	0,286
10	0,900	0,420	0,385	0,756	0,400	0,615
11	1,000	0,383	0,591	1,000	0,383	0,409
12	0,333	0,528	0,647	0,302	0,358	0,353
13	0,618	0,382	0,600	0,667	0,316	0,400
14	0,400	0,200	0,667	0,000	0,200	0,333
15	0,509	0,377	0,240	0,569	0,414	0,760
16	0,474	0,316	0,467	0,500	0,333	0,533
17	0,125	0,375	0,478	0,519	0,407	0,522
18	0,490	0,373	0,706	0,542	0,354	0,294
19	0,727	0,394	0,636	0,719	0,281	0,364
20	0,618	0,273	0,667	0,683	0,293	0,333
21	0,780	0,390	0,591	0,528	0,278	0,409
22	0,829	0,429	0,632	0,704	0,296	0,368
23	0,621	0,621	0,429	0,400	0,440	0,571
24	0,571	0,286	0,481	0,364	0,364	0,519
25	0,755	0,327	0,333	0,721	0,326	0,667
26	0,482	0,304	0,733	0,451	0,294	0,267
27	0,528	0,453	0,600	0,660	0,320	0,400
28	0,750	0,432	0,700	0,632	0,263	0,300
29	0,627	0,333	0,667	0,408	0,306	0,333
30	0,656	0,406	0,435	0,364	0,318	0,565

Додаток І

**Зведена таблиця коефіцієнтів гендерної ідентичності
у групі юнаків 17-18 років із повної сім'ї**

№ П/П	Коефіцієнти відповідності			
	чоловічності		жіночності	
	когнітивна	глибинна складова	когнітивна	глибинна складова

	складова (к _ч)	(к _ч)	складова (к _ж)	(к _ж)
1	0,000	0,600	0,776	0,400
2	0,865	0,563	0,830	0,438
3	0,860	0,667	0,674	0,333
4	0,813	0,581	0,529	0,419
5	0,615	0,588	0,368	0,412
6	0,448	0,517	0,471	0,483
7	0,769	0,852	0,000	0,148
8	0,786	0,667	0,000	0,333
9	0,825	0,750	0,795	0,250
10	0,625	0,500	0,704	0,500
11	0,000	0,800	0,829	0,200
12	0,689	0,647	0,674	0,353
13	0,641	0,588	0,676	0,412
14	0,483	0,588	0,529	0,412
15	0,930	0,516	0,738	0,484
16	0,829	0,667	0,711	0,333
17	0,909	0,524	0,000	0,476
18	0,738	0,500	0,762	0,500
19	0,405	0,714	0,243	0,286
20	0,325	0,737	0,529	0,263
21	0,741	0,684	0,636	0,316
22	0,828	0,800	0,370	0,200
23	0,651	0,733	0,375	0,267
24	0,455	0,714	0,417	0,286
25	0,857	0,706	0,755	0,294
26	0,648	0,522	0,600	0,478
27	0,576	0,900	0,432	0,100
28	0,630	0,444	0,627	0,556
29	0,400	0,500	0,310	0,500
30	0,571	0,333	0,300	0,667
31	0,628	1,000	0,475	0,000
32	0,583	0,500	0,500	0,500
33	0,694	0,571	0,561	0,429
34	0,651	0,800	0,533	0,200
35	0,875	0,500	0,739	0,500
36	0,863	0,667	0,842	0,333
37	0,864	0,941	0,941	0,059
38	0,718	0,667	0,575	0,333
39	0,478	0,533	0,476	0,467
40	0,629	0,708	0,000	0,292
41	0,905	0,500	0,814	0,500
42	0,676	0,500	0,769	0,500
43	0,744	0,800	0,767	0,200
44	0,814	0,800	0,767	0,200
45	0,698	0,500	0,472	0,500
46	0,649	0,364	0,581	0,636
47	0,806	0,143	0,800	0,857
48	0,667	0,529	0,576	0,471
49	0,654	0,526	0,571	0,474
50	0,618	0,667	0,472	0,333

Додаток Й

**Зведена таблиця коефіцієнтів гендерної ідентичності
у групі юнаків 17-18 років із неповної сім'ї**

№ п/п	Коефіцієнти відповідності			
	чоловічності		жіночності	
	когнітивна складова (кч)	глибинна складова (кгч)	когнітивна складова (кж)	глибинна складова (кгж)
1	0,864	0,667	0,789	0,333
2	0,737	0,750	0,600	0,250
3	0,651	0,556	0,595	0,444

4	0,656	0,824	0,667	0,176
5	0,784	0,600	0,707	0,400
6	0,789	0,714	0,606	0,286
7	0,750	0,889	0,500	0,111
8	0,660	0,533	0,484	0,467
9	0,721	0,600	0,512	0,400
10	0,696	0,905	0,520	0,095
11	0,606	0,364	0,500	0,636
12	0,458	0,778	0,583	0,222
13	0,879	1,000	0,870	0,000
14	0,800	0,515	0,765	0,485
15	0,158	0,737	0,586	0,263
16	0,974	0,800	0,809	0,200
17	0,720	0,448	0,520	0,552
18	0,756	1,000	0,788	0,000
19	0,636	0,706	0,585	0,294
20	0,681	0,714	0,588	0,286
21	0,763	0,625	0,615	0,375
22	0,542	0,667	0,520	0,333
23	0,781	0,706	0,595	0,294
24	0,744	0,842	0,718	0,158
25	0,796	0,464	0,792	0,536
26	0,594	0,800	0,342	0,200
27	0,840	0,714	0,818	0,286
28	0,861	0,733	0,650	0,267
29	0,638	0,778	0,438	0,222
30	0,727	0,533	0,743	0,467